

Godina XXXVI/2017

Broj 3

Zbornik
Instituta za
kriminološka i
sociološka istraživanja

Izdavač

Institut za kriminološka i sociološka istraživanja u Beogradu

ISSN: 0350-2694

UDK: 343

Urednice

Branislava Knežić, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja

i Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu, Srbija

Ivana Stevanović, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Srbija

Redakcija

Ana Batrićević, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Srbija

Stanko Bejatović, Pravni fakultet Univerziteta u Kragujevcu, Srbija

Marc Cools, Department of Criminology, Criminal Law and Social Law at the Ghent University, Belgium

Sanja Čopić, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Srbija

Hajdana Glomazić, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Srbija

Marina Hughson, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Srbija

Vladan Joldžić, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Srbija

Slađana Jovanović, Pravni fakultet Univerziteta Union u Beogradu, Srbija

Janko Međedović, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Srbija

Gorazd Meško, Fakultet bezbednosnih studija Univerziteta u Ljubljani, Slovenija

Reuben Jonathan Miller, School of Social Work Michigan, SAD

Ljubinko Mitrović, Fakultet pravnih nauka Panevropski Univerzitet APEIRON u Banja

Luci, Bosna i Hercegovina

Olivera Pavićević, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Srbija

Claus Roxin, Pravni fakultet Univerziteta u Minhenu, Nemačka

Miodrag Simović, Pravni fakultet Univerziteta u Banja Luci, Bosna i Hercegovina

Đurađ Stakić, Human Development and Family Studies Pennsylvania State University, SAD

Slobodan Uzelac, Sveučilište u Zagrebu, Edukacijsko-rehabilitacijski fakultet, Hrvatska

Vid Jakulin, Pravni fakultet Univerziteta u Ljubljani, Slovenija

Sekretar redakcije

Ljeposava Ilijić, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Srbija

Tehnički urednik

Milka Raković

Kompjuterska obrada teksta

Slavica Miličić

Zbornik Instituta je naučni časopis Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja koji se publikuje od 1972. godine dva puta godišnje sa manjim prekidima, a od 2016. godine izlazi tri puta godišnje. Časopis je tematski otvoren za različite naučne oblasti, a u skladu sa politikom njegovog izdavača i relevantnim naučnim oblastima: krivično pravo, kriminologija, sociologija, psihologija, penološka andragogija, viktimalogija, socijalna patologija i dr. Uredničku politiku Zbornika vodi Redakcija i Urednice. Radovi u časopisu su dvostruko anonimno recenzirani.

Publisher

Institute of Criminological and Sociological Research in Belgrade

ISSN: 0350-2694

UDK: 343

Editors

Branislava Knežić, Institute of Criminological and Sociological Research
and Faculty of Philosophy, University of Belgrade, Serbia

Ivana Stevanović, Institute of Criminological and Sociological Research, Serbia

Redaction

Ana Batrićević, Institute of Criminological and Sociological Research, Serbia

Stanko Bejatović, Faculty of Law, University of Kragujevac, Serbia

Marc Cools, Department of Criminology, Criminal Law and Social Law at the Ghent
University, Belgium

Sanja Čopić, Institute of Criminological and Sociological Research, Serbia

Hajdana Glomazić, Institute of Criminological and Sociological Research, Serbia

Marina Hughson, Institute of Criminological and Sociological Research, Serbia

Vladan Joldžić, Institute of Criminological and Sociological Research, Serbia

Slađana Jovanović, Faculty of Law, University Union in Belgrade, Serbia

Janko Međedović, Institute of Criminological and Sociological Research, Serbia

Gorazd Meško, Faculty of Security Studies, University of Ljubljana, Slovenia

Reuben Jonathan Miller, School of Social Work Michigan, SAD

Ljubinko Mitrović, Faculty of Legal Studies, Pan-European University APEIRON in Banja
Luka, Republic of Srpska

Olivera Pavićević, Institute of Criminological and Sociological Research, Serbia

Claus Roxin, Faculty of Law, University of Munich, Germany

Miodrag Simović, Faculty of Law, University of Banja Luka, Bosnia and Herzegovina

Durad Stakić, Human Development and Family Studies Pennsylvania State University, SAD

Slobodan Uzelac, Faculty for Education and Rehabilitation, University of Zagreb, Croatia

Vid Jakulin, Faculty of Law, University of Ljubljana, Slovenia

Secretary of the Redaction

Ljeposava Ilijić, Institute of Criminological and Sociological Research, Serbia

Technical Editor

Milka Raković

Computer Typesetting

Slavica Miličić

The Journal of the Institute is a scientific journal of the Institute of Criminological and Sociological Research that has been published twice a year since 1972 with smaller intermissions and since 2016, it has been published three times a year. The journal is thematically focused on different scientific fields, in accordance with the policy of its publisher and relevant scientific areas: criminal law, criminology, sociology, psychology, penological andragogy, victimology, social pathology etc. The editorial policy of the Journal is created by the Redaction and the Editors. The papers published in the Journal are reviewed by two anonymous reviewers.

Za izdavača
Dr Ivana Stevanović

E: krinstitut@gmail.com

Štampa
"Pekograf d.o.o"

Tiraž
300

**Zbornik
Instituta za kriminološka i
sociološka istraživanja (IKSI)**
godina XXXVI / broj 3 / 2017

S A D R Ž A J

Janko Međedović, Tara Bulut EXPANDING THE NOMOLOGICAL NETWORK OF DARK TETRAD: THE CASE OF CYNICISM, AGGRESSIVE HUMOR AND ATTITUDES TOWARDS IMMIGRANTS	7
Milica Kolaković-Bojović STAVOVI VENECIJANSKE KOMISIJE KAO OKVIR USTAVNIH PROMENA U OBLASTI PRAVOSUĐA	21
Goran Jovanić, Vera Petrović, Ana Savić Karakteristike osuđenih na kratke i duge kazne	39
Milena Milićević OSNOVNA OBELEŽJA STRUKTURE SREDINSKIH FAKTORA KOJI SU ZNAČAJNI ZA PARTICIPIJU DECE SA CEREBRALNOM PARALIZOM U KUĆNOM OKRUŽENJU	59
Ivana Stevanović POSEBNE MERE ZAŠTITE DETETA U KRIVIĆNOM POSTUPKU	77
Nikola Vujičić UTICAJ TRETMANA NA DONOŠENJE ODLUKE SUDA O USLOVNOM OTPUSTU	95
Marina Kovačević-Lepojević, Milica Kovačević PRENOŠENJE ANTISOCIJALNOG PONAŠANJA MEĐU I UNUTAR GENERACIJA	109
Ljiljana Čumura PREGLED ALTERNATIVNIH SANKCIJA I PROGRAMA U RADU SA POČINITELJIMA SEKSUALNIH DELA	121
PRIKAZ MONOGRAFIJE Jovan Ćirić OBRAZOVANJE OSUĐENIKA: NAČIN DA SE BUDE SLOBODAN, autorke Branislave Knežić	135
PRIKAZ NAUČNOG SKUPA Ana Batričević, Nikola Paunović VIII GODIŠNJA KONFERENCIJA VIKTIMOLOŠKOG DRUŠTVA SRBIJE ŽRTVE IZMEĐU BEZBEDNOSTI, LJUDSKIH PRAVA I PRAVDE: LOKALNI I GLOBALNI KONTEKST	137

Zbornik Instituta za kriminološka
i sociološka istraživanja
2017 / Vol. XXXVI / 3 / 7-19
Originalni naučni rad
UDK: 316.647.8:314.151.3-054.73

EXPANDING THE NOMOLOGICAL NETWORK OF DARK TETRAD: THE CASE OF CYNICISM, AGGRESSIVE HUMOR AND ATTITUDES TOWARDS IMMIGRANTS^{*}

Janko Međedović*

Institute of Criminological and Sociological Research, Belgrade

Tara Bulut*

Faculty of Philosophy, University of Belgrade

The space of immoral, deceitful and antisocial personality dispositions has been usually depicted by the Dark Triad concept, consisted of psychopathy, Machiavellianism and narcissism. Recently, a trait of sadism (enjoyment in pain of others) has been added into the concept, thus forming the Dark Tetrad. In the present research, we tried to expand the nomological network of dark traits by exploring their relations with cynicism, aggressive humor and attitudes towards immigrants (operationalized as realistic and symbolic threat). The research has been conducted on a community sample (N=341) via online study. Study results showed that all of the criteria variables have been successfully predicted by the Dark Tetrad traits, however, the percentages of explained variance largely differed: R²s ranged from .11 (for symbolic threat) to .38 (for aggressive humor). Factor analysis showed that aggressive humor and cynicism can be largely viewed as expressions of the dark personality traits, while negative attitudes towards immigrants can be best conceptualized as a correlate of the Dark Tetrad. Research findings provided deeper insight into the

* This paper is a result of research Project Crime in Serbia: phenomenology, risks and the possibilities of social intervention (47011), financed by the Ministry of Education, Science and Technological Development of Republic of Serbia

* E-mail: janko.medjedovic@fmk.edu.rs

* E-mail: bulut.tara@gmail.com

motivational basis for cynicism and aggressive humor and revealed new possible dispositions for antagonism towards immigrants.

KEYWORDS: *Dark Tetrad / aggressive humor / cynicism / attitudes towards immigrants*

INTRODUCTION

The emergence of the Dark Tetrad

Conceptualizing and describing personality dispositions towards immoral, deceitful and antisocial behavior is an important goal of personality psychology. This goal is not only oriented toward providing a more accurate taxonomy of human personality, but to understanding the motivational and emotional basis for such socially-relevant behavioral outcomes like manipulation and criminal behavior. Until fifteen years ago, the key target for personality roots of immoral behavior was psychopathy - a multidimensional concept commonly described by manipulativeness, emotional coldness/callousness, impulsiveness/ irresponsibility and antisocial behavior itself (Hare, 2003; Hare & Neumann, 2009). Indeed, psychopathy turned out to be important for understanding various forms of immoral behavior: domestic violence (Swogger, Walsh, & Kosson, 2007) and violence in general (Gretton, Catchpole & Hare 2004), romantic infidelity (Williams, Spidel, & Paulhus, 2005), criminal behavior (Salekin, 2008), etc.

In the last 15 years, researchers attempted to provide a more detailed topography of the dark side of human personality. It resulted in the Dark Triad concept (Furnham, Richards, & Paulhus, 2013; Paulhus & Williams, 2002): psychopathy, narcissism (elevated view of self and self-entitlement) and Machiavellianism (manipulation which is rationalized as necessary and justified). The Dark Triad concept made a shift in our understanding of the immoral personality dispositions: it facilitated the research in general population in contrast to specific samples such as convicted individuals or forensic in-patients. Furthermore, it also provided new empirical data regarding dark traits and morally-relevant behavior: Dark Triad traits were shown to be associated, among others, with manipulation in the workplace context (Jonason, Slomski, & Partyka, 2012), scholastic cheating (Williams, Nathanson, & Paulhus, 2010), poaching mates from others (Jonason, Li, & Buss, 2010), bullying in adults (Baughman, Dearing, Giamarco, & Vernon, 2012).

Finally, the last trait added to dark personality characteristics is subclinical sadism (Paulhus, 2014). Hence, the Dark Triad became Dark Tetrad, a set of traits which represents personality tendencies toward breaking moral and social conventions (Mededović & Petrović, 2015). Sadism is defined as a proneness to feel pleasant emotions while hurting others or watching others in pain. It is similar to

psychopathy, regarding the lack of care for others, but this disposition for experiencing positive emotions when others are hurt, is its differentia specifica compared to remaining dark traits (Mededović, 2016). Sadism was found to positively correlate with internet trolling (Buckels, Trapnell, & Paulhus, 2014), hurting others without provocation and no discernible benefits (Buckels, Jones, & Paulhus, 2013), playing violent video games (Greitemeyer, 2015), as well as juvenile delinquency (Chabrol, Van Leeuwen, Rodgers, & Séjourné, 2009). Thus, it can be said that subclinical sadism made additional contributions to the field of the dark personality traits.

Goals of the present research

Expanding the nomological network of the Dark Tetrad traits remains one of the crucial research goals on this topic. We believe that this refers especially to the behaviors and psychological dispositions which exist in the general population and are expressed in everyday life. In regard to this aim, we have chosen several psychological phenomena which are not direct markers of immoral behavior, but could result in hurting others. Furthermore, we selected phenomena which we believe that are crucially related to sadism trait. The reason for this is that sadism is the newest addition to the dark traits and it is important to distinguish it from the remaining ones, especially psychopathy. The criteria measures we selected are cynicism, aggressive humor and attitudes towards immigrants.

Cynicism represents negative view of human nature, social institutions and certain groups of people (Leung et al., 2002). Furthermore, cynicism has already been linked to some dark traits such as narcissism (Antes, Brown, Murphy, Waples, Mumford, Connelly, & Devenport, 2007) and meanness in interpersonal relations (Chen, Bond, & Cheung, 2006). Aggressive humor is one of the several humor styles, together with affiliative, self-enhancing and self-defeating humor (Martin, Puhlik-Doris, Larsen, Gray, & Weir, 2003). It is expressed in the usage of sarcasm and put-downs, in order to hurt others through humor. Previous research showed positive correlations between aggressive humor and the Dark Triad, especially with psychopathy and Machiavellianism (Martin, Lastuk, Jeffery, Vernon, & Veselka, 2012; Veselka, Schermer, Martin, & Vernon, 2010). Finally, attitudes towards immigrants are a part of the integrated threat theory which was developed to comprehensively describe negative attitudes and prejudice towards immigrants (Stephan, Ybarra, Martnez, Schwarzwald, & Tur-Kaspa, 1998). Previous studies indicated that all Dark Triad traits correlate positively (and almost with the exact same effect size) with prejudice towards immigrants and perceiving them as a threat to endogenous group (Hodson, Hogg, & MacInnis, 2009).

Hence, previous research found positive correlations between all of these behavioral dispositions and the Dark Triad traits. However, we do believe that sadism is also important in explaining the variance of these phenomena, so we expect positive correlations between them. Furthermore, the goal of the present research is to establish whether some of the criteria measures are the expressions of the dark traits

themselves, or they are correlates of the Dark Tetrad. We assume that aggressive humor and cynicism are the expressions of the Dark Tetrad, while attitudes towards immigrants are correlates of the dark personality traits. We expect this because attitudes towards immigrants should be more related to ideology than to personality traits.

METHOD

Sample and procedure

The research participants were selected via an online study. Google forms were used as a platform for the questionnaire. Participants were recruited via social networks. The final sample consisted of 341 subjects. Mean age of participants was 23.7 years ($SD=6.89$). Majority of participants were females (69%). Most of the participants had finished high school (68.7%). All of the items were marked as mandatory in the online study, so there were no missing answers.

Measures

We used the Dirty Dozen questionnaire to explore psychopathy ($M=1.95$; $SD=0.90$; $\alpha=.73$), Machiavellianism ($M=1.98$; $SD=1.02$; $\alpha=.90$) and narcissism ($M=2.61$; $SD=1.02$; $\alpha=.84$). Every trait is represented by four items in this inventory.

Sadism was measured by Short Sadistic Impulse Scale (SSIS: O'meara, Davies, & Hammond, 2011). SSIS has 10 items ($M=1.52$; $SD=0.56$; $\alpha=.81$).

Cynicism was measured by the same-labeled scale from the Social Axioms scale (Leung et al., 2002). Cynicism scale has 18 items ($M=2.85$; $SD=0.72$; $\alpha=.89$).

Aggressive humor was explored via the same-labeled scale taken from the Humor Styles Questionnaire (Martin et al., 2003). The scale has 8 items ($M=2.54$; $SD=0.73$; $\alpha=.70$).

Finally, attitudes toward immigrants were measured via Realistic threat and Symbolic threat scales, which are a part of integrative threat theory (Stephan et al., 1998). Both scales comprise 7 items. Realistic threat ($M=2.42$; $SD=0.85$; $\alpha=.79$) reflects perceptions of immigrants as a threat to the economic system of the society, including crime, the loss of jobs and the cost of social-service system. The Symbolic threat scale ($M=2.98$; $SD=0.71$; $\alpha=.70$) contains items concerning cultural differences between groups and the fear that immigrants would not function well in a new society because of these differences.

All the administered inventories represent self-report measures with 5 point scales for responding (1 states for "I completely disagree" while 5 marks "I completely agree"). Higher scores on all scales reflect higher level of measured construct.

RESULTS

Relations between the administered measures

First we analyzed bivariate correlations between the examined measures. Pearson's coefficient of linear correlation was used as a measure of association. The results of the correlation analysis are shown in Table 1.

Table 1: Correlations between the examined measures

	1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.
1. Machiavellianism	/						
2. Psychopathy	.55**	/					
3. Narcissism	.51**	.30**	/				
4. Sadism	.64**	.57**	.42**	/			
5. Cynicism	.39**	.32**	.31**	.42**	/		
6. Aggressive humor	.46**	.53**	.31**	.53**	.36**	/	
7. Realistic threat	.15**	.20**	.04	.22**	.29**	.22**	/
8. Symbolic threat	.15**	.16**	.17**	.19**	.34**	.16**	.58**

Note: ** - p<.01

As it can be seen from Table 1, all of the examined measures (except the relation between Realistic threat and Narcissism) are positively correlated. Furthermore, some of the effect sizes are high in magnitude, although it can be noted that associations between attitudes to immigrants and other measures are lower in effect sizes.

Prediction of the criteria measures by the Dark Tetrad traits

In order to examine the independent contribution of the Dark Tetrad traits to the explanations of criteria variance, we set four regression models. Cynicism, aggressive humor, realistic and symbolic threat are set as criteria variables, while the Dark Tetrad traits were entered as predictors. Participants' sex (males were coded by 0 and females by 1), age and education are also controlled in the regression models. All four regression functions were statistically significant. The contributions of the predictors and the characteristics of the regression functions are shown in Table 2.

Table 2: Dark Tetrad traits as predictors of cynicism,
aggressive humor and attitudes toward immigrants

	Cynicism		Aggressive humor		Realistic threat		Symbolic threat	
	β	s. e.	β	s. e.	β	s. e.	β	s. e.
Age	.02	.01	.05	.01	-.03	.01	-.05	.01
Sex	-.14**	.08	-.11*	.07	-.08	.10	-.07	.09
Education	-.11*	.05	.01	.04	-.19**	.06	-.13*	.05
Machiavellianism	.14*	.05	.09	.04	.01	.06	-.01	.05
Psychopathy	.08	.05	.31**	.04	.13*	.06	.08	.05
Narcissism	.16**	.04	.08	.04	-.04	.05	.14*	.04
Sadism	.17*	.09	.25**	.08	.10	.11	.05	.10
F _(7, 334)	15.49**		28.83**		5.74**		4.08**	
R ²	.25		.38		.11		.08	

Note: * - p<.05; ** - p<.01

Although all four measures are significantly explained by the predictors, percentages of explained variance are ranged from small to large effect sizes. The variance of Aggressive humor was explained to a highest extent, followed by Cynicism, Realistic and Symbolic threat. Cynical individuals tend to be males with lower education and higher Machiavellianism, narcissism and sadism. Participants who express aggressive humor to a higher extent are males with elevated psychopathy and sadism. Individuals with lower education and higher psychopathy have more pronounced scores on Realistic threat scale. Finally, participants who perceive that immigrants represent symbolic threat to their society are less educated and have elevated narcissistic characteristics.

Expressions and correlates of the Dark Traits

Finally, we aimed to explore if some of the examined criteria variables can be considered expressions of the dark traits themselves, while others can be viewed as their correlates. In order to obtain such estimation we conducted Principal Component Analysis (PCA) on administered measures. Two components were extracted (using both Guttman-Kaiser and parallel analysis as criteria for the retention of the components) and rotated in oblique position (promax rotation) in order to estimate their correlations. Pattern structure of the extracted components is shown in Table 3.

Table 3: Principal Component Analysis of the examined variables

	Dark traits	Threat estimation
Eigenvalue	3.47	1.43
% of explained variance	43.33	17.92
Machiavellianism	.86	
Sadism	.83	
Psychopathy	.76	
Aggressive humor	.71	
Narcissism	.68	
Cynicism	.47	.37
Realistic treat		.89
Symbolic threat		.88

Note: loadings below .30 are not shown in the table

The first extracted component is constituted of all Dark Tetrad traits, Aggressive humor and Cynicism. This is why this component is labeled Dark traits. Realistic and Symbolic threat, together with secondary loading of Cynicism comprise the second component. This is why we labeled it Threat estimation. These two components correlate significantly ($r=.31$; $p<.01$).

DISCUSSION

Current taxonomies of personality dispositions toward immoral and antisocial behavior converged to the four-trait structure named the Dark Tetrad: psychopathy, narcissism, Machiavellianism and sadism (Mededović & Petrović, 2015; Paulhus, 2014). The majority of research regarding the immoral personality dispositions is conducted in the field of antisocial, criminal behavior and delinquency (Gretton et al., 2004; Salekin, 2008), and indeed there are data which confirm the role of Dark Tetrad in antisocial behavior as well (Chabrol et al., 2009; Chabrol, Bouvet, & Goutaudier, 2017). This line of research is certainly very important, both scientifically and practically, however, in the present study, our goal was to expand the nomological network of the Dark Tetrad mainly in phenomena which are more frequent in general population. Our goal was to pay special attention to sadism, since it is the newest member of the Dark Tetrad and consequently there are fewer empirical findings about it. Our predictions were partially confirmed: sadism is quite important for understanding cynicism and aggressive humor, but not for explaining dispositions for negative attitudes towards immigrants. Furthermore, our data showed that cynicism and aggressive humor could be understood as manifestations of the dark traits themselves.

The sadistic side of cynicism and aggressive humor

Cynicism and aggressive humor have already been connected to the Dark Triad traits empirically: positive associations were found between cynicism and narcissism (Antes et al., 2007), while aggressive humor has been related to Machiavellianism and psychopathy (Martin et al., 2012; Veselka et al., 2010). Present research confirmed these findings. However, the present data revealed even darker side of these concepts. Our results showed that both cynical attitudes toward individuals, institutions and groups and the usage of humor to hurt or put down others are related to sadistic tendencies. These findings show specific motivational process which probably underlies these behaviors: enjoyment in seeing others hurt (Mededović, 2016). Majority of previous research on sadism has been oriented towards sexual sadism in the psychopathological or forensic context (Berner, Berger, & Hill, 2003; Hill, Habermann, Berner, & Briken, 2006). However, it seems that everyday sadism can manifest itself in various activities which are relatively frequent in the general population, such as making negative commentaries about others online (Buckels et al., 2014), online and traditional bullying (van Geel, Goemans, Toprak, & Vedder, 2017). Our data show that we can add cynicism and aggressive forms of humor to these behaviors as well. The data provides further confirmation that sadism is not only expressed by generating physical pain in others but psychological hurt as well. Furthermore, the present findings show that cynicism and aggressive humor are the common expressions of the dark traits: this means that they can be used as behavioral indicators for recognizing the Dark Tetrad traits in everyday interactions.

Dark traits as a basis for negative attitudes towards immigrants

For many world countries today the questions of immigration represent important social issue. This problem is certainly very complex, but the reactions of domicile inhabitants towards immigrants represent its major aspect. Having this in mind, the research of attitudes towards immigrants has practical benefits beside its scientific merits. We did not expect large effect sizes in the relations between the dark traits and attitudes towards immigrants, since prejudices are more related to social attitudes than to personality traits (Ekehammar, Akrami, Gylje, & Zakrisson, 2004.). However, systematic effects are detected. Negative attitudes towards immigrants generally correlate positively to Dark Tetrad traits, however it seems that psychopathy and narcissism are their key predictors. What could be the mediating process between the dark traits and attitudes towards immigrants? It is plausible to assume that general ideological dispositions could mediate this link, especially conservative ideology. Negative attitudes towards immigrants are rooted in conservative views (Duckitt, Bizumic, Krauss, & Heled, 2010; Petrović, 2017). On the other hand, the emerging data confirm that the dark traits are associated with various forms of conservatism (Arvan, 2013), such as traditional religiousness (Međedović & Petrović, 2015) and in-group authoritarianism (Međedović & Petrović,

2016). If we take all of these data in account, a plausible mediation model emerges: it seems that dark personalities acquire conservative attitudes more easily which leads them further in prejudice and antagonism towards immigrants.

It is interesting that psychopathy has the highest predictive power regarding the realistic threat, while narcissism most successfully predicts symbolic threat. It is possible that these two threats elicit different processes in dark personalities. Narcissism is based on entitlement, the feeling of elevated rights compared to other people, in "I deserve more than others" attitude (Exline, Baumeister, Bushman, Campbell, & Finkel, 2004). The symbolic threat probably evokes entitlement feelings in narcissists, which results in fear of losing their privileges as members of the dominant group. On the other hand, psychopathy represents "darker", more malignant personality characteristic based on the lack of empathy. Realistic threat, expressed as fear of losing jobs, a threat to economy or having your kids go to school with immigrants is predicted by psychopathy to the highest extent. However, it is unlikely that realistic threat educes fear in psychopaths since one of the psychopathy characteristics is *the lack of fear* (Neumann, Johansson, & Hare, 2013)! So, if immigrants do not frighten psychopaths, what emotional response do they elicit? It is much more likely that psychopathic individuals react with anger and rage towards foreigners, since psychopathy is reliably related to both proactive and reactive aggression (Mededović, 2015). This could partially explain frequent aggressive behavior oriented towards immigrants. Of course, these are only hypothetical explanations of the present findings, and they should be empirically tested in future research.

CONCLUDING REMARKS

Present research has several limitations as well. The crucial one is that all measures used in the design are based on self-report methodology. The design would have elevated validity if criteria measures would be operationalized as real behaviors instead of the questionnaires. Future research could measure different kinds of behavioral reactions in dark personalities and explore the potential mediating processes, mainly emotional responses in the context of threat. The present research represents a small but useful insight into the nomological network of the Dark Tetrad traits. Its findings may be used in both ways: to recognize the dark traits through their everyday expressions, and to better understand the behavioral manifestations of the Dark Tetrad. Bearing in mind the detrimental consequences which dark personalities have on others, this is a task certainly worthy of pursuing.

REFERENCES

- (1) Antes, A. L., Brown, R. P., Murphy, S. T., Waples, E. P., Mumford, M. D., Connelly, S., & Devenport, L. D. (2007). Personality and ethical decision-making in research: The role of perceptions of self and others. *Journal of Empirical Research on Human Research Ethics*, 2, 15-34. doi:10.1525/jer.2007.2.4.15
- (2) Arvan, M. (2013). A lot more bad news for conservatives, and a little bit of bad news for liberals? Moral judgments and the dark triad personality traits: A follow-up study. *Neuroethics*, 6, 51-64. <https://doi.org/10.1007/s12152-012-9155-7>
- (3) Berner, W., Berger, P., & Hill, A. (2003). Sexual sadism. *International Journal of Offender Therapy and Comparative Criminology*, 47, 383-395. <https://doi.org/10.1177/0306624X03256131>
- (4) Buckels, E. E., Jones, D. N., & Paulhus, D. L. (2013). Behavioral confirmation of everyday sadism. *Psychological science*, 24, 2201-2209. doi:10.1177/0956797613490749
- (5) Buckels, E. E., Trapnell, P. D., & Paulhus, D. L. (2014). Trolls just want to have fun. *Personality and individual Differences*, 67, 97-102. <http://dx.doi.org/10.1016/j.paid.2014.01.016>
- (6) Baughman, H. M., Dearing, S., Giammarco, E., & Vernon, P. A. (2012). Relationships between bullying behaviours and the Dark Triad: A study with adults. *Personality and Individual Differences*, 52, 571-575. doi:10.1016/j.paid.2011.11.020
- (7) Chabrol, H., Bouvet, R., & Goutaudier, N. (2017). The Dark Tetrad and Antisocial Behavior in a Community Sample of College Students. *Journal of Forensic Psychology Research and Practice*, advance online publication. <http://dx.doi.org/10.1080/24732850.2017.1361310>
- (8) Chabrol, H., Van Leeuwen, N., Rodgers, R., & Séjourné, N. (2009). Contributions of psychopathic, narcissistic, Machiavellian, and sadistic personality traits to juvenile delinquency. *Personality and Individual Differences*, 47, 734-739. doi:10.1016/j.paid.2009.06.020
- (9) Chen, S. X., Bond, M. H., & Cheung, F. M. (2006). Personality correlates of social axioms: Are beliefs nested within personality? *Personality and Individual Differences*, 40, 509-519. doi:10.1016/j.paid.2005.04.016
- (10) Duckitt, J., Bizumic, B., Krauss, S. W., & Heled, E. (2010). A tripartite approach to right wing authoritarianism: The authoritarianism conservatism traditionalism model. *Political Psychology*, 31, 685-715. doi:10.1111/j.1467-9221.2010.00781.x
- (11) Ekehammar, B., Akrami, N., Gylje, M., & Zakrisson, I. (2004). What matters most to prejudice: big five personality, social dominance orientation, or right wing authoritarianism? *European Journal of Personality*, 18, 463-482. doi:10.1002/per.526
- (12) Exline, J. J., Baumeister, R. F., Bushman, B. J., Campbell, W. K., & Finkel, E. J. (2004). Too proud to let go: narcissistic entitlement as a barrier to forgiveness. *Journal of personality and social psychology*, 87, 894-912. <http://dx.doi.org/10.1037/0022-3514.87.6.894>
- (13) Furnham, A., Richards, S. C., & Paulhus, D. L. (2013). The Dark Triad of personality: A 10 year review. *Social and Personality Psychology Compass*, 7, 199-216. doi:10.1111/spc3.12018

- (14) Greitemeyer, T. (2015). Everyday sadism predicts violent video game preferences. *Personality and Individual Differences*, 75, 19-23.
<http://dx.doi.org/10.1016/j.paid.2014.10.049>
- (15) Gretton, H., Catchpole, R., & Hare, R. (2004). Psychopathy and offending from adolescence to adulthood: A 10-year follow-up. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 72, 636-645.
- (16) Hare, R. D. (2003). The Hare Psychopathy Checklist Revised (2nd ed.). Toronto: Multi-Health Systems.
- (17) Hare, R. D., & Neumann, C. S. (2009). Psychopathy and its measurement. In P. J. Corr & G. Matthews (Eds.), Cambridge handbook of personality psychology (pp. 660-686). Cambridge: Cambridge University Press.
- (18) Hill, A., Habermann, N., Berner, W., & Briken, P. (2006). Sexual sadism and sadistic personality disorder in sexual homicide. *Journal of personality disorders*, 20, 671-684. <https://doi.org/10.1521/pedi.2006.20.6.671>
- (19) Hodson, G., Hogg, S. M., & MacInnis, C. C. (2009). The role of "dark personalities" (narcissism, Machiavellianism, psychopathy), Big Five personality factors, and ideology in explaining prejudice. *Journal of Research in Personality*, 43, 686-690. doi:10.1016/j.jrp.2009.02.005
- (20) Jonason, P. K., Li, N. P., & Buss, D. M. (2010). The costs and benefits of the Dark Triad: Implications for mate poaching and mate retention tactics. *Personality and Individual Differences*, 48, 373-378. <https://doi.org/10.1016/j.paid.2009.11.003>
- (21) Jonason, P. K., Slomski, S., & Partyka, J. (2012). The Dark Triad at work: How toxic employees get their way. *Personality and Individual Differences*, 52, 449-453. <https://doi.org/10.1016/j.paid.2011.11.008>
- (22) Leung, K., Bond, M. H., de Carrasquel, S. R., Muñoz, C., Hernández, M., Murakami, F., ... & Singelis, T. M. (2002). Social axioms: The search for universal dimensions of general beliefs about how the world functions. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 33, 286-302. doi:10.1177/0022022102033003005
- (23) Martin, R. A., Lastuk, J. M., Jeffery, J., Vernon, P. A., & Veselka, L. (2012). Relationships between the Dark Triad and humor styles: A replication and extension. *Personality and Individual Differences*, 52, 178-182. doi:10.1016/j.paid.2011.10.010
- (24) Martin, R. A., Puhlik-Doris, P., Larsen, G., Gray, J., & Weir, K. (2003). Individual differences in uses of humor and their relation to psychological well-being: Development of the humor styles questionnaire. *Journal of Research in Personality*, 37, 48-75. [https://doi.org/10.1016/S0092-6566\(02\)00534-2](https://doi.org/10.1016/S0092-6566(02)00534-2)
- (25) Međedović, J. (2015). *Nomološka mreža psihopatije [Nomological network of psychopathy]*. Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.
- (26) Međedović, J. (2017). Aberrations in emotional processing of violence-dependent stimuli are the core features of sadism. *Motivation and Emotion*, 41, 273-283. <https://doi.org/10.1007/s11031-016-9596-o>
- (27) Međedović, J., & Petrović, B. (2015). Socijalni stavovi kao medijator odnosa između ličnosti i militantno-ekstremističkog mentalnog sklopa. *Zbornik Instituta za Kriminološka i Sociološka Istraživanja*, 34(2), 7-25.
- (28) Međedović, J., & Petrović, B. (2015). The dark tetrad: Structural properties and location in the personality space. *Journal of Individual Differences*, 36, 228-236. <https://doi.org/10.1027/1614-0001/a000179>
- (29) Međedović, J., & Petrović, B. (2016). Can there be an immoral morality? Dark personality traits as predictors of Moral foundations. *Psihologija*, 49, 185-197. doi:10.2298/PSI1602185M

- (30) Neumann, C. S., Johansson, P. T., & Hare, R. D. (2013). The Psychopathy Checklist-Revised (PCL-R), low anxiety, and fearlessness: A structural equation modeling analysis. *Personality Disorders: Theory, Research, and Treatment*, 4, 129-137. <http://dx.doi.org/10.1037/a0027886>
- (31) O'meara, A., Davies, J., & Hammond, S. (2011). The psychometric properties and utility of the Short Sadistic Impulse Scale (SSIS). *Psychological assessment*, 23, 523-531. doi:10.1037/a0022400
- (32) Paulhus, D. L. (2014). Toward a taxonomy of dark personalities. *Current Directions in Psychological Science*, 23, 421-426. doi:10.1177/0963721414547737
- (33) Paulhus, D. L., & Williams, K. M. (2002). The Dark Triad of personality: Narcissism, Machiavellianism, and psychopathy. *Journal of Research in Personality*, 36, 556-563. [https://doi.org/10.1016/S0092-6566\(02\)00505-6](https://doi.org/10.1016/S0092-6566(02)00505-6)
- (34) Petrović, B. (2017). Contextual and attitudinal determinants of attitudes towards immigrants: Security implications. *Zbornik Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja*, 36(2), 7-21.
- (35) Reidy, D. E., Zeichner, A., & Martinez, M. A. (2008). Effects of psychopathy traits on unprovoked aggression. *Aggressive Behavior*, 34, 319-328. doi:10.1002/ab.20238
- (36) Salekin, R. T. (2008). Psychopathy and recidivism from mid-adolescence to young adulthood: Cumulating legal problems and limiting life opportunities. *Journal of Abnormal Psychology*, 117, 386-395. <http://dx.doi.org/10.1037/0021-843X.117.2.386>
- (37) Stephan, W. G., Ybarra, O., Martnez, C. M., Schwarzwald, J., & Tur-Kaspa, M. (1998). Prejudice toward immigrants to Spain and Israel: An integrated threat theory analysis. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 29(4), 559-576.
- (38) Swogger, M. T., Walsh, Z., & Kosson, D. S. (2007). Domestic violence and psychopathic traits: Distinguishing the antisocial batterer from other antisocial offenders. *Aggressive Behavior*, 33, 1- 8. doi:10.1002/ab.20185
- (39) van Geel, M., Goemans, A., Toprak, F., & Vedder, P. (2017). Which personality traits are related to traditional bullying and cyberbullying? A study with the Big Five, Dark Triad and sadism. *Personality and Individual Differences*, 106, 231-235. <https://doi.org/10.1016/j.paid.2016.10.063>
- (40) Veselka, L., Schermer, J. A., Martin, R. A., & Vernon, P. A. (2010). Relations between humor styles and the Dark Triad traits of personality. *Personality and Individual Differences*, 48, 772-774. doi:10.1016/j.paid.2010.01.017
- (41) Williams, K. M., Nathanson, C., & Paulhus, D. L. (2010). Identifying and profiling scholastic cheaters: Their personality, cognitive ability, and motivation. *Journal of Experimental Psychology: Applied*, 16, 293-307. <http://dx.doi.org/10.1037/a0020773>
- (42) Williams, K. M., Spidel, A., & Paulhus, D. L. (2005). Sex, lies, and more lies: Exploring the intimate relationships of subclinical psychopaths. Paper presented at the meeting of the Society for the Scientific Study of Psychopathy, Vancouver, BC.

ŠIRENJE NOMOLOŠKE MREŽE MRAČNE TETRADE: CINIZAM, AGRESIVNI HUMOR I STAVOVI PREMA IMIGRANTIMA

Prostor amoralnih, obmanjujućih i antisocijalnih ličnosnih dispozicija obično se opisuje preko koncepta Mračne trijade, koji se sastoji od psihopatiјe, Makijavelizma i narcizma. U skorije vreme, u ovaj koncept integrisana je crta sadizma (uživanje u patnji drugih), i tako kreirana Mračna tetrada. U ovom istraživanju pokušali smo da proširimo nomološku mrežu mračnih crta istražujući njihove relacije sa cinizmom, agresivnim humorom, i stavovima prema imigrantima (operacionalizovanim kao realistična i simbolična pretnja). Istraživanje je sprovedeno onlajn na uzorku iz zajednice (N=341). Nalazi studije pokazuju da Mračne crte uspešno predviđaju sve kriterijumske varijable, ali se procenti objasnjenih varijanse veoma razlikuju: koeficijent determinacije (R^2) varirao je od .11 (u slučaju simbolične pretnje) do .38 (u slučaju agresivnog humora). Faktorska analiza pokazala je da agresivni humor i cinizam mogu u velikoj meri biti posmatrani kao ispoljavanja mračnih crta ličnosti, dok negativni stavovi prema imigrantima mogu biti konceptualizovani kao korelati Mračne tetrade. Rezultati istraživanja pružaju dublji uvid u motivacionu osnovu cinizma i agresivnog humora i otkrivaju nove potencijalne dispozicije za antagonizam prema imigrantima.

KLJUČNE REČI: Mračna tetrada / agresivni humor / cinizam /
stavovi prema imigrantima

Zbornik Instituta za kriminološka
i sociološka istraživanja
2017 / Vol. XXXVI / 3 / 21-37
Originalni naučni rad
UDK: 347.97

STAVOVI VENECIJANSKE KOMISIJE KAO OKVIR USTAVNIH PROMENA U OBLASTI PRAVOSUĐA¹

Milica Kolaković-Bojović*
Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd

Proces ustavnih promena neminovno izaziva intenzivne reakcije kako stručne, tako i opšte javnosti. Potreba za najširim dijalogom u okviru ovog procesa više se ne dovodi u pitanje. Ipak, godinama unazad, pitanje ustavnog uređenja više nije isključivo unutrašnje pitanje evropskih država. Članstvo u porodici evropskih naroda, bilo kroz Savet Europe, bilo kroz Evropsku uniju, podrazumeva i obavezu dostizanja i održavanja određenog nivoa standarda u pogledu organizacije i funkcionisanja pravnog sistema. Jedan od najznačajnijih mehanizama u ovom smislu jeste i prethodna analiza i davanje mišljenja na nacrt ustava od strane Venecijanske komisije ali i uvažavanje stavova koje je Komisija zauzela analizirajući ranije predloge ustava drugih država, i to već u fazi javne rasprave i izrade radnog teksta. Kako su aktuelne ustavne promene u Republici Srbiji sastavni deo pristupnih pregovora sa Evropskom unijom, a u okviru Poglavlja 23, već i samim Akcionim planom za ovo poglavlje, Srbija se obavezala da, u delu koji se odnosi na organizaciju a naročito nezavisnost pravosuđa, Ustav izmeni u skladu sa stavovima Venecijanske komisije. Naizgled, ovo bi trebalo da bude jednostavan zadatak koji u praksi dobija na složenosti usled nekoliko faktora koji su analizirani u ovom radu: Najpre, reč je o pitanju postojanja nedvosmislenih standarda koji regulišu nezavisnost pravosuđa a potom i o njihovoj (ne)selektivnoj primeni na sve države podjednako, a potom i o fleksibilnosti i jednoznačnosti stavova koje je Venecijanska komisija zauzela o konkretnim pitanjima koja se tiču ustavnih

* Ovaj tekst je nastao kao rezultat na projektu "Kriminal u Srbiji: fenomenologija, rizici i mogućnost socijalne intervencije" (broj 47011) koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja RS.

* E-mail: kolakius@gmail.com

garancija u oblasti pravosuđa. Ova pitanja su od suštinskog značaja, kako za njihove domete u oblikovanju novog teksta Ustava, tako i u pogledu izbora konkretnih rešenja kada je reč o sastavu i ovlašćenjima Visokog saveta sudstva i Državnog veća tužilaca, kao tela koja imaju zadatak da osiguraju nezavisnost pravosuđa, ali i načinu izbora i trajanju mandata nosilaca pravosudnih funkcija.

KLJUČNE REČI: Venecijanska komisija / evropski standardi / ustav / pravosuđe / nezavisnost / EU.

1. PRISTUPNI PREGOVORI SA EU KAO OKIDAČ USTAVNIH PROMENA

Venecijanska komisija¹ je osnovana 1990. godine, sa idejom pružanja savetodavne podrške državama koje žele da svoje pravne sisteme usklade sa demokratskim standardima u skladu sa evropskim pravnim tekvinama, ali i radi promocije i diseminacije evropskog ustavnog nasleđa. Autoritet komisije vremenom je jačao a uticaj njenih stavova u procesu izmena ustava i sistemskih zakona rastao. Specifičnu ulogu, koja je i dalje aktuelna, Komisija je odigrala u procesu tranzicije postkomunističkih država, odnosno u demokratizaciji njihovih pravnih sistema i njihovom uskladivanju sa evropskim standardima. Značajan doprinos jačanju uloge Venecijanske komisije dalo je i intenziviranje procesa proširenja EU, odnosno potreba da, uskladivanje sa pravnim tekvinama u okviru pristupnih pregovora bude, ne samo nadzirano od strane Evropske komisije (u daljem tekstu: EK) i Saveta kao administrativno-političkih tela, već i usmeravano mišljenima Venecijanske komisije, čiji su stavovi ekspertskog karaktera. Dodatno, intenzitet proširenja a samim tim i obraćanja država Venecijanskoj komisiji, učinili su da njena praksa postane izuzetno bogata u relativno kratkom roku, kako u vidu mišljenja na nacrte ustava i zakona, tako i specijalizovanih mišljenja o ključnim pitanjima, poput onih koja se odnose na nezavisnost pravosuđa. Ovi dokumenti, predstavljaju svojevrsnu operacionalizaciju načelnih pravila postavljenih u brojnim preporukama relevantnih međunarodnih tela, o kojima će kasnije biti više reči.

Republika Srbija je mišljenje Venecijanske komisije zatražila i prilikom ustavnih promena 2005-2006. godine, a ignorisanje brojnih zamerki i sugestija, naročito u delu koji se odnosi na pravosuđe, koje je Komisija imala na dostavljeni tekst pokazalo se, u deceniji za nama, kao ozbiljna greška tadašnjih institucija. Ova greška, značajno je usporila proces reforme pravosuđa a time i EU integracija² i dovela do toga da se i danas, čak 12 godina kasnije, identična pitanja otvaraju kao sporna u okviru javne debate o promeni Ustava.

¹ Evropska komisija za demokratiju putem prava

² Štaviše, dovela je do njenog kraha 2009. godine

Imajući ovo u vidu, čini se da je još u momentu donošenja važećeg Ustava, bilo jasno da će uskoro biti neophodne njegove izmene. Ipak, prvi nagovеštaji da će se to zaista i dogoditi u delu koji se odnosi na pravosuđe, dati su u Nacionalnoj strategiji reforme pravosuđa za period od 2013-2018. godine (u daljem tekstu: Strategija, NSRP 2013-2018), kroz konstataciju da "pojedina opredeljenja Strategije zahtevaju promenu Ustava- reč je o rešenjima poput isključenja Narodne skupštine iz procesa izbora predsednika sudova, sudiјa javnih tužilaca/zamenika javnih tužilaca kao i članova Visokog saveta sudstva i Državnog veća tužilaca; promene sastava Visokog saveta sudstva i Državnog veća tužilaca u pravcu isključenja predstavnika zakonodavne i izvršne vlasti iz članstva u ovim telima; predviđanja Pravosudne akademije kao obaveznog uslova za prvi izborna sudijsku i tužilačku funkciju."³

Kako je već u procesu izrade Strategije, Srbija konsultovala i Evropsku komisiju, neophodnost promene Ustava jasnije je artikulisana u okviru procesa pristupnih pregovora sa EU- Poglavlje 23. Naime, u Izveštaju o skriningu (str. 21-22) EK je primetila da je nezavisnost sudstva u principu garantovana Ustavom (čl. 4 i 149)⁴ ali i definisala brojne preporuke koje se odnose na neophodne reformske korake koje je potrebno preduzeti. Preporukama se insistira na temeljnoj analizi i izmenama Ustava u delu koji se odnosi na pravosuđe, a posebno kada je reč o sistemu predlaganja, izbora, premeštaja i prestanka funkcije sudiјa, predsednika sudova i javnih tužilaca, odnosno zamenika javnih tužilaca, koji bi trebalo da bude nezavisan od političkog uticaja. Pored toga, zahteva se da ulazak u pravosudni sistem bude zasnovan na objektivnim kriterijumima vrednovanja, pravičnim procedurama odabira, otvoren za sve kandidate odgovarajućih kvalifikacija i transparentan iz ugla opšte javnosti.⁵ Visoki savet sudstva (u daljem tekstu: VSS) i Državno veće tužilaca (u daljem tekstu: DVT) bi trebalo da budu ojačani na način koji bi podrazumevao preuzimanje vodeće uloge u upravljanju pravosuđem. Njihov sastav trebalo bi da bude mešovit, bez učešća Narodne skupštine (izuzev isključivo deklaratorne uloge)

³ Nacionalna strategija reforme pravosuđa za period od 2013-2018. godine ("Službeni glasnik RS", broj 57/2013), s.6.

⁴ EK je kritikovala poziciju Narodne skupštine u izboru i razrešenju sudiјa, a u pogledu rizika koje stvara za politički uticaj na sudstvo. Istovetne kritike iznete su i za odnos sa VSS-om, imajući u vidu da Skupština takođe bira osam od jedanaest članova VSS-a, dok su ostala tri člana po položaju, uključujući predsednika Vrhovnog kasacionog suda (imenovan od strane Narodne skupštine), Ministra pravde i predsednika nadležnog skupštinskog odbora. Konstatujući ovo, EK je navela da "Srbija treba da osigura da prilikom izmene Ustava, ..., stručnost i integritet postanu glavni pokretaci u procesu imenovanja, dok bi postupak imenovanja trebalo da bude transparentan i zasnovan na zaslugama. Srbija treba da obezbedi da se novi sistem vrednovanja učinka zasnova na jasnim i transparentnim kriterijumima, isključuje bilo kakav eksterni i posebno politički uticaj i da se kao takav ne smatra se mehanizmom podređivanja sudiјa nižih sudova višim sudskim instancama već da ga nadgleda ga nadležni organ u okviru odgovarajućih saveta". Pored navedenog, EK je kritikovala i ulogu Ministarstva pravde, konstatujući da "proces pravosudne reforme treba da rezultira time da oba pravosudna saveta imaju lidersku poziciju u upravljanju pravosudnim sistemom." Komisija je kritikovala i probni trogodišnji period pri prvom izboru sudiјa, ocenjujući da je predug.

⁵ Neretko se u javnosti mogu čuti konstatacije da EK od Srbije u pregovaračkom procesu ne zahteva ove promene već ih preporučuje ali je činjenica da je reč o pukoj terminološkoj razlici koja u stvarnosti rezultira mehanizmom koji podrazumeva napredak pregovorima tek kada su preporučene/zahtevane mere preduzete.

sa najmanje polovinom članova iz pravosuđa koji predstavljaju različite nivoe jurisdikcije. Izabrani članovi bi trebalo da budu odabrani od strane kolega, a zakonodavna ili izvršna vlast ne bi trebalo da imaju ovlašćenje da kontrolišu ili nadgledaju rad pravosuđa. Pored toga, preporukom se zahteva preispitivanje probnog perioda u trajanju od tri godine za kandidate za sudije i zamenike tužilaca, preciziranje razloga za razrešenje sudija, kao i pravila koja se odnose na prekid mandata sudija Ustavnog suda. Pored toga, insistira se na usvajanju i efektivnoj implementaciji kriterijuma za izbor na pravosudne funkcije, ali i uspostavljanju ravnoteže između rastućih ovlašćenja VSS i DVT, njihovih kapaciteta, kao i transparentnosti i odgovornosti u radu.⁶

Motivisana pomenutim odredbama NSRP i preporukama EK, Komisija za sprovodenje NSRP 2013-2018. je 2014. godine formirala mešovitu radnu grupu sa zadatkom sprovođenja analize važećeg ustavnog okvira.⁷ U ovom dokumentu uspešno je identifikovana većina nedostataka aktuelnog ustavnog teksta ali je on zadržao format koji bi pre odgovarao proceni stanja, nego analizi, budući da ne uključuje, makar ne u dovoljnoj meri, analizu EU standarda, ali ne daje ni dovoljno konkretnе predloge u pogledu mogućih rešenja, odnosno izmena Ustava. Imajući ovo u vidu, čini se da u toku aktuelnih priprema izmene Ustava Republike Srbije, do punog izražaja dolazi tvrdnja Laze Kostića da se "ustavotvorac ne sme dezinteresovati za pitanje uređenja sudstva," (Kostić, 2000: 186-187) te da treba sprovesti sveobuhvatnu, sadržajnu i stručnu javnu raspravu.

2. NEZAVISNOST KAO KRILATICA REFORME PRAVOSUĐA

"Ljudima bi trebalo da vladaju zakoni, a ne ljudi!", ispravno zaključuje Flajner, u svom nastojanju da u jednoj rečenici pojasni potrebu za postojanjem nezavisnog sudstva. Reforma pravosuđa, kao proces koji, ne samo u Republici Srbiji, već i u većini država predstavlja kontinuiran proces koji, budući da je evolutivne prirode, zapravo nikada ne može biti u potpunosti okončan, neretko se na našim prostorima opisuje kao borba za nezavisnost pravosuđa. (Flajner, 2009:102) Ipak, teško je oteti se utisku da se pojam nezavisnosti pravosuđa poslednjih godina, pa i čitavu deceniju, otudio od svojih korena koji leže u principu balansirane podele vlasti na zakonodavnu izvršnu i sudsку, poznatijem kao *Checks and balances*. Izvorno shvatanje ovog principa uobičajeno se interpretira kao uspostavljanje balansa u međusobnom uticaju između različitih grana vlasti pri čemu svaka od njih, na druge dve utiče u meri koja onemogućava jednovlašće, arbiternost i zloupotrebe u procesu donošenja, primene i nadzora nad primenom propisa. "Međutim, svakodnevno iskustvo pokazuje nam da je svaki čovek koji ima vlast sklon da tu vlast zloupotrebi i

⁶ Izveštaj o skriningu za Pregovaračko poglavlje 23. Dostupno na: http://seio.gov.rs/upload/documents/eu_dokumenta/Skrining/Screening%20Report%202023_SR.pdf, pristupljeno: 25. maja 2017.

⁷ Analiza ustavnog okvira o pravosuđu u Republici Srbiji. Dostupno na: <http://www.mpravde.gov.rs/tekst/5847/radna-grupa-za-izradu-analize-izmene-ustavnog-okvira.php>, pristupljeno: 23. maja 2017. godine

da iskoristi svoju vlast do krajnjih granica. Zar nije čudno, a opet i istinito, reći da su samoj vrlini potrebna ograničenja? Da bi se sprecila ova zloupotreba, potrebno je, po samoj prirodi stvari, da vlast bude kontrola vlasti.“ Prešavši dug put od ovog zapažanja koje je Monteske izneo u svom delu *O duhu zakona (De l'esprit des lois)*⁸, pa sve do oblika u kome je danas sastavni deo ustava gotovo svih modernih demokratskih država, princip podele vlasti je, iako jasno definisan u članu 4. Ustava Republike Srbije, i dalje tačka sporenja političke, naučne i stručne javnosti. Pomenuti član Ustava predviđa da je pravni poredak jedinstven a uređenje vlasti počiva na podeli vlasti na zakonodavnu, izvršnu i sudsку. "Odnos tri grane vlasti zasniva se na ravnoteži i međusobnoj kontroli." U praksi, gotovo je nemoguće čuti osporavanje ovog dela ustavne odredbe, ipak njen drugi deo koji kaže da je sudska vlast nezavisna, predstavlja ozbiljan izazov, kako na planu dalje ustavne, tako i zakonske konkretizacije.

Budući da je Srbija odabrala pristupanje EU kao bazični reformski kurs, odgovor na sva otvorena pitanja trebalo bi potražiti u evropskim standardima, uz prethodno odgovaranje na nekoliko pitanja od suštinskog značaja: Najpre, da li jednoznačni standardi nezavisnosti pravosuđa uopšte postoje, i ukoliko je odgovor pozitivan, da li oni u podjednakoj meri obavezuju sve evropske države? Od velikog značaja je i pitanje tumačenja i ispravnog razumevanja standarda, odnosno uloge Venecijanske komisije u njihovom kako u njihovom stvaranju, tako i tumačenju.

3. (NE)POSTOJANJE I (NE)OBAVEZNOST STANDARDA U POGLEDU USTAVNOG POLOŽAJA I NEZAVISNOSTI PRAVOSUĐA

Nesporno je da unifikacija pravnih sistema predstavlja jedan od ključnih mehanizama učvršćivanja EU. Stepen unifikacije može varirati od potpune - u oblastima u kojima postoje pravne tekovine, do okvirne - bazirane na EU standardima. U zavisnosti od predmetne oblasti, standardizacija se može kretati od okvirne, na osnovu vrlo široke skale "poželjnog i/ili dozvoljenog", u okviru koje je za državu kandidata dovoljno da dostigne minimalni nivo da bi ispunila uslove za članstvo u EU, ali se može odlučiti i za pozicioniranje u sredini ili pri vrhu skale. U drugim oblastima, opet, ova skala je izuzetno malog raspona, pa u tim slučajevima proces harmonizacije sa relevantnim standardima u velikoj meri podseća na transpoziciju pravnih tekovina. (Kolaković-Bojović, 2016: 100)

Kada je reč o pravosuđu, nesporno je da pravnih tekovina u užem smislu nema. Ipak, u prethodne dve decenije donet je čitav niz dokumenata koji predstavljaju izvor EU standarda u predmetnoj oblasti, usvojenih od strane relevantnih tela Ujedinjenih nacija i Saveta Evrope i OEBS-a. Nivo obaveznosti i uticaja ovih dokumenata varira i uglavnom je vezan za autoritet donosioca ali i za činjenicu da li je telo koje je dokument usvojilo, specijalizovano za pitanja ustavnog položaja pravosuđa, odnosno da li mu ova pitanja predstavljaju primarni fokus ili sporedni predmet analize.

⁸ C. Montesquieu, *The Spirit of Laws*, 1748, s. 174.

Venecijanska komisija spada u prvu pomenutu grupu, pa njeni stavovi zauzeti kako u okviru pojedinačnih mišljenja na nacrte ustava i pravosudnih zakona zemalja članica, tako i kroz posebna, tematska mišljenja vezana za nezavisnost nosilaca pravosudnih funkcija i njihov izbor na funkcije, zajedno sa preporukama Komiteta ministara Saveta Evrope, predstavljaju primarni izvor standarda u oblasti ustavnog položaja pravosuđa. Čini se, ipak, da stručna javnost u Srbiji ne poznaje u dovoljnoj meri stavove Komisije i da se i dalje radije oslanja na desetak bazičnih izvora standarda,⁹ zanemarujući činjenicu da se upravo u mišljenjima Venecijanske komisije može pronaći njihovo ekspertsко tumačenje u odnosu na konkretnе probleme s kojima se suočavaju države članice. Razloge ovome, moguće je tražiti kako u nepoznavanju nadležnosti same Komisije, tako i u dinamici njenog rada i obimu prakse.

Iako izvori standarda za gotovo sva relevantna pitanja nude dosta široku skalu prihvatljivih rešenja koje države kandidati treba da uvrste u svoj pravni sistem, birajući ono koje tom sistemu najviše odgovara, ne može se ignorisati činjenica da sloboda izbora u okviru ove skale ipak nije potpuna, odnosno nije na jednakom nivou za sve države kandidate.

Interesantno je, da je selektivnosti u pristupu, legitimitet dala i Venecijanska komisija koja standarde nezavisnosti pravosuđa neretko koristi kao kriterijum razvrstavanja država kandidata u jednu od dve moguće kvalitativne grupe, a na osnovu (ne)postojanja obaveze konkretne države da ispunji sve (ili konkretne standarde) kao preduslov za članstvo u EU.¹⁰ Razlika u obaveznosti standarda ne ogleda se samo u zadatoj visini lestvice koju je potrebno preskočiti, već i u obavezi da pomenuti standardi budu sadržani u okviru ustavnih odnosno zakonskih garancija.

⁹ *Universal Declaration on the Independence of Justice*, Unanimously adopted at the final plenary session of the First World Conference on the Independence of Justice held at Montreal (Quebec, Canada) on June 10th, 1983; *UN Basic Principles on the Independence of the Judiciary*; OSCE Office for Democratic Institutions & Max Planck Minerva Research Group and Human Rights on Judicial Independence, KYIV RECOMMENDATIONS ON JUDICIAL INDEPENDENCE IN EASTERN EUROPE, SOUTH CAUCASUS AND CENTRAL ASIA - Judicial Administration, Selection and Accountability - Kyiv, 23-25 June 2010; *Recommendation CM/Rec(2010)12 of the Committee of Ministers to member states on independence, efficiency and responsibility of judges; European Charter on the statute for judges*, adopted by the Council of Europe in 1998; Consultative Council Of European Judges (CCJE), *Opinion No 1 (2001) of the Consultative Council of European Judges (CCJE) for the Attention of the Committee of Ministers of the Council of Europe on Standards Concerning the Independence of the Judiciary and the Irremovability of Judges*, Strasbourg, 23 November 2001; Consultative Council of European Judges (CCJE), *Opinion no.10(2007) of the Consultative Council of European Judges (CCJE) to the attention of the Committee of Ministers of the Council of Europe on the Council for the Judiciary at the service of society*, adopted by the CCJE at its 8th meeting (Strasbourg, 21-23 November 2007); *Consultative Council of European Judges, Magna Carta of Judges*, Strasbourg, 17 November 2010 CCJE (2010)3; Council of Europe Committee of Ministers *Recommendation No. R (94) 12 of the Committee of Ministers to Member States on the Independence, Efficiency and Role of Judges* (Adopted by the Committee of Ministers on 13 October 1994 at the 518th meeting of the Ministers' Deputies); *Bangalore Principles of Judicial Conduct (the Bangalore Principles)*, adopted by the United Nations Human Rights Committee on 23 April 2003.

¹⁰ Više o tome vidi u: M. Kolaković-Bojović, Constitutional Provisions on Judicial Independence and EU Standards, *Analji Pravnog Fakulteta Univerziteta u Beogradu (Annals of the Faculty of law in Belgrade, Belgrade Law Review*, 3/2016 192-204.

U tom smislu, Venecijanska komisija je u više navrata¹¹ napravila razliku između tzv. tradicionalnih i mladih demokratija i konstatiše da "takvi sistemi mogu dobro da funkcionišu u praksi i omoguće nezavisno sudstvo, budući da su data ovlašćenja ograničena pravnom kulturom i tradicijom, koje su se razvijale duži vremenski period. Međutim, nove demokratije još uvek nisu imale priliku da razviju ove tradicije, koje mogu da spreče zloupotrebu, stoga je neophodno da makar ove zemlje propisu eksplisitne ustavne i zakonske odredbe kao vid zaštitnih mera u cilju sprečavanja političke zloupotrebe u procesu imenovanja sudija." (CDL-AD(2007)028, par. 45-46) Imajući ovo u vidu, za očekivati je i definisanje preciznijih kriterijuma koji bi ovu klasifikaciju operacionalizovali, a koji bi se odnosili na jasnije određenje trajanja i kvaliteta "demokratske tradicije" odnosno njenog (ne)postojanja koje bi određenu državu svrstalo u jednu od dve kvalitativne grupe.

Nedostatak ovih kriterijuma uzrokovao je i svrstavanje Srbije u kategoriju mladih demokratija što se nesumnjivo može zaključiti iz primedaba i predloga koje je Venecijanska komisija dala u procesu donošenja Ustava iz 2006. godine.¹² Opravданost ovakvog nije baš bez ikakve sumnje, naročito ako se ima u vidu ustavna tradicija Srbije, odnosno činjenica da su još ustavi iz doba kneževine i kraljevine sadržali garancije nezavisnosti pravosuđa.¹³ Istina, teško je poreći da se, kada je reč o primeni ovih garancija, nismo uvek mogli pohvaliti doslednošću, počev od pada Velikog suda za vreme Mihaila Obrenovića, pa sve do neustavnog opštег reizbora sudija i javnih tužilaca 2009. godine. Ipak, teško da bi se mogla pronaći država koja makar nekoliko puta u svojoj istoriji nije prošla kroz slična iskustva, čak i među onima koje Venecijanska komisija vidi kao stare demokratije. Štaviše, regresivni procesi u ovoj oblasti nisu retkost.

¹¹ European Commission for Democracy through Law (Venice Commission), CDL-AD(2007)028, *Judicial Appointments Report* adopted by the Venice Commission at its 70th Plenary Session (Venice, 16-17 March 2007), par. 5-6.

¹² European Commission for Democracy through Law (Venice Commission) *Opinion on the Provisions on the Judiciary in the Draft Constitution of the Republic of Serbia*, adopted by the Commission at its 64th plenary session (Venice, 21-22 October 2005) and European Commission for Democracy through Law (Venice Commission), CDL-AD(2007)004, Opinion on the Constitution of Serbia, adopted by the Venice Commission at its 70th Plenary Session (Venice, 17-18 March 2007).

¹³ Tako je još Sretenjski ustav iz 1835. godine sadržao odredbu da sudija ne zavisi u izricanju svoje presude ni od koga u Srbiji, do od zakonika srpskog, i da nikakva ni veća, ni manja vlast nema prava odvratiti ga od tog i li zapovediti mu da drugačije sudi nego što mu zakoni propisuje (čl. 80). Na ustavnom i zakonskom nivou, evolucija garancija nezavisnosti nastavljena je Namesničkim ustavom, koji isključuje mogućnost ustanovljenja prekih sudova sudijsama za sudenje njihovim zvaničnim delima predviđajući da se "sudija ne može [se] dati sudu, dok ne odobri kasacijski sud, a kada ovaj odobri onda sude redovni sudovi" (čl. 105, st. 2). Pored toga, Namesnički ustav je predviđao da "nikakva državna vlast, ni zakonodavna ni upravna, ne može vršiti sudske poslove" (čl. 109, st. 1).¹³ Ipak, kvalitativni iskorak na polju jemstava sudijske nezavisnosti napravljen je tek naprednjačkim Zakonom o sudijsama koji je uveo garancije stalnosti i nepokretnosti sudija, i uveli takav način njihovog određivanja koji umanjuje uticaj izvršne vlasti. Najprogresivnija rešenja ponudio je Ustav iz 1888. godine koji je proces imenovanja sudija gotovo potpuno izmestio iz ovlašćenja izvršne vlasti.

4. OSNOVNE GARANCIJE NEZAVISNOSTI PRAVOSUĐA SADRŽANE U STANDARDIMA KOJE POSTAVLJA VENECIJANSKA KOMISIJA

Široko je poznata podela garancija sudske nezavisnosti na one koje se tiču takozvane spoljašnje, odnosno nezavisnosti pravosuđa kao grane vlasti i cilj im je uspostavljanje principa *checks and balances*, s jedne strane i onih koje treba da obezbede nezavisnost sudske vlasti kao pojedinca u obavljanju funkcije. Venecijanska komisija u svojim mišljenjima tretira obe kategorije a osnovna pitanja kojima se bavi jesu uloga pravosudnih saveta u zaštiti nezavisnosti, izbor i razrešenje nosilaca pravosudnih funkcija, stalnost mandata, finansijska nezavisnost, nepremestivost, funkcionalni imunitet.¹⁴ Kako je EK proces ustavnih reformi u Srbiji fokusirala na sastav i nadležnosti VSS-a i DVT-a, koje se kasnije reflektuju kroz sve druge garancije nezavisnosti, utoliko će i analiza relevantnih stavova Venecijanske komisije biti ovom prilikom biti ograničena na ta pitanja.

4.1. Nezavisnost pravosuđa kao grane vlasti

Nema sumnje da je u moderno doba prevaziđeno shvatanje Monteskjea koji je tvrdio da sudstvo nema efektivnu društvenu moć, pa stoga, zapravo i nije vlast. Ovo je moglo važiti u vreme kada je svaka grana vlasti predstavljala jedan društveni sloj, što sa sudstvom nije bio slučaj. Sudstvo, za Monteskjea, umanjuje moć drugih vlasti jedino uzimajući im iz ruku ovlašćenje rešavanja pojedinačnih slučajeva. On je smatrao da od samog sudstva, pak, ne preti opasnost jer su sudske vlasti "samo usta koja izgovaraju reči zakona, beživotna bića koja ne mogu ublažiti ni njegovu snagu ni strogost." (Uzelac, 1992: 577) Neosporno, novo vreme donelo je i okolnosti u kojima su, ne samo mogućnosti za zloupotrebu sudske vlasti, već i njene posledice, poprimile ozbiljne razmere, uglavnom usled širenja sudske vlasti ovlašćenja i kontrolne uloge zakonitosti delanja ostale dve grane vlasti ali i zbog absolutne vladavine načela slobodnog sudijskog uverenja i slobode u tumačenju norme koja mu je data. "Zrela demokratija zahteva da oni koji poseduju značajnu količinu javne vlasti, istovremeno budu odgovorni za njeno vršenje. Sudska vlast ne može biti isključena iz ovih zahteva za odgovornošću. Izazov je razviti mehanizme odgovornosti koji ne umanjuju sudsку nezavisnost." (A. Paterson, C. Paterson, 2012: 11) Bez ovako izbalansiranog pristupa, jedna grana vlasti je u opasnosti da se pretvorí u "samodovoljnu oligarhiju". (Stevens, 2003: 1-34) Imperativ svake države mora biti identifikovanje idealno balansiranog normativnog i institucionalnog okvira koji je u skladu sa zahtevom Venecijanske komisije da se izbegne oboje- rizik od politizacije i

¹⁴ Više o tome vidi u: M. Kolaković-Bojović, Constitutional Provisions on Judicial Independence and EU Standards, *Analji Pravnog Fakulteta Univerziteta u Beogradu (Annals of the Faculty of law in Belgrade, Belgrade Law Review, 3/2016 192-204.*

rizik od samodovoljnog pravosudnog sistema.¹⁵ "Nezavisnost sudstva ima objektivnu komponentu, kao neophodan kvalitet pravosuđa kao takvog, kao i subjektivnu komponentu kao pravo pojedinca da njegova/njena prava i slobode budu određeni od strane nezavisnog sudije. Bez nezavisnih sudija ne može postojati tačno i zakonito sprovođenje prava i sloboda. Sledstveno tome, nezavisnost sudstva nije cilj sama sebi. To nije lična privilegija sudija već je opravdana potrebom da se sudijama omogući da ispune svoju ulogu čuvara prava i sloboda ljudi."¹⁶ "Spoljna nezavisnost sudija nije prerogativ ili privilegija data u sopstvenom interesu sudija, već u interesu vladavine prava i lica koja traže i očekuju nepristrasnu pravdu. Nezavisnost sudija bi trebalo posmatrati kao jemstvo slobode, poštovanja ljudskih prava i nepristrasne primene zakona. Nepristrasnost i nezavisnost sudija je od suštinske važnosti za garantovanje ravnopravnosti stranaka pred sudovima."¹⁷ Preporuka Saveta Evrope (2010)12, par. 6, naglašava da nezavisnost sudstva obezbeđuje svakom licu pravo na pravično suđenje i stoga nije privilegija sudija, već jemstvo poštovanja ljudskih prava i osnovnih sloboda, koje svakoj osobi omogućava da ima poverenje u pravosudni sistem.¹⁸ Svrha nezavisnosti, kako je definisana u članu 6. Evropske Konvencije, jeste da svakom licu jemči osnovno pravo da se o njenom predmetu odluka donese na pravičnom suđenju, isključivo na zakonskim osnovama i bez neprimerenog uticaja.¹⁹

Bilo da pitanje sudske nezavisnosti posmatrate iz ugla teoretičara koji analiziraju razlike između Lokovog i Hobsovog pristupa društvenom ugovoru i odluci da se iz prirodnog pređe u društveno stanje, u kome se pojedinci odriču prirodnog prava u korist kolektivnog organa koji tumači pravo i donosi odluke, (Marinković, 2010: 134-162) ili pak iz perspektive prosečnog građanina, koji je pravni laik, ali želi da mu dug bude vraćen ili kradljivac osuđen, potreba da se ona obezbedi na nivou Ustava i zakona ali i njihove dosledne primene, potpuno je jednaka. Istina, mnogo je jednostavnije sudsку nezavisnost definisati negativno, odnosno kao odsustvo zavisnosti (Uzelac, 1992: 576) nego kroz određenje pojedinačnih garancija nezavisnosti. Kao što je ranije pomenuto, predviđanje garancija sudske nezavisnosti

¹⁵ European Commission for Democracy through Law (Venice Commission) *Opinion on two Sets of Draft Amendments to the Constitutional Provisions Relating to the Judiciary of Montenegro*, adopted by the Commission at its 93rd plenary session (Venice, 14-15 December 2012), 20 and 52.

¹⁶ European Commission for Democracy through Law (Venice Commission), CDL-AD(2010)004-e, *Report on European Standards as Regards the Independence of the Judicial System: Part I- The Independence of Judges*, Adopted by the Venice Commission at its 82th plenary session (Venice, 12-13 March 2010), par. 6.

¹⁷ *Recommendation CM/Rec(2010)12 of the Committee of Ministers to member states on independence, efficiency and responsibility of judges*, par. 11.

¹⁸ *Recommendation CM/Rec(2010)12 of the Committee of Ministers to member states on independence, efficiency and responsibility of judges*, preambula.

¹⁹ Upravo u ovoj odredbi leži ključna veza između nezavisnosti pravosuđa i garancija pravičnog suđenja u čijoj službi treba da budu. Naime, Univerzalna deklaracija o ljudskim pravima UN, u članu 10, predviđa da „svako ima jednako pravo na pravično i javno suđenje pred nezavisnim i nepristrasnim sudom...“. Slično, Pakt o građanskim i političkim pravima jemči da „svako lice ima pravo da njegov slučaj bude raspravljan pravično i javno pred nadležnim, nezavisnim i nepristrasnim sudom, ustanovljenim na osnovu zakona...“ (član 14). Povelja o osnovnim pravima i slobodama EU u članu 47, stav 2 propisuje da „svako ima pravo na pravično i javno suđenje u razumnom roku pred nezavisnim i nepristrasnim sudom koji je zakonski ustanovljen“.

propisima koji se nalaze na vrhu hijerarhijske lestvice izvora prava, standard je koji se ne dovodi u pitanje. Stav Saveta Evrope je da "nezavisnost sudske vlasti trebalo bi da bude sadržana u ustavu ili na najvišem mogućem zakonskom nivou u državama članicama, pri čemu će se konkretniji propisi obezbediti na zakonodavnom nivou." Očigledno je da sudija ima stvarnu mogućnost da služi isključivo nepristrasnom i objektivnom raspoznavanju i pronalaženju prava tek ukoliko je zaštićen od uplitanja vlade i društva. (Taranovski, 2003: 544)

Pored ustavnih i zakonskih načela i garancija nezavisnosti sudske vlasti, koji su na današnjem stepenu razvoja civilizacije gotovo univerzalni, za stvarnu nezavisnost sudske vlasti potrebno je nešto više. To "više" podrazumeva poštovanje ustava i zakona od strane svih ili bar od većine (bez obzira na društvenu, političku, ekonomsku i drugu moć i položaj), kontinuitet u takvom ponašanju posebno od strane novoizabrane vlasti; stalno unapređenje garancija i institucija koje služe zaštiti nezavisnog sudske vlasti, itd. (Orlović, 2010: 165) Budući da se, za razliku od druge dve grane vlasti, legitimitet sudske vlasti ne proverava periodično na izborima²⁰, da bi se moglo reći da je pravosuđe jedne države nezavisno od političkih uticaja, potrebno je da sistem maksimalno ograničava uticaj zakonodavne i izvršne vlasti u postupku odabira, predlaganja, izbora, premeštaja i prestanka funkcije, sudija, predsednika sudova i javnih tužilaca, odnosno zamenika javnih tužilaca. Ovi postupci moraju biti zasnovani na preciznim, objektivnim i unapred propisanim kriterijumima. Ista situacija mora postojati kada je u pitanju ulazak u pravosudni sistem, odnosno uslovi prvog stupanja na pravosudnu funkciju, kao i napredovanja u karijeri. Ovi procesi moraju biti pravični, transparentni i dostupni za sve kandidate odgovarajućih kvalifikacija. Kao protivteža odsustvu provere legitimite na neposrednim izborima i gore pomenutim mehanizmima zaštite od spoljašnjih uticaja, neosporno moraju postojati efektivni mehanizmi odgovornosti čiji je cilj da obezbede zakonitost i kvalitet rada pravosuđa. Samo u sistemu u kome su sve pomenute procedure lišene uticaja zakonodavne i izvršne vlasti, koji su takvi da nadilaze okvire međusobne kontrole i ravnoteže (princip *checks and balances*) a time i političkih uticaja, postoje preduslovi za funkcionisanje pravosuđa bez dejstva onih faktora koji ne zavise neposredno od kvaliteta relevantnog normativnog okvira, dostupnih resursa, kao i stručnosti i odgovornosti nosilaca pravosudnih funkcija. Nezavisnost pravosuđa dakle, nije, kako se to često pogrešno tumači, sama sebi cilj, niti je njena funkcija stvaranje izolovane i zaštićene "kaste" nosilaca pravosudnih funkcija. Uloga nezavisnosti pravosuđa, jeste i mora biti, samo garancija da tok sudskega postupaka neće, pod bilo čijim uticajem, skretati sa stručnog i profesionalnog na politički ili drugi neprimeren, kolosek.²¹

²⁰ *Ibidem.*

²¹ Više o tome vidi u: M. Kolaković-Bojović, Constitutional Provisions on Judicial Independence and EU Standards, *Analji Pravnog Fakulteta Univerziteta u Beogradu (Annals of the Faculty of law in Belgrade, Belgrade Law Review, 3/2016 192-204.*

4.2. Uloga pravosudnih saveta u zaštiti nezavisnosti

Osnivanje posebnih tela koja preuzimanjem brojnih nadležnosti treba da osiguraju brigu o nezavisnosti pravosuđa kao grane vlasti, i to najčešće u formi pravosudnih saveta, postalo je učestala praksa u Evropi poslednjih decenija. I pored razlika u njihovim nadležnostima i sastavu, čini se da su se dve grupe pitanja izdvojile kao zajedničke za sve njih: Najpre, koja sve ovlašćenja treba da pripadaju savetima, kao i gde je granica razgraničenja njihovih nadležnosti sa organima zakonodavne i izvršne vlasti- posebno u pogledu odlučivanja o statusnim pitanjima; a potom, kakav treba da bude sastav saveta da bi omogućio adekvatnu realizaciju ovih nadležnosti.

Po Venecijanskoj komisiji, "ne postoji standardni model koji jedna demokratska zemlja mora da sledi u formiranju svog vrhovnog sudskog saveta, sve dok je funkcija takvog saveta usklađena sa ciljem obezbeđenja pravilnog funkcionisanja nezavisnog sudstva u jednoj demokratskoj državi." U ovo se nesumnjivo ubraja preuzimanje nadležnosti u vezi sa statusnim pitanjima nosilaca pravosudnih funkcija, odnosno njihovom izboru, disciplinskoj odgovornosti i razrešenju. Očigledno je da sudstvo mora da bude odgovorno za svoje postupanje u skladu sa zakonom, pod uslovom da su omogućene adekvatne i pravične procedure i da do razrešenja dolazi isključivo iz razloga koji su adekvatno potkrepljeni dokazima. Ipak, obično se pretpostavlja da je osnovni cilj samog postojanja vrhovnog sudskog saveta zaštita nezavisnosti sudsija putem izolovanja od neopravdanog pritiska koji mogu da vrše druge grane vlasti u pitanjima kao što su izbor i imenovanje sudsija i obavljanje disciplinskih funkcija (...). " (CDL-AD(2007)028, par. 28). Imajući u vidu princip podele vlasti i već pomenute razlike između nacionalnih pravnih sistema u Evropi, Venecijanska komisija je zauzela stav da imenovanje sudsija ne bi trebalo da bude predmet skupštinskog glasanja imajući u vidu opasnost da politički kriterijumi prevagnu nad suštinskim. Iz perspektive Komisije, izbor od strane parlamenta je diskrecioni akt, čak i ako je učinjen na predlog sudskog ili tužilačkog saveta, jer se ne može isključiti mogućnost da će izbor predloženog kandidata biti odbijen. Imajući ovo u vidu, Komisija predlaže uspostavljanje sudskog saveta, čiji sastav, nezavisnost i ovlašćenja treba da budu regulisani Ustavom (CDL-AD(2007)028, par. 47-48). Ističući da je sve garancije vezane za najvažnija pitanja sudske nezavisnosti potrebno podići na nivo ustavnih garancija, Venecijanska komisija zapravo naglašava i potrebu njihove zaštite od političkog uticaja koji se ogleda u učestalim izmenama zakona.

Kada je u pitanju uloga koju druge grane vlasti (npr. predsednik države) mogu imati u ovom procesu, važno je da sudske savete zadrže snažnu poziciju "za intervenciju" koja može biti zakonom predviđena u formi mišljenja, predloga ili same odluke.²² U skladu sa tim, kada je neko drugo telo, a ne sam sudske savet, nadležno za imenovanje sudsija, predlog saveta može biti odbijen samo izuzetno i to telo ne može biti ovlašćeno da imenuje drugog kandidata koji nije bio na listi koju je sačinio

²² The European Charter on the statute for judges DAJ/DOC(98)23 adopted in Strasbourg in July 1998, par. 1.3.

sudski savet. Venecijanska komisija ističe da, sve dok je takvo telo vezano predlogom sudskog saveta, ova vrsta imenovanja ne predstavlja problem, ali ponovo ističe da takav metod može uspešno funkcionisati samo u državama sa dugom demokratskom tradicijom, dok u mladim demokratijama predstavlja razlog za zabrinutost (CDL-AD(2007)028, par. 14-15).²³ Paterson smatra da, bez sumnje, podela vlasti mora igrati važnu ulogu u imenovanju sudija i vršenju njihovih funkcija ali ističe neprihvatljivost apsolutnog važenja tog principa kada je reč o imenovanju sudija, jer se onda zapravo radi o nekoj vrsti samopostavljenja kroz telo sačinjeno isključivo od sudijskih funkcionera. Isti autor imenovanje kroz ovakvo telo vidi kao priliku za neku vrstu *self-replication*, odnosno biranje, iz ugla tih sudijskih funkcionera, što sličnijih njima samima.²⁴ Flajner ne smatra da imenovanje sudijskih funkcionera od strane izvršne vlasti nužno predstavlja atak na njihovu nezavisnost ukoliko su obezbeđene druge garancije nezavisnosti poput stalnosti mandata i finansijske sigurnosti. (Flajner, 2009: 107)

Imajući sve navedeno u vidu, kada je reč o nadležnostima VSS-a i DVT-a u procesu ustavnih promena, čini se nespornim da članovi 154 i 165 Ustava treba da budu izmenjeni na način koji podrazumeva isključivu nadležnost VSS-a i DVT-a za izbor i razrešenje nosilaca pravosudnih funkcionera.

Za razliku od ovlašćenja čija je primarna uloga zaštita nezavisnosti pravosuđa, stav Venecijanske komisije je da "autonomija sudskog saveta koja garantuje nezavisnost pravosuđa, ne podrazumeva postojanje sudijskog samoupravljanja. Upravljanje administrativnom organizacijom pravosuđa ne mora nužno u potpunosti biti u rukama sudijskih funkcionera." (CDL-AD(2007)028, par. 25-26)²⁵ "Saveti sudstva, kada postoje, ili druga nezavisna tela nadležna za upravljanje sudovima,

²³ U tom smislu, interesantno je da je slično rešenje poznavao još Ustav iz 1888. u kome je uloga monarha u postupku određivanja drugostepenih i trećestepenih sudijskih funkcionera bila simbolička, pa iako "sve sudijske funkcionere postavlja kralj... Predsednici i članovi Kasacionog i Apelacionog suda postavljani su na osnovu lista, od kojih jednu predlaže Državni savet, a jednu Kasacioni sud" (čl. 155, st. 1 i 3) "Vlada je po svom izboru postavljala samo sudijske funkcionere drugostepenih sudova. Predsednike drugostepenih sudova, članove i predsednika Apelacionog suda, vlada je postavljala po kandidatskim listama Apelacionog i Kasacionog suda; članove i predsednika Kasacionog suda po kandidatskoj listi samog tog suda"²³ Ustav iz 1903. Jedina razlika između ova dva ustava, kada je reč o načinu određivanja sudijskih funkcionera, je u tome što Ustav iz 1903. godine propisuje i postupak predlaganja kandidata za sudijske funkcionere drugostepenih sudova. Naime, one se "postavljaju (se) po listi, koju predlaže ministar pravde sa predsednicima Kasacionog i Apelacionog Suda", pri čemu "u listi mora biti dva puta onoliko kandidata, koliko ima upražnjenih sudijskih mesta" (čl. 154, st. 5 Ustava iz 1903. godine). Ovim je, u skladu sa zahtevima sudijske nezavisnosti, i pitanje načina određivanja drugostepenih sudijskih funkcionera bilo ustavom rešeno, i time izuzeto iz nadležnosti zakonodavne vlasti. Iako se ovom novinom isključuje mogućnost zakonskog prepustanja monarhu da samostalno odlučuje o sastavu drugostepenih sudijskih funkcionera, poveravanje predlaganja kandidata trojici javnih funkcionera – ministru pravde i predsednicima Kasacionog i Apelacionog suda – pruža nešto slabije garantije sudijske nezavisnosti od rešenja koje je predviđeno za određivanje sudijskih funkcionera drugostepenog i trećestepenog suda. ²³ T. Marinović, Jemstva sudijske nezavisnosti u ustavima Kneževine i Kraljevine Srbije, Analji Pravnog fakulteta Univerziteta u Beogradu, 2/2010, ss. 143- 157

²⁴ Ibid, 30.

²⁵ Vidi i: Opinion on Recent Amendments to the Law on Major Constitutional provisions of the Republic of Albania, CDL-INF (1998)009, para. 12.

sami sudovi i/ili strukovne organizacije sudija mogu biti konsultovani prilikom izrade budžeta pravosuđa (CDL-AD(2007)028, par. 40).²⁶

U pogledu sastava saveta, Venecijanska komisija smatra da bi "najmanje polovinu njegovih članova trebalo bi da čine sudije koje su izabrale njihove kolege." (CDL-AD(2007)028, par. 46) Ipak, u skladu sa ranije pomenutim nastojanjem da se uspostave elementarni demokratski principi, Venecijanska komisija prepoznaće potrebu da ostali članovi saveta ne budu deo pravosuđa i da predstavljaju druge grane vlasti ili akademsku zajednicu ili pravnike praktičare. Ovakav sastav je opravdava potreba za kontrolom kvaliteta i nepristrasnosti koje po svojoj prirodi nadilaze interes pojedinačnih sudija. Štaviše, ogromna nadmoć sudijske komponente, rađa opasnost od korporatizacije upravljanja. U mešovitom sastavu saveta i vršenju kontrolne funkcije, Komisija vidi mehanizam jačanja poverenja građana u pravosuđe. Kada je u pitanju učešće izvršne vlasti, odnosno njenih predstavnika (npr. ministra pravde) Venecijanska komisija, uzimajući u obzir praksu brojnih evropskih država, u načelu dozvoljava mogućnost da ministar bude član saveta ali predlaže da bude isključen iz postupka donošenja odluka koje se tiču premeštaja sudija ili disciplinskih mera protiv njih, što bi moglo dovesti do neprimerenog uticaja vlade. (CDL-AD(2007)028, par. 34 i CDL-AD(2007)028, par. 50-51). Preporuka Venecijanske komisije da predsednik sudskega saveta bude biran iz reda članova saveta koji nisu sudije. (CDL-AD(2007)028, par. 35) Komisija podvlači neophodnost da se obezbede delotvorne disciplinske procedure, odnosno osigurati da se disciplinski postupci protiv sudija sprovode efikasno i da nisu kompromitovani neopravdanom uzdržanošću kolega.²⁷ "U sistemu koji počiva na demokratskim principima, razumljivo je da sudske savete treba da predstavljaju volju naroda, kao što to čini skupština." (CDL-AD(2007)028, par. 30-31²⁸) Iz perspektive Komisije, zbog zaštite saveta od politizacije, njegovi članovi ne bi trebalo da budu narodni poslanici. (CDL-AD(2007)028, par. 32) Ipak, isključenje izvršne i zakonodavne vlasti iz izbora sudija i tužilaca, iako poželjno u državama koje se

²⁶ Štaviše, Kijevske Preporuke jasno govore u prilog podele nadležnosti vezanih za odlučivanje o statusnim pitanjima nosilaca pravosudnih funkcija i upravljanje poslovima pravosudne uprave. ²⁶ Glavni argument kojim se brani ovaj stav jeste izbegavanje preterane koncentracije moći i korporatizacije pravosuđa. Značaj izbegavanja koncentracije moći naročito je istaknut kada je reč o disciplinskim postupcima protiv sudija. (par. 5)

²⁷ Član 153, stav 1, Ustava RS predviđa da je Visoki savet sudskega nezavisan i samostalan organ koji obezbeđuje nezavisnost i samostalnost sudova i sudija. Za razliku od ove odredbe, sam sastav Savete bi u kontekstu gore izloženih standarda morao biti promenjen. Jedno od mogućih rešenja mogao bi biti mešovit sastav, koji bi podrazumevao 10 članova, od čega bi polovinu činile sudije izabrane od strane samih sudija, a drugu polovinu istaknuti pravnici-nezavisni eksperti u oblasti organizacije, funkcionisanja i reforme pravosuđa, izabrani od strane Narodne skupštine. Upravo iz redova ovih članova trebalo bi da bude i predsednik Saveta, koji bi imao tzv. Pravo zlatnog glasa. Jedina razlika koja bi trebalo da postoji kada je reč o DVT-u, jeste u pogledu članstva Republičkog javnog tužioca u DVT-u. Imajući u vidu hijerarhijsko uređenja javnotužilačke organizacije, čini se da je članstvo Republičkog javnog tužioca ne samo moguće već i nužno, i to na poziciji predsednika DVT-a po položaju, dok mogućnost da predsednik Vrhovnog suda bude biran za člana VSS-a ne bi trebalo dozvoliti jer bi vodilo preteranoj koncentraciji moći.

²⁸ Vidi i CDL-INF(1998)009, par. 9. U Kijevskim Preporukama insistira se na tome da sudije viših nivoa sudova ne smeju brojčano dominirati u savetu, kao i da predsednici sudova ne mogu istovremeno biti članovi saveta. (par. 7)

svrstavaju u mlade demokratije, nosi opasnost ne samo od kronizma i samoreprodukovanja sudstva iz redova sebi sličnih, već i po načelu suverenosti građana, posebno u svetu činjenice da većinu članova saveta ne bira parlament. Sve tri grane vlasti, pa i sudska, treba da potiču ili zadrže neku vezu sa građanima kao nosiocem suverenosti.

4.3. Stalnost mandata kao individualna garancija nezavisnosti sudske funkcije

Stalnost podrazumeva da sudska funkcija ne može prestati drukčije nego *ex iusta causa*, a naročito da ona ne može prestati administrativnim otpuštanjem – jednostranim i neobrazloženim prekidom funkcije voljom upravne vlasti. (Kostić, 2010:49) Tako su američki ustavotvorci, još krajem XVIII veka, ustanovili jednoobrazna pravila odgovornosti za sve javne funkcionere, uključujući tu i sudske funkcije federalnih sudova, propisavši da oni mogu da budu razrešeni dužnosti samo zbog veleizdaje, primanja mita ili drugih teških zločina i krivičnih dela (čl. 2, odeljak 4, Ustav SAD). Engleski Zakon o nasleđu prestola od 1701. godine predviđa da sudske funkcije ostaju na dužnosti dok se dobro vladaju (*quamdiu se bene gesserint*) što, iako podrazumeva doživotno obavljanje te funkcije,²⁹ ne isključuje mogućnost njihovog razrešenja usled nesposobnosti (*incapacity*) ili lošeg vladanja (*misbehaviour*). Najveći broj ustava, međutim, ne navodi razloge za razrešenje sudske funkcije, prepustajući uređenje ovog pitanja, uprkos njegovom nesumnjivom značaju za sudske funkcije u odnosu na nezavisnost, zakonodavnu vlasti. Ipak, određena minimalna pravila o prestanku sudske funkcije ustavi redovno propisuju, određujući, pre svega, organ koji odlučuje o prestanku funkcije, a uz njega neretko i organ koji pokreće postupak za prestanak funkcije. (Marinković, 2010: 159) Stalnost sudske funkcije predstavlja jedan od ključnih elemenata nezavisnosti sudske funkcije. Shodno tome, sudske funkcije bi trebalo da uživaju stalnost sudske funkcije sve do dostizanja gornje starosne granice za penzionisanje, ukoliko takva granica postoji. Uslove prestanka sudske funkcije bi trebalo ustanoviti zakonom. Trajno imenovanje se može ukinuti samo u slučaju ozbiljnog kršenja disciplinskih ili krivičnih zakonskih odredbi ili kada sudska funkcija više nije u stanju da obavlja svoju sudsку funkciju. Prevremeno penzionisanje može se odobriti samo na zahtev odnosnog sudske funkcije ili iz zdravstvenih razloga. Stav Savete Evrope je da čak i kada postoji zapošljavanje na probni rok ili na određeno vreme, odluka o potvrđi ili obnavljanju takvog imenovanja može se doneti samo u skladu sa gore pomenutim uslovima, kako bi se obezbedilo potpuno poštovanje nezavisnosti sudske funkcije.²⁹

Član 146 Ustava RS u stavu 1 garantuje stalnost sudske funkcije. Ipak, u stavu 2 propisan je izuzetak koji predviđa da se lice koje se prvi put bira za sudske funkcije bira na tri godine. Upravo ovaj izuzetak predmet je kritika u prethodnih desetak godina, ali i tema kojom se Venecijanska komisija bavila u više navrata.

²⁹ Recommendation CM/Rec(2010)12 of the Committee of Ministers to member states on independence, efficiency and responsibility of judges, par. 49-51.

Iako je stalnost mandata, kao garancija sudijske nezavisnosti, danas ugrađena u brojne međunarodne dokumente koji sadrže relevantne standarde, izgleda da i dalje postoji određeni broj otvorenih pitanja, poput odluke svake pojedinačne države da izabere između ograničenog trajanja ili nepostojanja probnog perioda (odnosno probnog mandata). Kako je probni period osporen i od strane vrhovnih sudova nekih evropskih država,³⁰ Venecijanska komisija je zauzela stav da probni period može da ugrozi nezavisnost sudske komisije jer mogu osećati pritisak da u konkretnim slučajevima presude na određeni način. Imajući ovo u vidu, Komisija je zauzela stav da ovo ne treba da bude shvaćeno kao isključivanje mogućnosti za postojanje privremenih sudske komisije. Ovo naročito u državama sa relativno novim pravosudnim sistemima, gde može postojati praktična potreba da se najpre proceni da li je sudska komisija zaista sposoban za efektivno vršenje funkcije pre imenovanja na trajni mandat ili ocenu da do izbora ne treba da dođe. U svakom slučaju, ako je probni period obavezan "odbijanje da se sudska komisija imenuje na trajni mandat mora biti zasnovano na objektivnim kriterijumima i uz poštovanje istih procesnih garancija koje važe u slučaju razrešenja sudske komisije." Komisija zaključuje da je osnovna ideja isključivanje svih faktora koji mogu dovesti u pitanje nepristrasnost sudske komisije, te da bi "uprkos višem cilju obezbeđivanja visokih standarda kroz sistem evaluacije, "uprkos kredibilnom cilju osiguravanja visokih standarda kroz sistem evaluacije, veoma je teško pomiriti nezavisnost sudske komisije sa sistemom ocenjivanja njegovog rada. Ako se mora birati između ta dva, ključna vrednost je sudijska nezavisnost." (CDL-AD(2007)028, par. 40-43)

ZAKLJUČCI

U situaciji koja promenu Ustava u velikoj meri stavlja u teritorijalno-politički kontekst, čini se da bi makar oni segmenti, poput uređenja pravosuđa, za koje su već poznata ne samo sporna pitanja, već i spektar mogućih rešenja sadržanih u evropskim standardima, mogli biti pripremljeni isključivo na temeljima relevantnih standarda i najbolje uporedne prakse, a u kontekstu potreba našeg pravosuđa. U tom smislu, za pohvalu je odluka nadležnih institucija da sprovedu široku javnu raspravu i da u agendu uvrste sva aktuelna pitanja. Ipak, od ključnog značaja je ishod ovog procesa, odnosno u kojoj meri će, kako učesnici javne rasprave, tako i nadležne institucije, kao polaznu tačku prilikom izrade radnog teksta izmenjenog Ustava, uzeti upravo stavove i principe koje je u svojoj praksi, tumačeći standarde relevantnih međunarodnih tela, a u kontekstu konkretnih uporedno-pravnih problema, definisala Venecijanska komisija. Nema sumnje da suprotstavljeni interesi, ne samo različitih grana vlasti, već i unutar samog pravosuđa, neretko dovode do nezadovoljstva pojedinim stavovima Komisije, pa će, u tom smislu, dosledno poštovanje procedure koja uključuje konsultovanje Venecijanske komisije pre usvajanja ustavnih promena, ali i prihvatanje pristiglih sugestija i komentara,

³⁰ Vidi: The decision of the Appeal Court of the High Court of Justiciary of Scotland (Starr v Ruxton, [2000] H.R.L.R 191 and also Millar v Dickson [2001] H.R.L.R 1401).

odigrati ključnu ulogu u preovladavanju stručnosti nad politizacijom i korporatizacijom.

LITERATURA

- (1) Paterson, A. Paterson, C. (2012) Guarding the guardians? Towards an independent, accountable and diverse senior judiciary, CentreForum.
- (2) Uzelac, A. (1992) Zavisnost i nezavisnost- prijedlozi uz položaj sudsstva u Hrvatskoj. *Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu*, 4, str. 575-594.
- (3) Akcioni plan za Poglavlje 23. Dostupno na:
<https://www.mpravde.gov.rs/files/Akcioni%20plan%20PG%202023.pdf>, pristupljeno: 10. septembra 2017;
- (4) Analiza ustavnog okvira o pravosuđu u Republici Srbiji,
<http://www.mpravde.gov.rs/tekst/5847/radna-grupa-za-izradu-analize-izmene-ustavnog-okvira.php>, pristupljeno 23. maja 2017. godine.
- (5) Montesquieu, C. (1748) *The Spirit of Laws*.
- (6) European Commission for Democracy through Law (Venice Commission) Opinion on the Provisions on the Judiciary in the Draft Constitution of the Republic of Serbia, adopted by the Commission at its 64th plenary session (Venice, 21-22 October 2005).
- (7) European Commission for Democracy through Law (Venice Commission), CDL-AD(2007)028, Judicial Appointments Report adopted by the Venice Commission at its 70th Plenary Session (Venice, 16-17 March 2007).
- (8) European Commission for Democracy through Law (Venice Commission), CDL-AD(2010)004-e, Report on European Standards as Regards the Independence of the Judicial System: Part I- The Independence of Judges, Adopted by the Venice Commission at its 82th plenary session (Venice, 12-13 March 2010).
- (9) European Commission for Democracy through Law (Venice Commission) Opinion on two Sets of Draft Amendments to the Constitutional Provisions Relating to the Judiciary of Montenegro, adopted by the Commission at its 93rd plenary session (Venice, 14-15 December 2012).
- (10) Taranovski, F. V. (2003) *Enciklopedija prava*, Beograd.
- (11) Izveštaj o skriningu za Pregovaračko poglavlje 23. Dostupno na:
http://seio.gov.rs/upload/documents/eu_dokumenta/Skrining/Screening%20Report%202023_SR.pdf, pristupljeno: 25. 05. 2017.
- (12) Kostić, L. M. (2000) *Komentar Ustava – Jugoslovensko ustavno pravo* (Sabrana dela, I – Ustavno pravo), Beograd.
- (13) Kolaković-Bojović, M. (2016) Constitutional Provisions on Judicial Independence and EU Standards. *Analji Pravnog Fakulteta Univerziteta u Beogradu* (Annals of the Faculty of law in Belgrade, Belgrade Law Review, 3, pp. 192-204.
- (14) Kolaković-Bojović, M (2016) Organizacija pravosuđa u Republici Srbiji i Poglavlje 23. U: Bejatović, S. Evropske integracije i kazneno zakonodavstvo. Beograd: Srpsko udruženje za krivičnopravnu teoriju i praksu, str. 98-106.
- (15) Recommendation CM/Rec(2010)12 of the Committee of Ministers to member states on independence, efficiency and responsibility of judges.
- (16) Stevens, R. (2003) Reform in haste and repent at leisure: Iolanthe, the Lord High Executioner and Brave New World. *Legal Studies*, 1-2, pp.1-34.
- (17) Orlović, S. (2010) Stalnost sudske funkcije vs. opšti reizbor sudija u Republici Srbiji. *Analji Pravnog fakulteta Univerziteta u Beogradu*, 2, str. 163-186.
- (18) Flajner, T. (2009) Nezavisnost sudstva. *Analji Pravnog fakulteta Univerziteta u Beogradu*, s. 4/2009, 93-120.

- (19) Marinković, T. Jemstva sudske nezavisnosti u ustavima Kneževine Srbije, Analji Pravnog fakulteta Univerziteta u Beogradu, 2/2010, ss.134-162.

THE VENICE COMMISSION OPINIONS AS A FRAMEWORK OF CONSTITUTIONAL CHANGES IN PART THAT RULES JUDICIARY

The process of constitutional change undoubtedly provokes intense reactions both to the professional and the general public. The need for the wider dialogue within this process is no longer questioned. Nevertheless, over the years, the issue of constitutional order is no longer exclusively internal issue of European states. Membership in the family of European nations, either through the Council of Europe, either through the European Union, implies the obligation to reach and maintain a certain level of standards regarding the organization and functioning of the legal system. One of the most important mechanisms in this regard is the previous analysis and giving opinion on the draft Constitution by the Venice Commission. In parallel, taking into account the views taken by the Commission on earlier proposals of the constitutions of other member states of the Council of Europe during the drafting of a constitutional amendments is also of the crucial importance. As the current constitutional changes in the Republic of Serbia constitute an integral part of the accession negotiations with the European Union (Chapter 23), Serbia has committed itself in the Action Plan for this chapter- the part relating to the organization and in particular the independence of the judiciary, to amend its Constitution in accordance with the views of the Venice Commission. Apparently, it seems as a simple task but that in practice gets on the complexity due to several factors analyzed in this paper: The first of all, there is a question of the (non)existence of unambiguous standards governing this field but also the issue of their (non) selective application to all countries equally. Finally, the flexibility and uniqueness of the views taken by the Venice Commission on concrete issues concerning constitutional guarantees in the field of judiciary are essential for assessment of their influence in the process drafting of a new text of the Constitution, as well as in terms of choosing concrete solutions regarding the composition and competences of the High Judicial Council and the State Prosecutorial Council, as bodies in charge of ensuring the independence of the judiciary, but also when it comes to creating mechanisms of independence and accountability of the holders of judicial functions.

KEY WORDS: *Venice Commission / European Standards /
Constitution / judiciary / independence / EU*

Zbornik Instituta za kriminološka
i sociološka istraživanja
2017 / Vol. XXXVI / 3 / 39-58
Originalni naučni rad
UDK: 343.95
343.8

KARAKTERISTIKE OSUĐENIH NA KRATKE I DUGE KAZNE

Goran Jovanić*

Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju Univerziteta u Beogradu

Vera Petrović*

Ana Savić*

Cilj rada je ustanavljanje razlika u karakteristikama, koje se utvrđuju tokom opservacione faze izvršenja zatvorske kazne, osuđenih na kratke i dugovremene kazne zatvora. Distinkcija je učinjena s obzirom na primenjene instrumente procene osuđenih i na dužinu izrečene zatvorske kazne. Uzorak su činili osuđeni (ukupno 271), koji su bili na izvršenju zatvorske kazne u Okružnom zatvoru Užice (68), Kazneno-popravnom zavodu Padinska Skela (53) i Kazneno-popravnom zavodu Sremska Mitrovica (150). Poduzorak osuđenih na kratke kazne (do i tri godine zatvora) činili su osuđeni iz KPZ Padinska Skela i OZ Užice (ukupno 121), dok su poduzorak osuđenih na dugovremene kazne (preko tri godine zatvora) činili osuđeni iz KPZ Sremska Mitrovica. Podaci su dobijeni primenom Upitnika za procenu rizika za osuđene na kaznu zatvora do i tri godine, kao i Upitnikom za procenu rizika, kapaciteta i potreba za osuđene na kaznu zatvora preko tri godine. Reliabilnost primenjenih instrumenata procene pokazala se na prihvatljivom nivou (Cronbach's $\alpha=0,713$). Rezultati istraživanja ukazuju na postojanje statistički značajnih razlika između osuđenih prema većem broju ispitivanih karakteristika.

KLJUČNE REČI: kazna / zatvor / dužina kazne / karakteristike osuđenih

* E-mail: goxi67@gmail.com

* E-mail: verapetrovico101@gmail.com

* E-mail: savic.ana1992@gmail.com

UVOD

Tretman osuđenih u zatvoru zavisi od mnogih elemenata. Osim objektivnih faktora, u smislu elemenata osude za krivično delo, postojanja organizacionih, kadrovske, arhitektonskih, finansijskih i smeštajnih uslova, uticaj ostvaruju i faktori koji se odnose na osuđene. Ti subjektivni faktori, prisutni su u različitim kombinacijama, kod svakog osuđenog. Kombinacija socijalno-demografskih i kriminološko-penoloških karakteristika, izražena u neponovljivosti i jedinstvenosti svakog osuđenog, čini složenijim posao u pravcu penitensijarne rehabilitacije. Ipak, postoje i neke zajedničke odrednice, prema kojima se penitensijarni tretman može usmeravati, s obzirom na sličnosti većeg broja osuđenih po nekom osnovu, odnosno prema potrebi za tretmanom.

Svakom od osuđenih, određen je vremenski okvir boravka u zatvoru, omeđen izrečenom kaznom od strane suda. U kojoj meri je taj vremenski okvir podoban, dovoljan i fleksibilan, može se razmatrati kao zaseban problem. Ono što je suština u tom vremenski izraženom trajanju kazne, jeste da je sud smatrao da će izrečena kazna zatvora, biti dovoljna da se ostvari svrha kažnjavanja, odnosno da nakon penitensijarnog tretmana, osuđeni neće vršiti nova krivična dela.

1. KAZNA ZATVORA

Kazna zatvora se izriče u sudskom postupku, donošenjem pravnosnažne presude, a sastoji se u ograničavanju slobode kretanja učiniocu krivičnog dela (Ignjatović, 2010:13). Sagledavajući vrste kazni koje su propisane u Srbiji, može se reći da je kazna zatvora najstroža u okviru našeg krivičnopravnog sistema. Prema Krivičnom zakoniku Republike Srbije (KZRS)¹, kazna zatvora se može izreći samo kao glavna kazna (čl. 44., st. 1), te ne može biti kraća od trideset dana niti duža od dvadeset godina (čl. 45., st. 1). Izuzetno, u Srbiji, za najteža krivična dela i za najteže oblike teških krivičnih dela, može se izreći i kazna zatvora u trajanju od trideset do četrdeset godina (čl. 45., st. 3).

U našem zakonodavstvu se koristi sistem relativno određenih kazni. Za svako krivično delo propisana je kazna u određenim rasponima, odnosno određuje se gornja i donja granica kazne koja se može izreći (Delić, 2010). Ovakav način propisivanja kazni, može se smatrati svrshishodnim sa aspektom poštovanja principa individualizacije, gde sud uzima u obzir sve okolnosti koje mogu biti od značaja prilikom odmeravanja kazne.

¹ "Službeni glasnik RS", br. 94/2016

2. SUDSKO ODMERAVANJE KAZNE ZATVORA KAO PREPREKA PENALNOJ REHABILITACIJI

Osnovni zadaci sudije u krivičnom postupku su pravilno utvrdavanje činjeničnog stanja i pravilno odmeravanje kazne (Bajović, 2015). U skladu sa članom 54, stavom 1, KZRS, sud, učiniocu krivičnog dela, odmerava kaznu u granicama koje su zakonom propisane za to krivično delo, imajući u vidu svrhu kažnjavanja, kao i olakšavajuće i otežavajuće okolnosti². U našem zakonodavstvu ne postoji taksativna lista otežavajućih, odnosno olakšavajućih okolnosti. Usled takve situacije je precizirano da sud, prilikom donošenja odluke, u obzir mora uzeti sve okolnosti koje mogu biti od uticaja na dužinu izrečene kazne. To se naročito odnosi na stepen krivice, pobude iz kojih je delo učinjeno, jačinu ugrožavanja ili povrede zaštićenog dobra, okolnosti pod kojima je delo učinjeno, raniji život učinioca, njegove lične prilike, držanje nakon učinjenog krivičnog dela, odnos prema žrtvi i druge okolnosti, koje se odnose na ličnost učinioca (čl. 54., st.1.).³

Sudijama je tako ostavljena mogućnost da, po slobodnom uverenju, odlučuju da li će određenu okolnost posmatrati kao olakšavajuću ili otežavajuću. Đurđević (2004:762) navodi da bi sudija morao odmeriti kaznu na taj način, da bi istom takvom ocenom, istih činjenica, istu kaznu mogao odmeriti svaki drugi sudija. Međutim, ostaje otvoreno pitanje da li je to zaista uvek slučaj ili lična svojstva sudija, zajedno sa široko postavljenim ovlašćenjima, dovode do situacije u kojoj bi različite sudije istu krivičnu stvar procenjivale i presuđivale na različit način, što bi dovelo do nejednakosti građana u krivičnom postupku (Petrović, 2017).

Evidentno je da zakonski okviri i sudska odmeravanje kazne, uz sve slabosti slobodnog sudijskog uverenja (Petrović, 2017), mogu uticati i na planiranje programa penitensiarne rehabilitacije. Neadekvatno planiranje i primena programa rehabilitacije u zatvorima, odnosno nepoštovanje principa efektivnih programa (Andrews, Bonta, Hoge, 1990) neminovno dovodi do recidivizma. Dodatni problem u realizaciji zatvorskog tretmana, predstavlja i činjenica da vreme, na koje je konkretna osoba osuđena, nije uvek u celosti posvećeno realizaciji tretmana.

3. IZRICANJE KAZNE ZATVORA U SRBIJI

S obzirom da je kazna zatvora, u našem zakonodavstvu, najstroža krivična sankcija, potrebno je sagledati u kojoj meri se sudije opredeljuju za njeno izricanje. Stoga ćemo analizirati učestalost izricanja kazne zatvora tokom prethodnog petogodišnjeg perioda. Podaci o osuđenim punoletnim licima, prema izrečenim krivičnim sankcijama, za period od 2012. do 2016. godine, preuzeti su iz Izveštaja Republičkog zavoda za statistiku (2016).

² "Službeni glasnik RS", br. 94/2016

³ "Službeni glasnik RS", br. 94/2016

Tabela 1. Izrečene krivične sankcije punoletnim licima (2012 - 2016)

Godina		2012	2013	2014	2015	2016	Svega
Krivična sankcija	Ukupno	31322	32241	35376	33189	32525	164653
Kazna zatvora	Br.	10212	11204	13026	8820	9419	52681
	%	32,6	34,8	36,8	26,6	28,9	31,9
Novčana kazna	Br.	3138	3141	3119	2722	2581	14701
	%	10,0	9,7	8,8	8,2	7,9	8,9
Uslovna osuda	Br.	17169	17152	18307	19290	17541	89459
	%	54,8	53,2	51,8	58,1	53,9	54,3
Ostalo	Br.	803	744	924	2357	2984	7812
	%	2,6	2,3	2,6	7,1	9,1	4,7

U Tabeli 1, prikazano je izricanje krivičnih sankcija prema vrsti i učestalosti za period od 2012. do 2016. godine. Usled male zastupljenosti, kućni zatvor, sudska opomena, vaspitne mere, rad u javnom interesu, oduzimanje vozačke dozvole, kao i situacije u kojima je osoba proglašena krvivom, ali je oslobođena kazne, svrstane su u kategoriju "ostalo". Na osnovu prikazanih podataka zapaža se da u Srbiji dominira izricanje uslovne osude (54,3%). Nakon uslovne osude, po učestalosti izricanja, nalazi se kazna zatvora (31,9%), a potom novčana kazna (8,9%).

Prikazni podaci su u skladu sa tvrdnjom koji iznosi Jovanić (2016) da sudovi češće izriču krivične sankcije koje ne podrazumevaju direktni tretman sa osuđenima, usmeren u pravcu postizanja promene ponašanja. Isti autor (2016) ukazuje na činjenicu da se u Srbiji izriču najčešće one zatvorske kazne, koje bismo uslovno mogli nazvati kraćim kaznama. Prosečno procentualno učešće kratkih kazni, do tri godine zatvora, u sumi izrečenih zatvorskih kazni se kreće oko 90% u periodu od 2011. do 2015. godine. Autor (2016) zapaža da je učešće izrečenih zatvorskih kazni u trajanju do šest meseci, u svakoj posmatranoj godini, oko 50%, u sumi kratkih kazni zatvora do tri godine. Istovremeno, dovodi u pitanje opravdanost učestalog izricanja kratkih zatvorskih kazni i pored postojanja formalnih preduslova za izricanje alternativnih krivičnih sankcija, koje ne podrazumevaju upućivanje osuđenog u zatvorske uslove. Stoga Jovanić (2016) postavlja pitanje da li je realno prihvatiti stav sudova da su baš svi oni koji su na tako kratke kazne zatvora osuđeni, zaista nepodobni, visokorizični, opasni po javnu bezbednost, nepopravljivi van zatvora i da za njih nema alternative sem slanja u zatvor?

4. CILJ I ZADACI ISTRAŽIVANJA

Cilj istraživanja je ustanovljavanje razlika u pojedinim karakteristikama osuđenih na kratke i duge kazne zatvora. Zadaci istraživanja usmereni su na sagledavanje i komparaciju izvesnih socijalno-demografskih, kriminoloških i penoloških karakteristika uzorka, ustanovljenih u opservacionoj fazi izvršenja kazne zatvora.

Za prikupljanje podataka korišćeni su Upitnik za procenu rizika za osuđene na kaznu zatvora do i tri godine i Upitnik za procenu rizika, kapaciteta i potreba za osuđene na kaznu zatvora preko tri godine. Reliabilnost primenjenih instrumenata procene

pokazala se na prihvatljivom nivou (Cronbach's $\alpha=0,713$). Sagledavanjem karakteristika koje se ispituju upitnicima, primenom hi-kvadrat testa (χ^2 test), imali smo mogućnost poređenja i ustanavljanja sličnosti i razlika osuđenih na duge i kratke zatvorske kazne.

5. UZORAK ISTRAŽIVANJA

Uzorak istraživanja su činili osuđeni (ukupno 271), koji su bili na izvršenju zatvorske kazne u OZ Užice (68), KPZ Padinska Skela (53) i KPZ Sremska Mitrovica (150).

Svesni relativnosti kategorizacije zatvorske kazne kao kratkotrajne ili dugotrajne, više operacionalno, kategorizovali smo osuđene na kratke i duge zatvorske kazne, vodeći se zakonskom argumentacijom da se, umesto zatvorske kazne do tri godine, može izreći alternativna krivična sankcija. Dodatni argument za odabir kriterijuma klasifikacije na kratke i duge zatvorske kazne je opredeljenje Uprave za izvršenje krivičnih sankcija koja u Direktivi Ministarstva pravde i državne uprave (2013) određuje da će se Upitnik za procenu rizka primenjivati prema osuđenima na kaznu zatvora do i tri godine, a Upitnik za procenu rizika, kapacitet i potreba prema osuđenima na kaznu zatvora preko tri godine. Na taj način smo formirali dva poduzorka. Poduzorak osuđenih na kratke zatvorske kazne (do i tri godine zatvora) činili su osuđeni iz KPZ Padinska Skela i OZ Užice, (45%), dok su poduzorak osuđenih na duge zatvorske kazne (preko tri godine zatvora) činili osuđeni iz KPZ Sremska Mitrovica (55%).

5.1. Struktura uzorka u odnosu na vreme provedeno u pritvoru

Pritvor, kao mera u krivičnom postupku, uračunava se u ukupno vreme kazne i "otima" deo vremena zatvorskim stručnjacima za primenu rehabilitacionih postupaka (Jovanić, 2012). Neretko, usled vremena provedenog u pritvoru, otežano je upoznavanje karakteristika osuđenih, a vreme koje osuđeni proveđe na izvršenju kazne, nije dovoljno za realizaciju tretmana i praćenje nastalih promena (Petrović, 2017).

Tabela 2. Dužina trajanja pritvora

Dužina kazne	Bez pritvora	Do jedne trećine	Pritvor		
			Od jedne trećine do dve trećine	Preko dve trećine	Svega
Do i tri godine	57,9%	27,7%	9,4%	5,0 %	100,0%
Preko tri godine	-	82,6%	17,4%	-	100,0%

Primetno je da osuđeni provode (Tabela 2), često, znatan deo kazne u pritvoru. Potrebe osuđenih za tretmanom, zajedno sa dužinom trajanja pritvora, kada je reč o kratkim kaznama, ukazuju na činjenicu da se, na planu promene osuđenog, može malo postići u zatvoru. Dodatna činjenica koja usložnjava problem, je da, nakon dve trećine izvršene kazne, osuđeni ima pravo da podnese molbu za dodelu uslovnog otpusta. Na taj način nastaje situacija da, određen broj osuđenih, ukoliko duže boravi u pritvoru, odmah ili u vrlo kratkom roku nakon dolaska na izvršenje kazne,

stiće formalnu mogućnost za uslovni otpust. U ovakvim uslovima, kazna se svodi na relativno kratkotrajan boravak osuđenog u zatvoru, bez tretmana i mogućnosti promene.

Sa druge strane, problem izvršenja dugih kazni zatvora, povlači pitanja većeg stepena obezbeđenja, kontrole i nadzora, preusmeravanja aktivnosti na izolaciju i segregaciju, dok se rehabilitaciono-tretmanske aktivnosti stavljaju u drugi plan. S obzirom da su osuđeni na duže zatvorske kazne, ujedno i počinoci težih krivičnih dela, često sa visokim stepenom rizika po bezbednost osoblja zatvora, drugih osuđenih i sebe, agresivni, sa poremećajima ličnosti, pripadnici organizovanih kriminalnih grupa, izvesna doza nepoverenja i konstantne strepnje od mogućih ekcesa, bekstva ili nereda, opredeljuje zatvorske vlasti da se orijentišu na segregaciju i izolaciju, uz nedovoljno posvećivanje specifičnim tretmanskim potrebama ove kategorije osuđenih (Jovanić, 2004). Kazna zatvora, lišena tretmana, orijentisana samo na kaznu, ne dovodi do promene u ponašanju, što najčešće ima za posledicu ponovno vršenje krivičnih dela po izlasku iz zatvora (Mejovšek, 1992).

5.2. Struktura uzorka u odnosu na recidivizam

Jovanić (2010) navodi da se recidivizam doživjava kao neuspeh preduzetih mera na specijalno-preventivnom nivou. Da se na planu promene osuđenih postiže malo, ukazuju i podaci o recidivizmu osuđenih (Tabela 3).

Tabela 3. Recidivizam

Recidivizam	Dužina kazne	
	Kratke kazne	Duge kazne
Legalni recidivizam	70,2%	66,6%
Penalni recidivizam	48,8%	54,7%

Prikaz procentualnog učešća osuđenih (Tabela 3), u odnosu na činjenicu da li su legalni, odnosno penalni recidivisti, pokazuje da je neuspeh prethodnog kažnjavanja očigledan. Primenom χ^2 testa, nisu ustanovljene statistički značajne razlike upoređivanih kategorija osuđenih, što znači da su podjednako recidivisti, bez obzira na dužinu izrečene kazne. Podaci o stopi prosečnog nacionalnog američkog recidivizma (Wormith et all., 2007) pokazuju da su dve trećine otpuštenih osuđenih iz petnaest država SAD u 1994. godini bili ponovo uhapšeni u toku od tri godine, a većina je ponovo osuđena na zatvorsku kaznu.

5.3. Struktura uzorka u odnosu na procenjen nivo rizika

Martinsonova tvrdnja da "ni jedan program ne funkcioniše" doživljena je kao snažan udarac za zatvorskiju rehabilitaciju i od tada se istraživaci trude da dokažu da ipak to nije tako (Hanley, 2002). Prikupljeno je obilje podataka o efektivnoj praksi zatvorskih tretmana. Jedan od najznačajnijih rezultata govori o principima rizika. Princip rizika u sebi sadrži dva bitna elementa. Prvi govori da se svako ponašanje može predvideti, odnosno da faktori rizika imaju prediktivnu funkciju. Drugi govori

da se intenzivan tretman treba ograničiti samo na visoko rizične prestupnike (Paparozzi, Gendreau, 2005). U skladu sa navedenim principom, sagledali smo kako se distribuiraju ispitivani uzorak prema procjenjenom nivou rizika recidivizma.

Tretman obuhvata primenu planiranih metoda, tehnika i postupaka, koje se preduzimaju sa ciljem da osuđeni usvoji društveno prihvatljiv sistem vrednosti i ovlađa veštinama za uspešno uključivanje u zajednicu, kako ne bi ponovo vršio krivična dela (čl. 6).⁴ Vrsta i intenzitet tretmana koji bi trebalo primeniti, zasniva se na proceni rizika recidivizma, koja se vrši prilikom dolaska osuđenog na izvršenje kazne zatvora. U Tabeli 4 je prikazan procjenjen nivo rizika kod osuđenih.

Tabela 4. Procjenjen nivo rizika

Dužina kazne	Procjenjen nivo rizika			
	Nizak	Srednji	Visok	Svega
Kratke kazne	46,3%	42,1%	11,6%	100,0%
Duge kazne	38,7%	39,3%	22,0%	100,0%

Zapaža se da je (Tabela 4), kod više od polovine osuđenih, procjenjen srednji i visok nivo rizika recidivizma, s tim da je srednji i visok rizik češći u populaciji osuđenih na duge kazne. To iziskuje intenzivniji rehabilitacioni tretman. Primenom χ^2 testa, nisu ustanovljene statistički značajne razlike upoređivanih kategorija osuđenih, što znači da su osuđeni podjednako distribuiraju prema nivou rizika, bez obzira na dužinu izrečene kazne. Prikazani rezultati mogu se uporediti sa rezultatima istraživanja (Howard, Clark, Garnham, 2006) tokom evaluacije OASys instrumenta. Navedeni autori (2006) iznose podatak da je, mereno istim instrumentom u Engleskoj i Velsu (OASys) ustanovljena slična distribucija rizika kod osuđenih (36% niskorizičnih, 44% sa srednjim stepenom rizika i 20% visokorizičnih).

6. (NE)USPEH ZATVORSKOG TRETMANA

Nakon opservacije i ustanavljanja karakteristika osuđenih, rizika, kapaciteta za promenom i potreba za tretmanom, pristupa se planiranju programa postupanja. U narednoj fazi trebalo bi realizovati tretman, u skladu sa utvrđenim programom postupanja. Međutim, situacije su različite u slučaju osude na dugu ili kratku kaznu zatvora. Vremensko trajanje kazne zatvora uslovjava, manju ili veću, mogućnost da se planirani program postupanja i sprovede. Već navedeni problem dugog boravka u pritvoru, takođe obesmisljava preduzimanje tretmanskih aktivnosti, naročito kod kratkotrajnih kazni zatvora. Problem deprivacija u zatvorskim uslovima dodatno otežava tretmanske napore (Jovanić, 2014a; Ilijić, 2014).

Na (ne)uspeh zatvorskog tretmana mogu uticati faktori, koji proističu iz neprilagođenosti sistema da adaptira organizaciju izvršenja zatvorske kazne posebnostima osuđenih, kao što su starost (Jovanić, 2014; Jovanić, Ilijić, 2015),

⁴ Pravilnik o tretmanu, programu postupanja, razvrstavanju i naknadnom razvrstavanju osuđenih lica, "Službeni glasnik Republike Srbije", br. 66/2015.

invaliditet (Jovanić, 2013; Jovanić, Ilijić, 2015b) i zdravstveni problemi (Jovanić, Ilijić, 2016), što ponekad može imati za posledicu i smrt osuđenih (Jovanić, Ilijić, Mitrović, 2016). Lične karakteristike osuđenih, počev od nivoa obrazovanja i rešavanja obrazovnih potreba (Ilijić, Pavićević, Glomazić, 2016; Jovanić, Ilijić, 2015a; Odović, Žunić-Pavlović, Jovanić, 2014), preko postojanja zavisnosti od psihoaktivnih supstanci (Ilijić, Jovanić, 2015; Jovanić, 2017), takođe su izazov u zatvorskom tretmanu. Otpori osuđenih prema različitim normama i autoritetima u zatvoru, dovode do reakcije zatvorskih uprava, izricanjem disciplinskih kazni (Ilijić, Jovanić, 2014), što za posledicu može dovesti do uskraćivanja mogućnosti dodelje uslovnog otpusta, time i do gubitka motivacije osuđenog da se uključi u proces tretmana (Jovanić, Petrović, 2017).

7. RAZLIKE U KARAKTERISTIKAMA OSUĐENIH

Rezultati sprovedenog istraživanja ukazuju na postojanje statistički značajnih razlika među osuđenima na duge i kratke kazne, u odnosu na: stepen obrazovanja; zaposlenje pre dolaska u zatvor; socijalne kontakte; socijalnu integraciju; pripadnost kriminalnoj grupi; sklonost nasilničkom ponašanju; motive izvršenja krivičnog dela; odnos prema krivičnom delu; odnos prema kazni; primarnu klasifikaciju; odnos ka autoritetima, odnos prema društvenoj zajednici; otpor prema zatvorskom osoblju; postojanje kriminalnih stavova i poremećaj ličnosti. U narednom delu rada ćemo prikazati neke od karakteristika za koje je ustanovljeno postojanje statistički značajne razlike između osuđenih na kratke i duge zatvorske kazne, a koje se čine najznačajnijim sa aspekta primene zatvorskog tretmana.

7.1. Obrazovanje

Obrazovni nivo osuđenih je jedan od dinamičkih faktora recidivizma (Makarios, Steiner, Travis, 2010; Millie, Erol, 2006; Žunić-Pavlović, 2004). Stoga veći broj autora (Ilijić, Pavićević, Glomazić, 2016; Jovanić, Ilijić, 2015a; Odović, Žunić-Pavlović, Jovanić, 2014), ukazuje na važnost obrazovanja osuđenih u zatvorskom tretmanu.

Tabela 5. Obrazovni nivo osuđenih

Obrazovni nivo	Dužina kazne				Ukupno
	Kratke kazne	Duge kazne	Br.	%	
Osnovna škola	42	34,7	51	34,0	93 34,3
III stepen srednje škole	31	25,6	-	-	31 11,4
IV stepen srednje škole	40	33,1	86	57,3	126 46,5
Viša škola/fakultet	8	6,6	13	8,7	21 7,7
Ukupno	121	100,0	150	100,0	271 100,0

Zapaža se (Tabela 5) da jedna četvrtina osuđenih na kratke kazne ima treći stepen stručne spreme, dok ni jedan osuđeni na duge kazne ne pripada ovoj kategoriji. Približno isti broj osuđenih u poduzorcima ima završenu osnovnu školu, dok je

četvrti stepen stručne spreme učestaliji kod osuđenih na duge zatvorske kazne. Takođe, veći broj osuđenih na duge kazne ima završenu višu školu, odnosno fakultet. Ovakva raspodela je uslovila i postojanje statistički značajne razlike između osuđenih na kraće i duže zatvorske kazne ($\chi^2=47,293$; $df=3$, $p<0,001$).

U Evropskim zatvorskim pravilima naglašava se da zbog uočenog obrazovnog deficit, treba posvetiti posebnu pažnju obrazovanju osuđenih gde se u čl. 28.1 kaže da svaki zatvor treba da nastoji da svim osuđenim omogući pristup obrazovnim programima koji su što je moguće sveobuhvatniji i koji zadovoljavaju njihove individualne potrebe, istovremeno vodeći računa o njihovim težnjama; a u čl. 28.2 se navodi da prioritet imaju osuđeni koji su nepismeni ili oni koji nemaju osnovno ili vokaciono obrazovanje (Knežić, Ilijić, 2016). Empirijski rezultati istraživanja ukazuju da se obrazovanju osuđenih ne posvećuje dovoljna pažnja tokom boravka u zatvoru, što može imati neopovoljan odraz na kasniju reintegraciju.

7.2. Zaposlenje

Na značaj veze između zaposlenja i kriminaliteta ukazuje se (Bushway, 2003) i sticanjem da su mnogi osuđeni bili odsečeni od legalnog sveta rada i pre dolaska u zatvor. Isti stav dele i drugi autori (Saylor, Gaes, 1997) koji ukazuju da su osuđeni imali lošu istoriju rada tokom pet godina pre zatvaranja. Osuđeni u zatvorima obično rade poslove koji podrazumevaju niži nivo obrazovanja, manje stručnih kompetencija, nižu plaćenost i marginalizovaniji status u društvu. Tako i kada izadu na slobodu, oni će aplicirati za iste takve poslove, jer su za njih kompetentni (Flanagan, Maguire, 1993).

Tabela 6. Zaposlenje osuđenih pre dolaska u zatvor

Zaposlenje	Dužina kazne					
	Kratke kazne		Duge kazne		Ukupno	
	Br.	%	Br.	%	Br.	%
Nezaposlen	64	52,9	88	58,7	152	56,2
Povremeno zaposlen	18	14,9	45	30,0	63	23,2
Poljoprivrednik	5	4,1	-	-	5	1,8
Zaposlen	31	25,6	15	10,0	46	17,0
Penzioner	3	2,5	2	1,3	5	1,8
Ukupno	121	100,0	150	100,0	271	100,0

Zapaža se (Tabela 6) da je pre dolaska u zatvor, nezaposlenost dominantna kategorija kod oba poduzorka. U grupi osuđenih na duge kazne češće su povremeno zapošljavani u odnosu na osuđene na kratke kazne. S druge strane, veći broj osuđenih (25,6%) na kratke kazne je bilo zaposleno pre dolaska u zatvor u odnosu na 10% osuđenih na duge kazne. U grupi osuđenih na duge zatvorske kazne ne postoji ni jedan osuđeni koji je poljoprivrednik, dok kod kratkih kazni poljoprivrednika ima 4,1%. Ovakva raspodela je uslovila i postojanje statistički značajne razlike između osuđenih na kraće i duže zatvorske kazne ($\chi^2=23,289$; $df=4$, $p<0,001$). Problemi nezaposlenosti, pronalaženja i ostanka na poslu, rada na nisku plaćenim, jednostavnijim i poslovima sa niskim stepenom društvenog vrednovanja, prisutni su u većini savremenih društava, naročito nezapošljavanje osuđenih nakon izlaska iz

zatvora, što ukazuje na potrebu organizovanog sistemskog pristupa države u rešavanju tih problema, bilo kroz davanja subvencija poslodavcima koji upošljavaju bivše osuđene, bilo kroz programe samozapošljavanja i ublažavanja retributivnih stavova javnosti prema bivšim osuđenim osobama (Jovanić, 2017a).

7.3. Socijalna integracija

Problem socijalne integracije pre osude na zatvorsku kaznu predstavlja posebnu celinu, čiji kvalitet je ustanovljen primenom instrumenata procene rizika. Prema Uputstvu za primenu upitnika za procenu rizika osuđenih (Uputstvo), koje je sastavni deo Pravilnika o tretmanu, programu postupanja, razvrstavanju i naknadnom razvrstavanju osuđenih lica⁵, socijalna integracija može biti: zadovoljavajuća, otežena i bez kontakta.

Tabela 7. Socijalna integracija

Socijalna integracija	Dužina kazne				Ukupno	
	Kratke kazne		Duge kazne			
	Br.	%	Br.	%	Br.	%
Zadovoljavajuća	65	53,7	65	43,3	130	48,0
Otežana	52	43,0	67	44,7	119	43,9
Bez kontakta	4	3,3	18	12,0	22	8,1
Ukupno	121	100,0	150	100,0	271	100,0

Zapaža se (Tabela 7) da osuđeni, na kratke kazne najčešće imaju zadovoljavajuću socijalnu integraciju (53,7%), dok osuđeni na duge kazne najčešće imaju otežanu socijalnu integraciju (44,7%). Osuđeni na duge kazne, češće od osuđenih na kratke kazne, nemaju socijalne kontakte (12%). Ovakva raspodela je uslovila i postojanje statistički značajne razlike između posmatranih poduzoraka ($\chi^2=7,786$; $df=2$, $p=0,020$). Problem socijalne integracije i reintegracije po izlasku iz zatvora dolazi do izražaja usled fluktuacije osuđenih. Na primer, oko 1.600 osoba dnevno u SAD ponovo, izlaskom iz zatvora, ulazi u zajednice u kojima su živeli, istekom kazne ili po osnovu uslovnog otpusta. Oko 95% osuđenih koji izadu na slobodu, vraća se u zajednice iz kojih su otišli u zatvor. Samim tim povećava se i značaj procesa njihove reintegracije (Travis, Lawrence, 2002).

7.4. Pripadnost kriminalnoj grupi

Kriminalne grupe utiču na institucionalnu i javnu bezbednost (Wilkinson, Delgado, 2006), jer učestali kontakti sa osobama koje su sklone kriminalu, doprinose povećanju znanja na koji način sprovesti kriminalne aktivnosti. Nastavak udruživanja u zatvoru doprinosi stvaranju nove mreže kriminalnih prijatelja (Dooley, Seals, Skarbek, 2014). Članovi kriminalnih grupa u zatvorima sabotiraju

⁵ "Službeni glasnik Republike Srbije", br. 66/2015

rehabilitacione programe, te postavljaju ilegalne aktivnosti kao prioritete (Winterdyk, Ruddell, 2010).

Tabela 8. Pripadnost kriminalnoj grupi

Pripadnost kriminalnoj grupi	Dužina kazne			
	Kratke kazne		Duge kazne	
	Br.	%	Br.	%
Da	24	19,8	115	76,7
Ne	97	80,2	35	23,3
Ukupno	85	100,0	36	100,0
			Br.	%
			139	51,3
			132	48,7
			271	100,0

Podaci prikazani u Tabeli 8 ukazuju na činjenicu da su osuđeni na duge kazne zatvora dominantno uključeni u kriminalne grupe (76,7%), dok je kod osuđenih na kratke kazne u malom broju slučajeva (19,8%) prisutno udruživanje u kriminalne grupe. Ovakva raspodela je uslovila i postojanje statistički značajne razlike između osuđenih na kraće i duže zatvorske kazne ($\chi^2=86,585$; $df=1$, $p<0,001$). Problem uključenosti u kriminalne grupe opterećuje održavanje reda i discipline, tako se navodi da u Tekssusu, 80% nasilnih prekršaja u zatvorima počine osuđeni koji su uključeni u kriminalne grupe (Fong, Vogel, Buentello, 1992).

O obimu tog problema govore podaci da u SAD, članovi kriminalnih grupa čine 18% osuđenih koji izvrše oko 43% nasilnih disciplinskih prestupa u zatvoru (Olson, Dooley, Kane, 2004). Karakterišu ih nizak obrazovni nivo, nezasnivanje bračnog odnosa i roditeljstva, činjenje niza krivičnih dela, što sugerije na postojanje kriminalne karijere.

Takav način života rezultira odsustvom zaposlenja, sklonošću korišćenja droga i alkohola i čestim nasilnim ponašanjem, a nastavak udruživanja u zatvoru doprinosi stvaranju nove mreže kriminalnih prijatelja (Dooley, Seals, Skarbek, 2014).

Učešće u kriminalnoj grupi visoko korelira i sa recidivizmom po izlasku iz zatvora (Huebner, Varano, Bynum, 2007). Sve navedeno ukazuje na potrebu uvođenja intenzivnih i specijalizovanih programa postupanja prema osuđenima za koje je utvrđeno da su pripadnici kriminalnih grupa, što implicira i izricanje dugovremenih kazni, kako bi se omogućio vremenski okvir za sprovođenje adekvatnog korektivnog tretmana.

7.5. Sklonost nasilničkom ponašanju

Procena rizika nasilništva treba da bude karakteristika osuđenog koja će biti razmatrana prilikom donošenja odluke o odmeravanju kazne i odluke o vrsti i intenzitetu tretmana (Campbell, French, Gendreau, 2009). U ovom istraživanju, u kategoriju koja ima sklonost nasilničkom ponašanju, svrstani su osuđeni koji su, dva ili više puta, ispoljili nasilno ponašanje, što ukazuje na postojanje nasilničkog obrasca ponašanja.

Tabela 9. Sklonost nasilničkom ponašanju

Sklonost nasilničkom ponašanju	Dužina kazne					
	Kratke kazne		Duge kazne		Ukupno	
	Br.	%	Br.	%	Br.	%
Ne	62	51,2	-	-	62	22,9
Da	59	48,8	150	100,0	209	77,1
Ukupno	121	100,0	150	100,0	271	100,0

Kod svih osuđenih na duge kazne ustanovljena je sklonost nasilničkom ponašanju, dok je u grupi osuđenih na kratke kazne približno jednak broj onih koji su skloni i koji nisu skloni nasilničkom ponašanju (Tabela 9). Ovakva raspodela je uslovila i postojanje statistički značajne razlike između osuđenih na kratke i duge zatvorske kazne ($\chi^2=99,660$; $df=1$, $p<0,001$).

Raširenost i ozbiljnost problema nasilja u zatvorima nije ekskluzivna pojava samo na našim prostorima. U godišnjem izveštaju Glavnog inspektorata (2017) koji se bavi nadzorom nad radom zatvora u Engleskoj i Velsu, saopštava se da je nivo nasilja znatno porastao od njihove poslednje inspekcije, te da je nasilje nad osobljem najviše povećano. To je dovelo do učestalijeg osećanja nesigurnosti kod osuđenih, tako da u zatvoru u Lidsu, procenat osuđenih koji je izjavio da se oseća nebezbedno se utrostručio, od 10 do 31%. Porast nasilja je zabrinjavajući i nastavlja uzlazni trend. Stoga su upućene preporuke da se organizaciono redukuje nasilje u 21 od 35 zatvora za odrasle osuđene u Engleskoj i Velsu (HM Chief Inspector of Prisons for England and Wales, 2017).

7.6. Motiv izvršenja krivičnog dela

Prema Uputstvu⁶, u kategoriju "bez motiva" su svrstana ona krivična dela učinjena iz nehata i situaciona krivična dela. U kategoriju "sa jasnim motivom" su svrstana krivična dela izvršena sa umišljajem za sticanje materijalne koristi, ali bez upotrebe sile prilikom izvršenja. U kategoriju "sa jasnim motivom bez obzira na posledice" svrstana su krivična dela izvršena sa umišljajem za sticanje imovinske koristi, bez obzira na posledice i krivična dela sa elementima nasilja.

Tabela 10. Motiv izvršenja krivičnog dela

Motiv izvršenja krivičnog dela	Dužina kazne					
	Kratak kazne		Duge kazne		Ukupno	
	Br.	%	Br.	%	Br.	%
Bez motiva	17	14,0	65	43,3	82	30,3
Sa jasnim motivom	55	45,5	41	27,3	96	35,4
Sa jasnim motivom bez obzira na posledice	49	40,5	44	29,4	93	34,3
Ukupno	121	100,0	150	100,0	271	100,0

⁶ Pravilnik o tretmanu, programu postupanja, razvrstavanju i naknadnom razvrstavanju osuđenih lica, "Službeni glasnik Republike Srbije", br. 66/2015.

Prikazni podaci (Tabela 10) ukazuju na činjenicu da je u strukturi osuđenih na kratke kazne najmanje učešće onih (14%) koji su krivično delo učinili bez motiva, dok je približno isti broj osuđenih koji su krivično delo učinili sa jasnim motivom i sa jasnim motivom bez obzira na posledice. S druge strane, osuđeni na duge kazne, češće vrše krivična dela bez motiva (43,3%), dok je približno jednak broj njih učinio krivična dela sa jasnim motivom i sa jasnim motivom bez obzira na posledice. Ovakva raspodela je uslovila i postojanje statistički značajne razlike između posmatranih poduzoraka ($\chi^2=27,621$; $df=2$, $p<0,001$).

Postojanje veze između motiva i vrste krivičnih dela objašnjava i jedno istraživanje na ovdašnjim prostorima (Dinić i sar, 2016) kojim se ukazuje da agresivni osuđeni češće pribegavaju manipulaciji i obmanama kroz patološko laganje i to u meri koja ih čini socijalno neadaptiranim. Ovakav vid ponašanja ima za cilj dobijanje i ostvarivanje materijalne koristi, pri čemu se karakteriše kršenjem moralnih (i zakonskih) principa. Osuđeni iz klase agresivnih, češće su počinoci krivičnih dela protiv imovine, najčešće krađe, za čije izvršenje je karakteristično navedeno ponašanje (Dinić i sar, 2016).

7.7. Odnos prema krivičnom delu

Prema Uputstvu⁷, osuđeni su razvrstani u tri kategorije. U okviru kategorije "kaje se", nalaze se osuđeni koji su prihvatili krivicu i preduzeli određene radnje u cilju naknade štete, pomirenja ili izvinjenja žrtvi. U kategoriji "delimično se kaje" nalaze se osuđeni koji samo na verbalnom nivou izražavaju kajanje. U kategoriji "ne izražava kajanje", nalaze se osuđeni koji ni na verbalnom nivou ne ispoljavaju kajanje.

Tabela 11. Odnos prema krivičnom delu

Odnos prema krivičnom delu	Dužina kazne				
	Kratke kazne		Duge kazne		Ukupno
	Br.	%	Br.	%	
Ne kaje se	22	18,2	38	25,3	60 22,1
Delimično se kaje	36	29,8	75	50,0	111 41,0
Kaje se	63	52,0	37	24,7	100 36,9
Ukupno	121	100,0	150	100,0	271 100,0

Više od polovine (52%) osuđenih na kratke kazne zatvora se kaje zbog učinjenog krivičnog dela, dok se polovina osuđenih na duge kazne zatvora delimično kaje. Četvrtina osuđenih na duge kazne, kaje se zbog učenjenog krivičnog dela, dok je približno slična situacija u posmatranim poduzorcima što se tiče odsustva kajanja za učinjeno krivično delo. Ovakva raspodela je uslovila i postojanje statistički značajne razlike između posmatranih poduzoraka ($\chi^2=21,877$; $df=2$, $p<0,001$). Moguća

⁷ " Pravilnik o tretmanu, programu postupanja, razvrstavanju i naknadnom razvrstavanju osuđenih lica, "Službeni glasnik Republike Srbije", br. 66/2015.

objašnjenja povezanosti odnosa prema krivičnom delu i karakteristika ličnosti ponuđena su takođe u istraživanju (Dinić i sar., 2016) u kom se razlikovanje osuđenih čini u odnosu na postojanje psihopatije i neuroticizma. Takve karakteristike kod osuđenih povezuju se sa spremnošću za upuštanje u emocionalnu manipulaciju, ali ne i sa samopercepcijom da se to zaista i čini. Navodi se da će se sekundarne psihopate pre upustiti u manipulativno ponašanje usled impulsivne tendencije za antisocijalnim ponašanjem, bez razmišljanja o posledicama takvog ponašanja, dok primarne psihopate to čine promišljenije. Ajtemi skala kojima su se poslužili Dinić i saradnici (2016) upućivali su na indikatore poput iskorišćavanja drugih, lažnog predstavljanja, šarmiranja, gubitka kontrole i uživanju u opasnostima koji su više u vezi sa patološkim životnim stilom i antisocijalnim ponašanjem. Navedeni autori (2016) takođe ističu značaj uočavanja razlika osuđenih prema pojedinim karakteristikama ličnosti, pre svega zbog mogućnosti primene različitih tretmana. Kod agresivnih se preporučuju bihevioralni tretmani koji uključuju savladavanje strategija kontrole ponašanja, a kod emocionalno stabilnih preporučuju se kognitivno-bihevioralni tretmani. Oni podrazumevaju učešće u rešavanju životnih problema koje ih dovode do kriminalnog ponašanja.

7.8. Odnos prema kazni

Prema Uputstvu⁸, osuđeni su razvrstani u tri kategorije: one koji prihvataju kaznu (prihvataju vrstu i visinu izrečene kazne), delimično prihvataju (na verbalnom nivou prihvataju kaznu, ali izbegavaju njen izvršenje, opravdavaju počinjeno delo, umanjuju sopstvenu odgovornost i smatraju da je kazna neadekvatno odmerena) ili ne prihvataju kaznu (aktivno izbegavanje izvršenja kazne, neprihvatanje krivice i pokazivanje jasnog otpora prema izvršenju kazne).

Tabela 12. Odnos prema kazni

Odnos prema kazni	Dužina kazne				Ukupno
	Kratke kazne	Duge kazne	Br.	%	
Prihvata kaznu	49	40,5	46	30,7	95 35,1
Delimično prihvata kaznu	57	47,1	64	42,7	121 44,6
Ne prihvata kaznu	15	12,4	40	26,6	55 20,3
Ukupno	121	100,0	150	100,0	271 100,0

Zapaža se (Tabela 12) da osuđeni na duge kazne češće ne prihvataju kaznu, u odnosu na osuđene na kratke kazne zatvora, koji najčešće (47,1%) delimično prihvataju izrečenu kaznu. Osuđeni na kratke kazne u malom broju slučajeva (15) ne prihvataju kaznu koja im je izrečena. Ovakva raspodela je uslovila i postojanje statistički značajne razlike između posmatranih poduzoraka ($\chi^2=8,861$; $df=2$, $p<0,05$). Prihvatanje kazne nije automatski preduslov za aktivno prihvatanje korektivnog tretmana, ali svakako predstavlja očekivanje službenika tretmana da će otpor prema

⁸ Pravilnik o tretmanu, programu postupanja, razvrstavanju i naknadnom razvrstavanju osuđenih lica, "Službeni glasnik Republike Srbije", br. 66/2015.

rehabilitaciji biti manji nego kod osuđenih koji ne prihvataju kaznu. Neprihvatanje kazne veći je problem s obzirom da osuđeni sa takvim stavom izražavaju i otpor prema nastojanjima zatvorskih stručnjaka da ih uključe u program postupanja. Najčešće znači nespremnost da se prihvati postojanje problema u sopstvenom ponašanju, a time i odsustvo uvida u potrebu za samopromenom kod osuđenih koji smatraju da su nepravedno osuđeni.

7.9. Odnos ka autoritetu

Prema Uputstvu⁹, osuđeni su razvrstani u tri kategorije. Zadovoljavajući odnos ka autoritetu podrazumeva da osuđeni pre dolaska u zatvor nije imao negativne interakcije sa autoritetima. Delimično zadovoljavajući podrazumeva ispoljavanje straha ili otpora prema autoritetu. Kategorija "nezadovoljavajući" podrazumeva postojanje sukoba sa autoritetima i neprijateljski odnos.

Tabela 13. Odnos ka autoritetu

Odnos ka autoritetu	Dužina kazne				Ukupno	
	Kratke kazne		Duge kazne			
	Br.	%	Br.	%	Br.	%
Zadovoljavajući	29	24,0	48	32,0	77	28,4
Delimično zadovoljavajući	78	64,5	55	36,7	133	49,1
Nezadovoljavajući	14	11,5	47	31,3	61	22,5
Ukupno	121	100,0	150	100,0	271	100,0

Na osnovu podataka prikazanih u Tabeli 13 zapaža se da osuđeni na duge kazne imaju češće nezadovoljavajući odnos prema autoritetu, dok je kod osuđenih na kratke kazne primetno da najčešće imaju delimično zadovoljavajući odnos prema autoritetu. Ovakva raspodela je uslovila i postojanje statistički značajne razlike između posmatranih poduzoraka ($\chi^2=23,686$; $df=2$, $p<0,001$). Skoro trostruko češći nezadovoljavajući odnos prema autoritetu kod osuđenih na duge kazne i skoro dupro manje učešće u kategoriji delimično zadovoljavajućeg u odnosu na osuđene na kratke kazne, potvrđuju prethodno izneta zapažanja da se ove dve grupe osuđenih značajno razlikuju po mnogim karakteristikama koje ukazuju na potrebu za intenzivnjim i specifikovanijim oblicima zatvorskog tretmana prema kategoriji osuđenih na duge kazne. Time se potvrđuju i stavovi da se intenzivan tretman treba ograničiti samo na visoko rizične prestupnike (Paparozzi, Gendreau, 2005).

7.10. Kriminalni stavovi

Kriminalni stavovi predstavljaju jedan od dinamičkih faktora rizika recidivizma (Žunić-Pavlović, 2004). Ispitivano je da li postoje ili ne postoje razvijeni kriminalni

⁹ Pravilnik o tretmanu, programu postupanja, razvrstavanju i naknadnom razvrstavanju osuđenih lica, "Službeni glasnik Republike Srbije", br. 66/2015.

stavovi kod osuđenih. Prema Uputstvu¹⁰ kriminalni stavovi, ukoliko postoje, mogu biti delimično i u potpunosti izraženi.

Tabela 14. Kriminalni stavovi

Kriminalni stavovi	Dužina kazne			
	Kratke kazne		Duge kazne	
	Br.	%	Br.	%
Nema	37	30,6	22	14,7
Delimično izraženi	53	43,8	75	50,0
Potpuno izraženi	31	25,6	53	35,3
Ukupno	121	100,0	150	100,0
			Br.	%

Osuđeni na kratke kazne zatvora češće nemaju kriminalne stavove, dok su kod osuđenih na duge zatvorske kazne češće delimično i potpuno izraženi kriminalni stavovi (Tabela 14). Ovakva raspodela je uslovila i postojanje statistički značajne razlike između posmatranih poduzoraka ($\chi^2=10,372$; $df=2$, $p<0,01$). Kriminalni stavovi, kao jedan od dinamičkih faktora na kojima ima smisla raditi u pravcu promene, prisutniji su kod osuđenih na duge kazne, što daje dodatnu argumentaciju insistiranju da se, nakon utvrđivanja potreba za tretmanom, u centralnoj fazi izvršenja zatvorske kazne, primene adekvatni programi tretmana.

ZAKLJUČAK

Istraživanjem se nastojalo uočiti postojanje razlika između osuđenih na, uslovno rečeno, duge i kratke kazne zatvora. Operacionalna podela uzorka zasnovana je na zakonskim uzusima primene alternativnih sankcija umesto zatvorske kazne i na osnovu metodologije primene instrumenata procene rizika datim od strane Uprave za izvršenje krivičnih sankcija. Uočeno je da se u Srbiji najčešće izriču uslovne osude, a kada se izrekne kazna zatvora, u 90% slučajeva je u kraćem trajanju. Kumulativno, uz čestu primenu pritvora, preveliko prostora dato je zatvorskim stručnjacima da sprovedu rehabilitacioni tretman. Dijagnostički protokoli ustanovljavaju da kod osuđenih postoje karakteristike koje ukazuju na potrebu opsežnijeg i intenzivnijeg tretmana. Ove karakteristike su prisutne kod osuđenih bez obzira na dužinu izrečene kazne zatvora. Uočeno je da je svim osuđenim na duge kazne određena mera pritvora, a kod osuđenih na kratke kazne u nešto manje od polovine slučajeva. Prečesto, za nešto što bi trebalo biti krajnja mera koja redukuje prostor rehabilitacionom tretmanu. Opaženo je prisustvo legalnog recidivizma u obe posmatrane kategorije, oko 70%, dok je penalni recidivizam nešto učestaliji kod dugih kazni. Ako bismo ovaj podatak uzeli kao meru uspešnosti prethodnog kažnjavanja i zatvaranja, pre bi se moglo govoriti o neuspehu zatvorske rehabilitacije u redukciji dinamičkih faktora rizika. Odsustvo specijalizovanih programa usmerenih na redukciju nasilničkog ponašanja, naročito kod osuđenih na duge

¹⁰ Pravilnik o tretmanu, programu postupanja, razvrstavanju i naknadnom razvrstavanju osuđenih lica, "Službeni glasnik Republike Srbije", br. 66/2015.

kazne (kod kojih je ova karakteristika prisutna u 100% slučajeva), putokaz je za planiranje i sprovođenje adekvatne rehabilitacije. Neprihvatanje kazne, otpori autoritetu, kriminalni stavovi udruženi sa niskim obrazovanjem i odsustvom radnih navika, smernice su za mnoge aktivnosti koje bi se mogle sprovesti, makar kod osuđenih na duge kazne. Ukoliko nedostatak vremena kod kratkih kazni predstavlja prepreku, valjalo bi razmisliti o češćoj primeni alternativnih sankcija, uz koje bi se mogao sprovesti adekvatan individualni tretman osuđenih. Zatvorski tretman, kako je aktuelno organizovan, nije pokazao efektivnost, te nije logično ponavljati nešto što ne funkcioniše, već je potrebno suštinski raditi na dinamičkim faktorima recidivizma, a prema potrebama i mogućnostima, šire primenjivati alternativne krivične sankcije.

LITERATURA

- (1) Andrews, D., Bonta, J., & Hoge, R. (1990) Classification for Effective Rehabilitation. *Criminal Justice and Behavior, 17*(1), Pg. 19–52.
- (2) Bajović, V. (2015) Odmeravanje kazne i sporazum o priznanju krivičnog dela. *Žurnal za kriminalistiku i pravo, 20*(2), str. 179-193.
- (3) Bushway, S. (2003) *Employment Dimensions of Reentry: Understanding the Nexus between Prisoner Reentry and Work*. New York: Urban institute reentry roundtable, Reentry an Prison Work Programs, University Law School.
- (4) Campbell, M., French, S., & Gendreau, P. (2009) The prediction of violence in adult offenders: A meta-analytic comparison of instruments and methods of assessment. *Criminal Justice and Behavior, 36*(6), Pg. 567-590.
- (5) Cullen, F. T., Jonson, C. L., & Nagin, D. S. (2011) Prisons do not reduce recidivism: The high cost of ignoring science. *The Prison Journal, 91*(3), Pg. 48-65.
- (6) Delić, N. (2010) Zabrana (isključivanje) ublažavanja kazne zatvora u određenim slučajevima. U: Đ. Ignjatović (Ur.) *Stanje kriminaliteta u Srbiji i prava sredstva reagovanja, tematska monografija, 4 deo*. Beograd: Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, str. 177-195.
- (7) Dinić, B., Barna, J., Trifunović, B., Angelovski, A., & Sadiković, S. (2016) Dva tipa ličnosti među osuđenicima: razlike u psihopatiji, agresivnosti i krivičnim delima. *Primenjena psihologija, 9*(2), str. 199-217.
- (8) Dooley, B., Seals, A., & Skarbek, D. (2014) The effect of prison gang membership on recidivism. *Journal of Criminal Justice, 42*(3), Pg. 267-275.
- (9) Dooley, B., Seals, A., & Skarbek, D. (2014) The effect of prison gang membership on recidivism. *Journal of Criminal Justice, 42*(3), Pg. 267-275.
- (10) Đurđević, Z. (2004) Odluka o kazni - kaznenoprocesna pitanja. *Hrvatski ljetopis za kazneno pravo i praksu, 11*(2), str. 751-782.
- (11) Flanagan, T., & Maguire, K. (1993) A full employment policy for prisons in the United States: some arguments, estimates, and implications. *Journal of Criminal, 21*, Pg. 117-130.
- (12) Fong, R., Vogel, R., & Buentello, S. (1992) Prison gang dynamics: A look inside the Texas Department of Corrections. In: P. J. Benkos & A.V. Merlo (Ed.) *Corrections: Dilemmas and directions*. Cincinnati, OH: Anderson, pp. 57–58
- (13) Hanley, D. (2002) *Risk Differentiation and Intensive Supervision: A Meaningful Union?*. Doctoral dissertation. University of Cincinnati.
- (14) HM Chief Inspector of Prisons for England and Wales Annual Report 2016 –17. (2017) Available from: http://www.justiceinspectorates.gov.uk/hmiprisons/wp-content/uploads/sites/4/2017/07/HMIP-AR_2016-17_CONTENT_11-07-17-WEB.pdf

- (15) Howard, P., Clark, D., & Garnham, N. (2006) *An evaluation of the Offender Assessment System (OASys) in three pilots 1999–2001*. London: National Offender Management Service.
- (16) Huebner, B., Varano, S., & Bynum, T. (2007) Gangs, guns, and drugs: Recidivism among serious, young offenders. *Criminology & Public Policy*, 2, Pg. 187–222.
- (17) Ignjatović, Đ. (2010) *Pravo izvršenja krivičnih sankcija – četvrtu izmenjeno i dopunjeno izdanje*. Beograd: Pravni fakultet u Beogradu.
- (18) Ilijic, Lj., Pavicevic, O., & Glomazić, H. (2016) Potrebe i mogućnosti obrazovanja osuđenika. *Andragoške studije*, 2, str. 75-93.
- (19) Ilijic, Lj. (2014) *Osuđeni i deprivacije: uticaj karakteristika ličnosti na intenzitet doživljavanja zatvorskih deprivacija*. Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.
- (20) Ilijic, Lj., & Jovanic, G. (2014) Disciplinsko kažnjavanje osuđenih, *Zbornik Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja*, 33(2), str.163-176.
- (21) Ilijic, Lj., & Jovanic, G. (2015) Prisustvo i upotreba psihoaktivnih supstanci u zatvorima. U: D. Vejnović (Ur.) *Nauka, društvo, tranzicija, Tom II*. Banja Luka: Evropski defendologija centar za naučna, politička, ekonomska, socijalna, bezbjednosna, socioološka i kriminološka istraživanja, i Centar za bezbjednosna, socioološka i kriminološka istraživanja Crne Gore "Defendologija", str. 582-593.
- (22) Jovanic, G. (2004) Problemi u izvršenju dugovremenih kazni zatvora. U: Z. Matejić-Durić (Ur.) *Istraživanja u defektologiji*, 4. Beograd: Defektološki fakultet, Centar za izdavačku delatnost, str. 183-196.
- (23) Jovanic, G. (2010) Krivično-pravni i penološki recidivizam osuđenih lica. *Specijalna edukacija i rehabilitacija*, 9(2), str. 271-282.
- (24) Jovanic, G. (2012) *Standardizacija postupka uslovnog otpusta kao mera zaštite od recidiva*. Doktorska disertacija. Beograd: Univerzitet u Beogradu, Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju.
- (25) Jovanic, G. (2013) Tretman osuđenih sa invaliditetom u zatvoru. U: V. Žunić-Pavlović, (Ur.) *Zbornik radova VII Međunarodnog skupa "Specijalna edukacija i rehabilitacija danas"*. Beograd: Univerzitet u Beogradu, Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju, str. 159-168.
- (26) Jovanic, G. (2014) Specifičnosti tretmana starih osoba u zatvoru. U: M. Vuković, (Ur.) *Zbornik radova VIII Međunarodnog skupa "Specijalna edukacija i rehabilitacija danas"*. Beograd: Univerzitet u Beogradu, Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju, str. 227-232.
- (27) Jovanic, G. (2014a) (Ne)sigurnost u zatvoru. *Specijalna edukacija i rehabilitacija*, 13(2), str. 141-172.
- (28) Jovanic, G. (2016) Alternativne sankcije u neonatalnom inkubatoru. U: N. Macanovic (Ur.) *Probacija i alternativne krivične sankcije – mogućnosti i perspektive*. Banja Luka: Centar modernih znanja, str. 8-23.
- (29) Jovanic, G. (2017) Mere bezbednosti obaveznog lečenja alkoholičara i narkomana i pravo izbora osuđenog, U: O. Jović-Prlainović (Ur.) *Tematski zbornik radova "Nacionalno i međunarodno pravo – aktuelna pitanja i teme", Tom II*. Kosovska Mitrovica: Pravni fakultet Univerziteta u Prištini sa privremenim sedištem u Kosovskoj Mitrovici, str. 31-52.
- (30) Jovanic, G. (2017a) *Kazni, zatvori, zaposli*. Beograd: Univerzitet u Beogradu, Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju.
- (31) Jovanic, G., & Ilijic, Lj. (2015) Diskriminacija starih osoba u zatvorskem sistemu, U: V. Boranijašević (Ur.) *Tematski zbornik radova "Pravni sistem i zaštita od diskriminacije"*, Kosovska Mitrovica: Pravni fakultet Univerziteta u Prištini sa privremenim sedištem u Kosovskoj Mitrovici, str. 157-166.

- (32) Jovanić, G., & Ilijić, Lj. (2015a) Obrazovne potrebe i edukativni tretman osuđenih. U: M. Vuković (Ur.) *IX Međunarodni skup "Specijalna edukacija i rehabilitacija danas"*. Beograd: Univerzitet u Beogradu, Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju, str. 157-168.
- (33) Jovanić, G., & Ilijić, Lj. (2015b) Položaj invalida u zatvoru. U: D. Vejnović (Ur.) *Nauka, društvo, tranzicija, Tom II*. Banja Luka: Evropski defendologija centar za naučna, politička, ekonomска, socijalna, bezbjednosna, sociološka i kriminološka istraživanja, i Centar za bezbjednosna, sociološka i kriminološka istraživanja Crne Gore "Defendologija", str. 554-550.
- (34) Jovanić, G., & Ilijić, Lj. (2016) Ugrožavanje zdravlja osuđenih lica. U: M. Krvavac, (Ur.) *Tematski zbornik radova, Ljudska prava-između idealja i izazova sadašnjosti*. Kosovska Mitrovica: Pravni fakultet Univerziteta u Prištini sa privremenim sedištem u Kosovskoj Mitrovici, str. 471-484.
- (35) Jovanić, G., & Petrović, V. (2017) Uslovno otpuštanje u praksi okružnog zatvora i nadležnih sudova. *Specijalna edukacija i rehabilitacija*, 16(1), str. 95-122.
- (36) Jovanić, G., Ilijić, Lj. & Mitrović, V. (2016) Mortalitet osoba lišenih slobode u penalnom sistemu. *Specijalna edukacija i rehabilitacija*, 15(2), str. 141-172.
- (37) Knežić, B., & Ilijić, Lj. (2016) Stručno obrazovanje osuđenika: iskušenja nade. U S. Dizdar (Ur.), *Obrazovanje odraslih, Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu* (str. 51-72), Sarajevo: JU Centar za kulturu Kantona Sarajevo, OJ Bosanski kulturni centar Sarajevo i Institut za međunarodnu saradnju Njemačkog saveza visokih narodnih škola (dvv International), Ured u Bosni i Hercegovini.
- (38) Krivični zakonik Republike Srbije. Službeni glasnik RS, br. 94/2016.
- (39) Makarios, M., Steiner, B., & Travis, L. (2010) Examining the Predictors of Recidivism Among Men and Women Released From Prison in Ohio. *Criminal Justice and Behavior*, 37(12), Pg. 1377-1391.
- (40) Mejovšek, M. (1992) Povezanost kognitivnih i konativnih karakteristika osuđenih osoba i adaptacije na penološki tretman, *Penološke teme*, 7(1-2), str. 71-75.
- (41) Millie, A., & Erol, R. (2006) Rehabilitation and Resettlement: A Study of Prolific Offender Case Management in Birmingham, United Kingdom. *International Journal of Offender Therapy and Comparative Criminology*, 50(6), Pg. 691-710.
- (42) Ministarstvo pravde i državne uprave, Uprava za izvršenje krivičnih sankcija (2013). Direktiva o načinu rada službenika tretmana u Zavodima, procedurama u radu i izgledu i sadržaju dokumenata tokom utvrđivanja, sprovođenja i izmene programa postupanja sa licima osuđenim za krivična dela i prekršaj i načinu primene Pravilnika o tretmanu, razvrstavanju i naknadnom razvrstavanju osuđenih lica. (Br. 110-00-1/13-03). Preuzeto sa www.uiks.gov.ra/images/Direktiva_24.02.2013.pdf
- (43) Odović, G., Žunić-Pavlović, V., & Jovanić, G. (2014) Profesionalno osposobljavanje kao faktor rehabilitacije osuđenih lica u ustanovama za izvršenje kazne zatvora. U: D. Kulić, & Ilić-Stošović (Ur.) *Zbornik radova, III Međunarodna naučna konferencija "Specijalna edukacija i rehabilitacija – Odrasle osobe sa invaliditetom"*. Beograd: Univerzitet u Beogradu – Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju, str. 353–366.
- (44) Olson, D., Dooley, B., & Kane, C. (2004) *The relationship between gang membership and inmate recidivism*. Springfield, IL: Illinois Criminal Justice Authority.
- (45) Paparozzi, M., & Gendreau, P. (2005) An Intensive Supervision Program that worked: Service Delivery, Professional Orientation, and Organizational Supportiveness. *The Prison Journal*, 85(4), Pg. 445-466.
- (46) Petrović, V. (2017) Izricanje kazne zatvora u Srbiji kao reakcija na zločin. U: O. Jović-Prlainović (Ur.) *Tematski zbornik radova "Nacionalno i međunarodno pravo*

- aktuelna pitanja i teme”, Tom II. Kosovska Mitrovica: Pravni fakultet Univerziteta u Prištini sa privremenim sedištem u Kosovskoj Mitrovici, str. 111-129.
- (47) Pravilnik o tretmanu, programu postupanja, razvrstavanju i naknadnom razvrstavanju osuđenih lica. Službeni glasnik RS, br. 66/2015.
- (48) Republika Srbija, Republički zavod za statistiku. (2015) *Punoletni učinioci krivičnih dela u Republici Srbiji, Prijave, optuženja i osude*, Bilten 617. Beograd.
- (49) Saylor, W., & Gaes, G. (1997) Training Inmates through Industrial Work Participation and Vocational and Apprenticeship Instruction. *Corrections Management Quarterly*, 1(2), Pg. 32-43.
- (50) Travis, J., & Lawrence, S. (2002) *Beyond the prison gates: The State of Parole in America*. Washington, DC: The Urban Institute.
- (51) Wilkinson, R. A., & Delgado, A. (2006) Prison gang and drug investigations: An Ohio approach. *Corrections Today*, 68(2), Pg. 36–40.
- (52) Winterdyk, J., & Ruddell, R. (2010) Managing prison gangs: Results from a survey of US prison systems. *Journal of Criminal Justice*, 38(4), Pg. 730-736.
- (53) Wormith, S., Althouse, R., Simpson, M., Reitzel, L., Fagan, T., & Morgan, R. (2007) The Rehabilitation and Reintegration of Offenders, The current Landscape and Some Future Directions for Correctional Psychology. *Criminal Justice And Behavior*, 34(7), Pg. 879-892.
- (54) Žunić-Pavlović, V. (2004) *Evaluacija u resocijalizaciji*. Beograd: Partenon.

INDIVIDUAL DIFFERENCES IN CONVICTS SENTENCED TO SHORTER AND LONGER PRISON TERMS

The paper examined individual differences in convicts sentenced to shorter and longer prison terms, as identified in the observational phase of sentence execution. The distinction was made through convict assessment and with regard to the length of prison terms. The sample consisted of the files of the convicts (271), of whom 68 were in the County jail Užice, 53 in the Correctional house Padinska Skela and 150 in the Correctional house Sremska Mitrovica. The short term sub-sample (less than three years) included convicts from Užice and Padinska Skela (121), while the long term sub-sample (more than three years) included convicts from Sremska Mitrovica. The data were gathered through the Questionnaire of the risks of the convicts sentenced to less than three years, as well as through the Questionnaire of the risks, needs and capacities of the convicts sentenced to more than three years. The reliability of the assessment instruments was acceptable (Cronbach's α=0,713). The results have revealed the existence of statistically significant differences in numerous characteristics under scrutiny.

KEY WORDS: prison / sentence length / convict characteristics

Zbornik Instituta za kriminološka
i sociološka istraživanja
2017 / Vol. XXXVI / 3 / 59-75
Originalni naučni rad
UDK: 316.811-053.2-056.24(497.11)
159.922.76-056.24(497.11)

OSNOVNA OBELEŽJA STRUKTURE SREDINSKIH FAKTORA KOJI SU ZNAČAJNI ZA PARTICIPACIJU DECE S CEREBRALNOM PARALIZOM U KUĆNOM OKRUŽENJU*

Milena Milićević*

Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd

U radu su ispitana osnovna obeležja strukture sredinskih faktora značajnih za participaciju u kućnom okruženju dece s cerebralnom paralizom u odnosu na decu tipičnog razvoja. Obuhvaćeno je 110 ispitanika s cerebralnom paralizom i 134 ispitanika tipičnog razvoja. Primenjen je Test za procenu participacije i okruženja – Deca i mлади (PEM-CY; Coster, Law & Bedell, 2010), odeljak Kućno okruženje. Poređenjem ovih struktura potvrđeno je da postoji više barijera i manje facilitatora u kućnom okruženju ispitanika s cerebralnom paralizom, da je ono manje podržavajuće, sredinski faktori zbirno manje ocenjeni kao olakšavajući za participaciju, a resursi u kući u manjem procentu dostupni i/ili adekvatni. Svaki deo sredinske strukture ima nezavisan i jedinstven doprinos u objašnjavanju statističkih razlika između grupa, a kao najjači prediktor izdvaja se broj barijera. Umanjenje broja barijera, odnosno uklanjanje otežavajućeg uticaja sredinskih faktora uz istovremeno ojačavanje njihove facilitatorske uloge, moguće je način usklađivanja podrške okruženja i participacionog potencijala dece iz ove populacije.

KLJUČNE REČI: kućno okruženje / barijere / facilitatori / uključivanje / cerebralna paraliza

* Ovaj tekst je nastao kao rezultat na projektu "Kriminal u Srbiji: fenomenologija, rizici i mogućnost socijalne intervencije" (broj 47011) koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja RS.

* E-mail: mileninaadresa@gmail.com

UVOD

Kao koncept, participacija je predstavljena 2001. godine u okviru *Međunarodne klasifikacije funkcionisanja, invalidnosti i zdravlja* (International Classification of Functioning, Disability and Health – ICF; WHO, 2001). Definisana je kao *uključivanje u životne situacije* i predstavlja društvenu perspektivu funkcionisanja (WHO, 2011: 301, 307). Njenu prirodu i obim definiše interakcija između osobe i njenog sredinskog okruženja (Simeonsson et al., 2001). Smatra se da je porodica centralni i najznačajniji deo detetovog okruženja, da dete najveći deo svoj životnog iskustva stiče u porodici i da se ne može posmatrati izolovano od konteksta u kom odrasta (Axelsson, 2014; McConachie et al., 2006). Porodično okruženje je, stoga, primarno sredinsko okruženje deteta, ono je sredinski faktor koji je u interakciji sa detetom i koji oblikuje njegovu participaciju (Simeonsson et al., 2003).

Faktori okruženja su svrstani u kontekstualne faktore u okviru ICF, pored ličnih faktora. Obuhvataju fizičke i socijalne faktore, ali i stavove okruženja u kojem osobe žive i vode svoje živote (WHO, 2013). Faktori okruženja mogu da utiču na participaciju, kao barijere ili prepreke, ili kao facilitatori ili olakšice (Schneidert et al., 2003). Barijere su oni faktori u okruženju osobe koji svojim odsustvom ili prisustvom ograničavaju funkcionisanje i stvaraju invalidnost. Facilitatori su oni faktori u okruženju osobe koji svojim odsustvom ili prisustvom poboljšavaju funkcionisanje i smanjuju invalidnost. Oni mogu da preveniraju da oštećenja ili ograničenja aktivnosti postanu ograničenja participacije jer utiču na poboljšanje izvođenja aktivnosti uprkos problematičnim kapacitetima osobe. Uopšteno, kontekstualni faktori zajedno čine kompletan kontekst života pojedinca, a naročito pozadinu u odnosu na koju su zdravstvena stanja klasifikovana u ICF. Kao medijatori posreduju između ličnih faktora, kao što su prihodi, zdravstveno stanje, funkcionalni problemi, s jedne strane i ishoda participacije, s druge strane (Anaby et al., 2014). Novija istraživanja ICF modela ukazuju da kontekstualni faktori imaju i ulogu moderatora, kao i da posreduju između ICF komponenti tako što utiču na smer i/ili na jačinu njihove povezanosti (Rouquette et al., 2015).

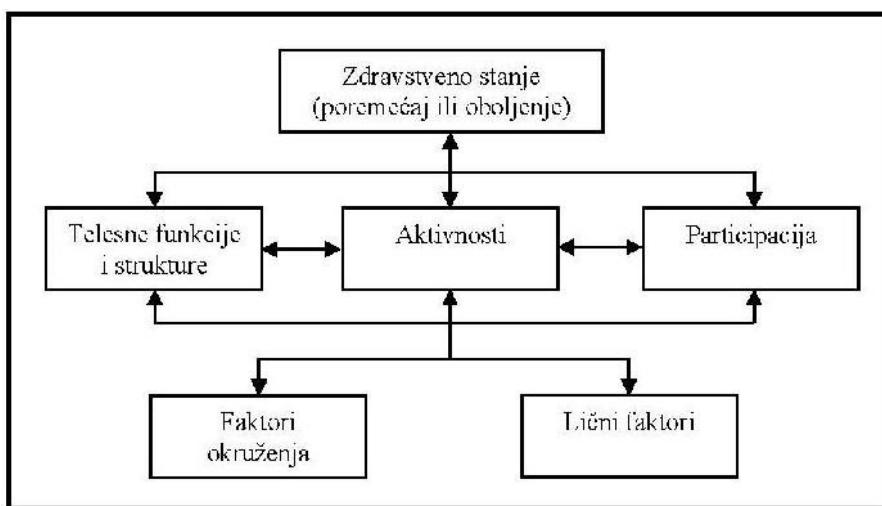

Figura 1. Interakcija između komponenti modela *Međunarodne klasifikacije funkcionisanja, invalidnosti i zdravlja* (International Classification of Functioning, Disability and Health – ICF; WHO, 2001); Izvor: WHO, 2013: 7.

Jedno od najčešćih stanja praćeno teškim motoričkim oštećenjima u detinjstvu jeste cerebralna paraliza. Kliničku sliku cerebralne paralize često prate pridruženi poremećaji kao što su smetnje vida, sluha, intelektualna ometenost, poremećaji govora ili poremećaji u ponašanju (Rosenbaum et al., 2007). Imajući u vidu da je kućno okruženje primarno sredinsko okruženje deteta, postavlja se pitanje da li se posledice tog stanja mogu zabeležiti u roditeljskoj oceni značaja ili uloge koje sredinski faktori imaju u uključivanju njihovog deteta u životne situacije. Prethodno, važnost okruženja je prepoznata u brojnim empirijskim istraživanjima koja su za teorijsku osnovu imala participaciju kao kompleksan i multidimenzionalni konstrukt. Potvrđeno je da se sredinske determinante, kao fizičke, negativno odražavaju na participaciju kroz nedostatak opreme i kroz strukturalne barijere i da na tako utiču na participaciju u formalnim aktivnostima. Društvene sredinske determinante se, s druge strane, odražavaju kroz preovlađujuću politiku, segregaciju i nedostatak informacija, organizacije i vršnjačke podrške. Sredinski faktori koji se odnose na stavove negativno deluju kroz nasilničko ponašanje, zagledanje i zavisnost od odraslih (Shikako-Thomas et al., 2008). U nešto kasnije objavljenom istraživanju o participaciji dece s ometenošću u kućnom okruženju, nađeno je da njihovi roditelji češće opažaju sredinske faktore kao barijere u poređenju sa roditeljima dece tipičnog razvoja, uz veliki uticaj te razlike. Istovremeno, manji broj sredinskih faktora su ocenili kao olakšavajuće, mada se veličina te razlike pre može svrstati u kategoriju niskih razlika (Law et al., 2013). Pored toga, sredinski faktori, poput visine prihoda, tipa škole koje dete pohađa i veličine mesta stanovanja porodice, objašnjavali su 27% varijanse raznovrsnosti, odnosno 24% varijanse intenziteta ukupne participacije dece i adolescenata s cerebralnom paralizom u aktivnostima slobodnog vremena

(Longo, Badia & Orgaz, 2013). Dalje, testirajući teorijski zasnovan model determinanti participacije u slobodnim i rekreativnim aktivnostima dece sa motoričkim poremećajima starosti od šest do 14 godina, King i saradnici (King et al., 2006) su utvrdili da otežavajući sredinski fizički i društveni faktori, zajedno sa negativnim stavovima, imaju indirektni uticaj. Kolver i saradnici (Colver et al., 2012) su procenili kako participacija varira prema okruženju. Rezultati njihove studije su potvrdili da je nivo ostvarene participacije povezan sa dostupnošću sredinskih faktora. Tačnije, bolja participacija u dnevним aktivnostima (ishrana, stanje tela, lična nega, stanovanje) je statistički značajno povezana sa boljim fizičkim okruženjem u domu, dok je kretanje povezano sa transportom i fizičkim okruženjem zajednice. Participacija u socijalnim ulogama (odgovornosti, međuljudski odnosi, rekreacija) je, međutim, povezana sa stavovima školskih drugova i sa socijalnom podrškom kod kuće. Zbirno, okruženje je objašnjavalo između 14% i 52% varijacije participacije (Colver et al., 2012).

Sumirajući navedene nalaze, može se primetiti da sredinski faktori, kroz dinamičku interakciju sa ličnim faktorima, modeluju participaciju osobe u svom okruženju. Veliki broj naučnih radova je, pak, pratio motoričke sposobnosti osoba s cerebralnom paralizom, specifičnosti kognitivnog funkcionisanja, njihove vizuelne, auditivne i govorno-jezičke sposobnosti i njihov socijalni razvoj. Istraživanja su obuhvatila i poteškoće na koje ove osobe nailaze tokom procesa školovanja, zapošljavanja i zasnivanja porodice. U dostupnoj literaturi, takođe, nalazimo istraživanja koja su obuhvatila različite aspekte participacije osoba iz ove populacije. Ipak, promenljivost sredinskih faktora i njihova interakcija sa varijabilnim motoričkim disfunkcijama neretko praćenim različitim pridruženim poremećajima, uz nedostupnost istraživanja ove tematike na prostorima Republike Srbije, opravdava potrebu da se sprovedu dodatna ispitivanja. Nalazi istraživanja bi mogli da doprinesu novom uvidu u konkretne sredinske uslove pod čijim uticajem participacija dece iz ove populacije varira.

METODOLOGIJA ISTRAŽIVANJA

Cilj, zadaci, hipoteza i tip istraživanja

Cilj istraživanja je da se ispitaju osnovna obeležja strukture sredinskih faktora koji su značajni za participaciju u kućnom okruženju dece s cerebralnom paralizom. Struktura sredinskih faktora, kao predmet ovog istraživanja, sagledana je kroz procenu roditelja. Operacionalizovana je kroz zastupljenost facilitatora kao olakšavajućih i barijera kao otežavajućih sredinskih faktora, kroz stepen u kom roditelji percipiraju dato okruženje kao podržavajuće, a sredinske faktore zbirno kao olakšavajuće za participaciju deteta, kao i kroz dostupnost i/ili adekvatnost resursa.

Istraživačkim zadatkom je predviđeno da se utvrde i uporede strukture sredinskih faktora specifičnih za kućno okruženje u grupi ispitanika s cerebralnom paralizom i grupi ispitanika tipičnog razvoja. Postavljena je hipoteza prema kojoj postoje razlike

između ove dve grupe u strukturama sredinskih faktora kućnog okruženja. Istraživanje je planirano i sprovedeno kao neeksperimentalno, deskriptivno, eksplorativno, fundamentalno, transverzalno i komparativno.

Opis uzorka

Uzorkom je obuhvaćeno ukupno 244 ispitanika oba pola, starosti od sedam do 18 godina, koji žive na teritoriji Republike Srbije. Celokupan uzorak je podeljen u dve grupe. Prvu grupu je činilo 110 ispitanika s cerebralnom paralizom, i to 61 (55%) muškog i 49 (45%) ženskog pola, prosečnog uzrasta 12 godina 8 meseci ($SD = 3$ godine 5 meseci). Drugom, kontrolnom grupom je obuhvaćeno 134 ispitanika tipičnog razvoja, i to 66 (49%) muškog i 68 (51%) ženskog pola, prosečnog uzrasta 12 godina ($SD = 3$ godine 1 mesec). Grupe su bile statistički ujednačene u odnosu na pol, $\chi^2 (1) = 0,70$, $p = 0,403$, $\eta^2 = 0,06$, kao i u odnosu na starost ispitanika, $t (242) = 1,64$, $p = 0,102$, $\eta^2 = 0,01$.

Instrumenti i načini prikupljanja podataka

Odeljak I – *Kućno okruženje iz Testa za procenu participacije i okruženja – Deca i mladi* (Participation and Environment Measure for Children and Youth – PEM-CY; Coster, Law & Bedell, 2010), na srpskom jeziku (prevod: Milićević 2013), primenjen je za utvrđivanje strukture sredinskih faktora u kućnom okruženju, za ispitivanje dostupnosti i adekvatnosti resursa i za utvrđivanje zastupljenosti olakšavajućih naspram otežavajućih sredinskih faktora. Informanti su odgovarali na pitanja iz upitnika individualno, u jednom navratu koji je trajao između 20 i 25 minuta.

Uopšteno, PEM-CY je namenjen ispitivanju participacije u kućnom, školskom i okruženju zajednice, zajedno sa sredinskim faktorima u svakom od navedenih okruženja. Svojim konceptualnim okvirom, PEM-CY se oslanja na ICF (Coster et al., 2012) i posmatran u celini, pokriva svih devet domena aktivnosti i participacije datih u proširenoj verziji *Međunarodne klasifikacije funkcionalisanja, invalidnosti i zdravlja za decu i mlade* (International Classification of Functioning, Disability and Health – Children and Youth Version – ICF-CY; WHO, 2007).

Prvi deo pitanja o okruženju se odnosi na zastupljenost sredinskih faktora kao olakšavajućih ili otežavajućih (sa mogućnošću odabira jednog od sledećih odgovora: *nije od značaja; uglavnom olakšava; ponekad olakšava/ponekad otežava ili uglavnom otežava*). Obuhvaćeni su sledeći faktori: 1) fizički izgled prostorije ili raspored nameštaja i slobodnog prostora u domu, 2) senzorni kvaliteti kućnog okruženja, npr. količina i/ili vrsta ozvučenja, osvetljenja, temperatura, tekstura predmeta, 3) fizički zahtevi tipičnih aktivnosti u kući, npr. snaga, izdržljivost, koordinacija, 4) kognitivni zahtevi tipičnih aktivnosti u kući, npr. koncentracija, pažnja, rešavanje problema, 5) socijalni zahtevi tipičnih aktivnosti u kući, npr. komunikacija, interakcija sa drugima, 6) odnosi deteta sa članovima porodice u kući, npr. braća i sestre, roditelj, babe i dede, i 7) stavovi i postupci bejbisitera, terapeuta i drugog osoblja koje brine o detetu u kući.

Drugi deo pitanja o okruženju se odnosi na dostupnost i/ili adekvatnost resursa (sa mogućnošću odabira jednog od sledećih odgovora: *nisu potrebni; uglavnom da; ponekad da/ponekad ne ili uglavnom ne*). Navedene su sledeće stavke: 1) servisi u kući, 2) opskrbljenost kuće, npr. sportska oprema, materijal za rukotvorine, literatura za čitanje, oprema i sredstva asistivne tehnologije, nacrtan ili napisan raspored, 3) informacije, npr. o aktivnostima, servisima, programima, 4) vreme da se podrži participacija deteta u kući, i 5) novac da se podrži participacija deteta u kući.

U skladu sa operacionalskim definicijama varijabli, izdvojeni su sledeći skorovi kao indikatori:

1. Otežavajući sredinski faktori ili *barijere* – zastupljenost sredinskih faktora koje su roditelji ocenili kao barijere participaciji u aktivnostima, viši skor označava da veći broj faktora u datom okruženju otežava ispitaniku da participira (maksimalan skor je 12);
2. Olakšavajući sredinski faktori ili *facilitatori* – zastupljenost sredinskih faktora koje su roditelji ocenili kao facilitatore participaciji u aktivnostima u datom okruženju, viši skor označava da veći broj faktora olakšava ispitaniku da participira (maksimalan skor je 12);
3. Indikator pomoći i podrške u okruženju – viši skor označava da roditelji u većem procentu percipiraju dato okruženje kao podržavajuće, a sredinske faktore zbirno kao olakšavajuće za participaciju ispitanika (teorijski raspon iznosi 0–100%);
4. Indikator dostupnosti i/ili adekvatnosti resursa u okruženju – viši skor označava da su resursi dostupni u većem procentu (teorijski raspon iznosi 0–100%);
5. Zastupljenost *pojedinačnih barijera i facilitatora* – broj roditelja koji su označili da određeni sredinski faktor uglavnom otežava, odnosno olakšava participaciju (izraženo u procentima);
6. *Nedostupnost i/ili neadekvatnost resursa* – broj roditelja koji su označili da je određeni resursi uglavnom nedostupan i/ili neadekvatan da podrži participaciju (izraženo u procentima).

Psihometrijske karakteristike su ispitane na uzorku od 576 ispitanika, odnosno roditelja ili staratelja dece i mladih osoba prosečne starosti 11,20 godina ($SD = 3,10$), a od kojih je 49% ispitanika imalo jedan ili više razvojnih poremećaja ili vrsta ometenosti (Coster et al., 2011). Kako autori ovde navode, unutrašnja konzistentnost merena Kronbahovim koeficijentom je $\geq 0,80$, odnosno 0,67 za indikator pomoći i podrške u kućnom okruženju. U našem istraživanju Kronbahov koeficijent iznosi 0,86 za sredinske faktore, 0,70 za indikator dostupnosti i/ili adekvatnosti resursa, odnosno 0,78 za indikator pomoći i podrške što ukazuje na dobru unutrašnju saglasnost instrumenta i u skladu je sa vrednostima originalne verzije.

Statistička obrada i analiza podataka

U obradi podataka korišćene su određene metode deskriptivne i inferencijalne statistike. Tačnije, korišćeni su apsolutna frekvenca, procenat, medijana, aritmetička sredina, interkvartilno odstupanje, standardna devijacija, kao i raspon navođenjem minimalne i maksimalne zabeležene vrednosti. U delu preliminarnih analiza, izračunat je Kronbahov koeficijent α kao mera unutrašnje konzistentnosti.

Za procenu ujednačenosti grupa prema polu primjenjen je χ^2 test nezavisnosti. Statistička značajnost razlike između grupa u odnosu na uzrast ispitanika je ispitana Studentovim t -testom nezavisnih uzoraka uz η^2 kao veličinu uticaja koji je dalje klasifikovan kao mali (0,01), umeren (0,06) i veliki uticaj (0,14; Cohen, 1988 prema Lakens, 2013: 7). Za utvrđivanje razlike između grupa na numeričkoj varijabli primjenjen je Man-Vitnijev U -test za planirano poređenje uz naknadno utvrđivanje veličine uticaja r koji je klasifikovan kao mali: 0,10–0,29, umereni: 0,30–0,49 ili veliki uticaj: 0,50–1,00 (White & Korotayev, 2004). Logistička regresija za dihotomne zavisne varijable je primanjena za ispitivanje modela za predikciju kategorijskih ishoda sa dve kategorije. Za sve statističke analize je zadat α nivo od 0,05.

REZULTATI

Struktura sredinskih faktora u kućnom okruženju

Deskriptivni pokazatelji strukture sredinskih faktora koji bi mogli da budu značajni na participaciju ispitanika u aktivnostima u kućnom okruženju su dati u Tabeli 1, a komparacija vrednosti u Tabeli 2. U proseku, od 12 mogućih, roditelji ispitanika s cerebralnom paralizom su identifikovali dve barijere, odnosno četiri facilitatora. S druge strane, može se reći da roditelji ispitanika tipičnog razvoja nisu identifikovali otežavajuće faktore, dok su pet faktora označili kao olakšavajuće (Tabela 1).

*Zbornik IKSI, 3/2017 – M. Milićević
„Osnovna obeležja strukture sredinskih faktora koji su značajni za participaciju dece sa cerebralnom paralizom u kućnom okruženju”, (str. 59-75)*

Tabela 1. Struktura sredinskih faktora u kućnom okruženju: Deskriptivne mere grupa ispitanika s cerebralnom paralizom i ispitanika tipičnog razvoja

Sredinski faktori	CP grupa			TR grupa		
	Min	Max	M (SD)	Min	Max	M (SD)
Barijere ^a	0	9	2,11 (2,00)	0	2	0,13 (0,44)
Facilitatori ^a	0	12	4,36 (2,78)	1	11	5,25 (2,56)
Pomoć/podrška ^b	38,10	100,00	83,55 (14,13)	71,43	100,00	95,88 (6,50)
Resursi ^b	40,00	100,00	71,76 (14,75)	73,33	100,00	92,64 (8,02)

Napomena: CP grupa – Grupa ispitanika s cerebralnom paralizom ($n = 110$); TR grupa – Grupa ispitanika tipičnog razvoja ($n = 134$).

^aTeorijski raspon iznosi od 0 do 12. ^bIndikator podrške, odnosno dostupnosti i/ili adekvatnosti resursa, izražen u procentima.

Dalje, roditelji ispitanika s cerebralnom paralizom su identifikovali statistički značajno veći broj otežavajućih ($p < 0,000$, $r = 0,68$), a manji broj olakšavajućih faktora nego roditelji ispitanika tipičnog razvoja ($p < 0,008$, $r = 0,17$). Razlike medijana indikatora pomoći/podrške i indikatora dostupnosti i/ili adekvatnosti resursa su statistički značajne i umerenog ($p < 0,000$, $r = 0,48$), odnosno velikog uticaja ($p < 0,000$, $r = 0,67$; Tabela 2).

Tabela 2. Struktura sredinskih faktora u kućnom okruženju: Komparacija postignuća ispitanika s cerebralnom paralizom i ispitanika tipičnog razvoja

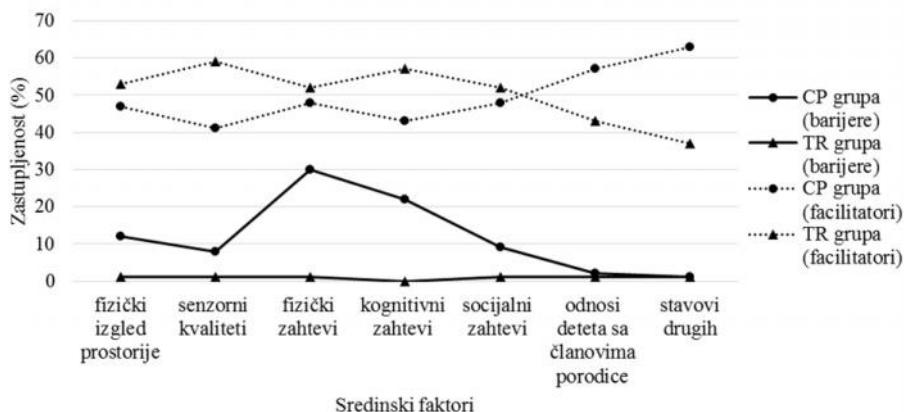
Sredinski faktori	CP grupa		TR grupa		Man-Vitnijev U-test, p (r)
	Mdn	IQR	Mdn	IQR	
Barijere ^a	2,00	2,25	0,00	0,00	< 0,001 (0,68)
Facilitatori ^a	4,00	4,00	5,00	4,00	0,008 (0,17)
Pomoć/podrška ^b	85,71	23,81	100,00	4,76	< 0,001 (0,48)
Resursi ^b	73,33	20,00	93,33	13,33	< 0,001 (0,67)

Napomena: CP grupa – Grupa ispitanika s cerebralnom paralizom ($n = 110$); TR grupa – Grupa ispitanika tipičnog razvoja ($n = 134$). Statistički signifikantne razlike su podebljane.

^aTeorijski raspon iznosi od 0 do 12. ^bIndikator podrške, odnosno dostupnosti i/ili adekvatnosti resursa, izražen u procentima.

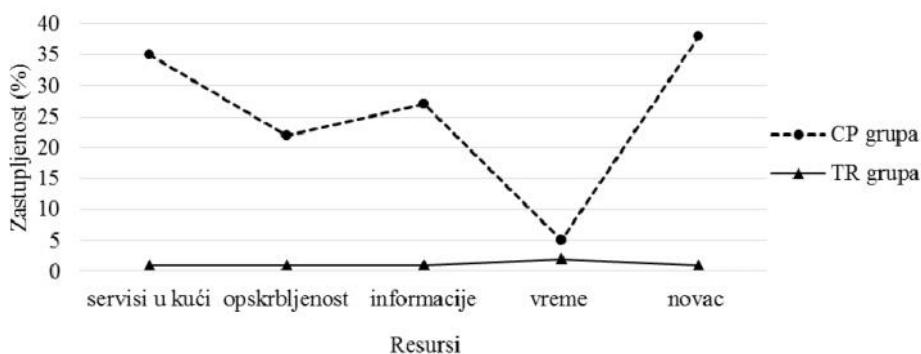
Grafikon 1 prikazuje procentualnu zastupljenost pojedinačnih sredinskih faktora kao barijera i kao facilitatora u kućnom okruženju. Kada je reč o njihovom otežavajućem uticaju, najveće razlike između dve grupe su uočene kod fizičkih i kognitivnih zahteva tipičnih aktivnosti u kući (30% naspram 1%, odnosno 22% naspram 0%), kao i u pogledu fizičkog izgleda prostorije ili rasporeda nameštaja i slobodnog prostora u domu (12% naspram 1%). Međutim, kada se pogleda njihova facilitatorska uloga, najveće razlike su nađene kod faktora kao što su odnosi deteta sa

članovima porodice u kući (66% naspram 42%) i stavovi i postupci drugih osoba (31% naspram 15%).

Grafikon 1. Zastupljenost barijera i facilitatora u kućnom okruženju

Slično, Grafikon 2 prikazuje procentualnu zastupljenost pojedinačnih resursa koje su roditelji ocenili kao uglavnom nedostupne u kućnom okruženju. Najveće razlike između dve grupe su nađene kod odgovora na pitanje da li porodica ima dovoljno novca da podrži participaciju deteta (38% naspram 1%), kao i u pogledu servisa i informacija (35% naspram 1%, odnosno 27% naspram 1%). S druge strane, vreme je resurs koji je najmanji procenat roditelja obe grupe ispitanika ocenio kao uglavnom nedostupan i/ili neadekvatan. (5%, odnosno 2%).

Grafikon 2. Zastupljenost resursa koji su ocenjeni kao uglavnom nedostupni u kućnom okruženju

Prediktivne mogućnosti strukture sredinskih faktora u kućnom okruženju

Kako bi se razmotrio način na koji prisustvo cerebralne paralize, kao višestruke ometenosti, dovodi do promena u proceni strukture sredinskih faktora u kućnom okruženju, postavljeno je pitanje o mogućnosti predikcije pripadnosti grupi ispitanika na osnovu skupa prediktorskih varijabli. Sprovedena je logistička regresija za dihotomne zavisne varijable (Tabela 3).

Tabela 3. Struktura sredinskih faktora u kućnom okruženju: Prediktivne mogućnosti pojedinih elemenata sredinske strukture u odnosu na pripadnost grupi ispitanika

Sredinski faktori	B	S.E.	Wald	df	p	OR	95% CI	
							LL	UL
Barijere	1,084	0,451	5,780	1	0,016	2,957	1,222	7,155
Facilitatori	0,691	0,151	21,061	1	< 0,001	1,996	1,486	2,682
Pomoć/podrška	-0,111	0,035	10,194	1	0,001	0,895	0,837	0,958
Resursi	-0,234	0,043	29,514	1	< 0,001	0,792	0,728	0,861

Napomena: Barijere, Facilitatori – Broj otežavajućih, odnosno olakšavajućih sredinskih faktora; Pomoć/podrška, Resursi – Indikator pomoći/podrške, odnosno dostupnosti i/ili adekvatnosti resursa; S.E. – standardna greška; OR – količnik verovatnoće; CI – interval poverenja; LL – donja granica; UL – gornja granica.

Statistički signifikantni prediktori su podebljani.

Model sadrži sledeća četiri faktora: broj otežavajućih sredinskih faktora (barijere), broj olakšavajućih sredinskih faktora (facilitatori), indikator pomoći i podrške u okruženju, indikator dostupnosti i/ili adekvatnosti resursa u okruženju (Tabela 3). Ceo model, sa svim prediktorima, bio je statistički značajan ($\chi^2 = 217,61$, $df = 4$, $p < 0,001$, $n = 234$) što ukazuje na mogućnost predviđanja prisustva cerebralne paralize na osnovu podataka o strukturi sredinskih faktora u kućnom okruženju. Model u celini objašnjava između 60,5% (R^2 Koksa i Snela) i 81,1% (R^2 Nagelkerkea) varijanse i tačno klasificiše 90,2% slučajeva, uz pozitivnu prediktivnu vrednost od 91,7% i negativnu od 89,1%.

Kao što je prikazano u Tabeli 3, sva četiri faktora su dala jedinstveni statistički značajan doprinos modelu. Međutim, najjači prediktor je broj barijera u kućnom okruženju čiji količnik verovatnoće pokazuje da je 2,96 puta veća verovatnoća da će roditelji ispitanika s cerebralnom paralizom prijaviti veći broj sredinskih faktora koji otežavajuću njihovom detetu da participira u kućnom okruženju. Nasuprot tome, indikatori pomoći/podrške, odnosno dostupnosti i/ili adekvatnosti resursa imaju količnik verovatnoće manji od 1 što pokazuje da roditelji ispitanika s cerebralnom paralizom 0,90, odnosno 0,79 puta ređe odgovaraju da su pomoć, podrška i resursi dostupni i/ili adekvatni da podrže participaciju njihovog deteta u kućnom okruženju

DISKUSIJA

Prema rezultatima, u kućnom okruženju ispitanika s cerebralnom paralizom je prisutan statistički značajno veći broj otežavajućih faktora – barijera ($r = 0,68$) i manji broj olakšavajućih faktora – facilitatora ($r = 0,17$) u poređenju sa kućnim okruženjem ispitanika tipičnog razvoja (Tabela 1, Tabela 2). Roditelji ispitanika s cerebralnom paralizom u manjem procentu percipiraju kućno okruženje kao podržavajuće, a sredinske faktore zbirno kao olakšavajuće za participaciju deteta ($r = 0,48$). Uz to, ovi roditelji su u manjem procentu ocenili resurse kao dostupne i/ili adekvatne ($r = 0,67$). Veličina uticaja razlika između grupa je najveća u broju barijera i dostupnosti i/ili adekvatnosti resursa, a najmanja u percepciji sredinskih faktora kao facilitatora (Tabela 2). Ovakav ishod komparacije ne iznenađuje imajući u vidu da deca sa ometenošću, uključujući i decu s cerebralnom paralizom, često imaju funkcionalna ograničenja koja dovode do neusaglašenosti između zahteva različitih aktivnosti u datom okruženju i njihovih sposobnosti (Bedell, Cohn & Dumas, 2005). Drugim rečima, između funkcionalnih sposobnosti, odnosno funkcionalnih ograničenja deteta s cerebralnom paralizom i zahteva aktivnosti u kućnom okruženju neretko postoji jaz koji je teško premostiti i koji dodatno naglašava važnost prilagođavanja kako kognitivnih, fizičkih i socijalnih zahteva aktivnosti, tako i postojećih fizičkih i senzornih sredinskih faktora. Uz to, svakodnevna briga o detetu s cerebralnom paralizom često predstavlja izvor stresa i opterećenja roditeljima (Bulić, Joković Oreb & Nikolić, 2012; Tadema, Vlaskamp & Fonteine, 2006; Hansen, Siame & van der Veen, 2013). U ovom procesu, sredinski faktori dobijaju na značaju, gledano iz perspektive roditelja deteta sa ometenošću, jer imaju ulogu ili barijere ili facilitatora. Posledično, ovi roditelji češće označavaju faktora kao barijere, odnosno ređe opisuju sredinske faktore kao olakšavajuće za participaciju deteta u kućnom okruženju za razliku od roditelja ispitanika tipičnog razvoja, na šta upućuju rezultati našeg istraživanja.

U skladu sa ovim nalazom su i rezultati komparativne studije dece tipičnog razvoja i dece sa ometenošću starosti između pet i 17 godina (Coster et al., 2011; Law et al., 2013). Međutim, uočeno je da je u našem istraživanju zabeležen veći prosečan broj facilitatora u poređenju sa rezultatima koje su dostavili Lou i saradnici (Law et al., 2013), kako u grupi ispitanika s cerebralnom paralizom (4,36 naspram 2,69), tako i u grupi ispitanika tipičnog razvoja (5,25 naspram 3,61). Ove razlike rezultata mogu biti posledica različitih struktura uzoraka; ispitanici obuhvaćeni našim istraživanjem su prosečno stariji, dok su u pomenutom istraživanju učestvovala deca sa različitim oblicima ometenosti i rezultati su zbirno dati. Pored toga, razlike u visini prosečnih porodičnih primanja, dostuposti servisne podrške u domu, ali i zaposlenosti, odnosno nezaposlenosti roditelja i stepenu njihovog obrazovanja, samo su jedna od mogućih objašnjenja. Ne manje važno, neka od prethodnih istraživanja su nagovestila da roditelji dece sa ometenošću ulažu dodatni napor kako bi izmenili kućno okruženje, prilagodili ga i učinili tako da podržava, odnosno facilitira participaciju njihovog deteta (Bedell, Cohn & Dumas, 2005; King et al., 2003).

Kako bi se stekao kompletniji uvid u razlike postojećih struktura sredinskih faktora u kućnom okruženju, međusobno su upoređeni pojedinačni sredinski faktori, odnosno resursi (Grafikon 1, Grafikon 2). Kao barijere su se izdvojili specifični zahtevi tipičnih aktivnosti u kući. Preciznije, u pitanju su fizički zahtevi kao što su snaga, izdržljivost i koordinacija, kao i kognitivni zahtevi koji se odnose na pažnju, koncentraciju i sposobnost rešavanja problema. Ovakav nalaz je očekivan i razumljiv. Motorički poremećaj, odnosno oštećenje na nivou motoričkog funkcionsanja, dominira u kliničkoj slici cerebralne paralize, a posledice su uočljive i u interakciji sa sredinskim faktorima. Uz to, roditelji dece s cerebralnom paralizom ranog školskog uzrasta, između ostalog, naglašavaju uticaj koji sposobnosti komunikacije imaju na samostalnost deteta, na njegovo ponašanje i interpersonalne interakcije i društvene odnose, kao i na participaciju u društvu i na mogućnosti interakcije (Batorowicz et al., 2014; Mei et al., 2015), što bi moglo objasniti navedene nalaze. Dalje, prikazana distribucija barijera je donekle uporediva sa spomenutom komparativnom studijom (Law et al., 2013). Prema tim rezultatima, zabeležena je nešto veća procentualna zastupljenost roditelja dece sa različitim oblicima i stepenima ometenosti koji su ocenili fizičke, kognitivne i socijalne zahteve tipičnih aktivnosti, kao i fizički raspored i izgled prostorija u kući kao barijere; deskriptivno, ovi faktori su ocenjeni kao otežavajući u većem procentu slučajeva nego u našem istraživanju. Slično, senzorni kvaliteti kućnog okruženja su navedeni kao otežavajući kod 33,3% slučajeva, prema rezultatima istraživanja kojim je obuhvaćeno 33 roditelja dece s cerebralnom paralizom (Radulović i dr., 2014). Deskriptivni uvid u distribuciju odgovora roditelja ispitanika s cerebralnom paralizom potvrđuje da najveći procenat njih tvrdi da su socijalni zahtevi aktivnosti, odnos deteta sa članovima porodice i stavovi drugih osoba olakšavajući faktori, dok su ostali sredinski faktori u podjednakoj meri ocenjeni kao facilitatori (Grafikon 1). Ovakva distribucija odgovora je direktno uporediva sa rezultatima predstavljenim u prethodnom istraživanju (Law et al., 2013). Poređenja radi, najveći nivo olakšanja u domenu podrške i odnosa, kao i individualnih stavova okoline prema ispitanicima s cerebralnom paralizom (prema ICF Checklist 2.1a), zabeležen je upravo u kategoriji posvećenoj užoj porodici (Nedović i dr., 2012). Dalje, najveći broj roditelja ispitanika s cerebralnom paralizom je izjavio da su servisi u kući i novac uglavnom nedostupni i/ili neadekvatni kao resursi. S druge strane, vreme je jedini resurs koji su roditelji ispitanika iz obe grupe podjednako ocenili (Grafikon 2). Obrazac dostupnosti i/ili adekvatnosti resursa je uporediv sa obrascem dobijenim u prethodnim istraživanjima (Law et al., 2013; Coster et al., 2011). U odnosu na rezultate istraživanja sprovedenog u našoj sredini (Radulović i dr., 2014), kognitivni zahtevi su kao olakšavajući navedeni kod 36,4% slučajeva, nešto više nego u našem istraživanju (29%). Uočena je uporedivost procentualne zastupljenosti roditelja koji su izjavili da nemaju informacije o servisima i programima (30,3% naspram 27%).

Rezultati logističke regresije su potvrdili prediktivne mogućnosti svih ispitivanih elemenata strukture, dok se iz modela varijabli kao najjači prediktor izdvaja broj barijera u ovom okruženju (Tabela 3). Drugim rečima, svaki element sredinske

strukture odražava posledice koje cerebralna paraliza ostavlja na participaciju u kućnom okruženju. Važnost ovog nalaza je u tome da svaki deo sredinske strukture ima nezavisan i jedinstven doprinos u objašnjavanju statističkih razlika između grupa bez obzira na njihovu promenljivost i stalnu izloženost interakcijama sa varijabilnim motoričkim disfunkcijama kod cerebralne paralize i neretkim različitim pridruženim poremećajima koji je prate. Osim toga, nalaz potvrđuje da se strukture sredinskih faktora koji su značajni za participaciju razlikuju između grupe ispitanika s cerebralnom paralizom i ispitanika tipičnog razvoja. Imajući u vidu da je u pitanju kućno okruženje koje se u najvećoj meri izjednačava sa porodičnim, postavlja se pitanje suštinske spremnosti neposrednog okruženja deteta s cerebralnom paralizom da ispuni svoju mediatorsku ulogu koju ima između ličnih faktora i ishoda participacije. Buduća kvalitativna istraživanja bi mogla da budu usmerena u ovom pravcu.

Iz navedenog bi se moglo zaključiti da su to primarna područja ili prioriteti koje bi trebalo razmoriti u planiranju i sprovođenju programa i tretmana u okviru specijalnog edukacijsko-rehabilitacijskog rada sa decom iz ove populacije i njihovim porodicama, odnosno u radu sa decom i adolescentima s cerebralnom paralizom iz porodica koje stanuju u gradskom naselju. Poznato je da odsustvo smetnji ili prepreka ne mora nužno da dovede do bolje participacije (Raymore, 2002). Drugačije rečeno, uklanjanje barijera, samo po sebi, nije dovoljan preduslov uspešne participacije u aktivnostima. Cilj bi, u tom slučaju, bio da se oni sredinski faktori koji su označeni kao uglavnom otežavajući izmene i postave kao uglavnom olakšavajući za participaciju deteta s cerebralnom paralizom u kućnom okruženju, uz korišćenje dostupnih resursa. Između ostalog, adaptirano kućno okruženje je prepoznato kao značajan facilitator participaciji (Lawlor et al., 2006).

ZAKLJUČAK

Istraživanje je sprovedeno sa ciljem da se ispituju osnovna obeležja strukture sredinskih faktora koji su značajni za participaciju dece s cerebralnom paralizom u kućnom okruženju, prema proceni njihovih roditelja, i da se tako utvrđena struktura uporedi sa strukturu sredinskih faktora o kojoj su izvestili roditelji dece tipičnog razvoja. Postavljena je hipoteza prema kojoj razlike postoje između ove dve grupe.

Poređenjem osnovnih obeležja ovih struktura potvrđeno je da u kućnom okruženju grupe ispitanika s cerebralnom paralizom postoji više barijera i manje facilitatora, da je kućno okruženje manje podržavajuće, da su sredinski faktori zbirno manje ocenjeni kao olakšavajući za participaciju deteta, a resursi u kući u manjem procentu dostupni i/ili adekvatni. Oslanjajući se na prikazane rezultate, strukture sredinskih faktora se razlikuju između grupe ispitanika s cerebralnom paralizom i ispitanika tipičnog razvoja. Odatle, može se zaključiti da je potvrđena početna hipoteza. Značaj ovog nalaza je još i u uočavanju sredinskih faktora čija bi facilitatorska uloga mogla biti poboljšana, poput senzornih kvaliteta okruženja i različitih zahteva tipičnih aktivnosti u kući, ali i u skretanju pažnje na one barijere koje bi se mogle ukloniti ili

modifikovati kako bi se olakšala participacija dece i adolescenata s cerebralnom paralizom. To bi se prvenstveno odnosilo na fizičke barijere u domu i tipične aktivnosti sa aspekta njihove fizičke i kognitivne složenosti.

Na kraju, važno je napomenuti da svaki deo sredinske strukture ima nezavisan i jedinstven doprinos u objašnjavanju statističkih razlika između grupa, s tim što se kao najjači prediktor izdvaja broj barijera u kućnom okruženju. Može se zaključiti da izolovano posmatrano odsustvo barijera, smetnji ili prepreka ne dovodi neminovno do uspešnije participacije, a da olakšavajući faktori i dostupnost adekvatnih resursa imaju vidljiv i merljiv efekat na ishod participacije u konkretnom okruženju. Drugim rečima, umanjenje broja barijera, odnosno uklanjanje otežavajućeg uticaja sredinskih faktora uz istovremeno ojačavanje njihove facilitatorske uloge, jedan je od načina usklađivanja podrške okruženja i participacionog potencijala dece iz ove populacije.

LITERATURA

- (1) Anaby, D., Law, M., Coster, W., Bedell, G., Khetani, M., Avery, L. & Teplicky, R. (2014) The Mediating Role of the Environment in Explaining Participation of Children and Youth With and Without Disabilities Across Home, School, and Community. *Archives of Physical Medicine and Rehabilitation*, 95(5), pp. 908–917. doi: 10.1016/j.apmr.2014.01.005
- (2) Axelsson, A. K. (2014) *Children with profound intellectual and multiple disabilities and their participation in family activities*. (Doctoral dissertation). School of Health Sciences, Jönköping University, Sweden.
- (3) Batorowicz, B., Campbell, F., von Tetzchner, S., King, G. & Missiuna, C. (2014) Social Participation of School-aged Children Who Use Communication Aids: The Views of Children and Parents. *Augmentative and Alternative Communication*, 30(3), pp. 237–251. doi: 10.3109/07434618.2014.940464
- (4) Bedell, G. M., Cohn, E. S. & Dumas, H. M. (2005) Exploring Parents' Use of Strategies To Promote Social Participation of School-Age Children With Acquired Brain Injuries. *American Journal of Occupational Therapy*, 59(3), pp. 273–284. doi: 10.5014/ajot.59.3.273
- (5) Bulić, D., Joković Orebić, I. & Nikolić, B. (2012) Angažman majki djece s teškoćama u razvoju u aktivnostima svakodnevnog života. *Hrvatska revija za rehabilitacijska istraživanja*, 48(2), pp. 1–12.
- (6) Colver, A., Thyen, U., Arnaud, C., Beckung, E., Fauconnier, J., Marcelli, M., McManus, V., Michelsen, S. I., Parkes, J., Parkinson, K. & Dickinson, H. O. (2012) Association Between Participation in Life Situations of Children With Cerebral Palsy and Their Physical, Social, and Attitudinal Environment: A Cross-Sectional Multicenter European Study. *Archives of Physical Medicine and Rehabilitation*, 93(12), pp. 2154–2164. doi: 10.1016/j.apmr.2012.07.011
- (7) Coster, W., Bedell, G., Law, M., Khetani, M. A., Teplicky, R., Liljenquist, K., Gleason, K. & Kao, Y.-C. (2011) Psychometric evaluation of the Participation and Environment Measure for Children and Youth. *Developmental Medicine & Child Neurology*, 53(11), pp. 1030–1037. doi: 10.1111/j.1469-8749.2011.04094.x
- (8) Coster, W., Law, M. & Bedell, G. (2010) *Participation and Environment Measure for Children and Youth*. Boston, MA: Boston University.

- (9) Coster, W., Law, M., Bedell, G., Khetani, M., Cousins, M. & Teplicky, R. (2012) Development of the participation and environment measure for children and youth: conceptual basis. *Disability and Rehabilitation*, 34(3), pp. 238–246. doi: 10.3109/09638288.2011.603017
- (10) Hansen, A. M., Siame, M. & van der Veen, J. (2013) A qualitative study : Barriers and support for participation for children with disabilities. *African Journal of Disability*, 3(1), pp. 1–9. doi: 10.4102/ajod.v3i1.112
- (11) King, G., Law, M., Hanna, S., King, S., Hurley, P., Rosenbaum, P., Kertoy, M. & Petrenchik, T. (2006) Predictors of the Leisure and Recreation Participation of Children With Physical Disabilities: A Structural Equation Modeling Analysis. *Children's Health Care*, 35(3), pp. 209–234. doi: 10.1207/s15326888chc3503_2
- (12) King, G., Law, M., King, S., Rosenbaum, P., Kertoy, M. K. & Young, N. L. (2003) A Conceptual Model of the Factors Affecting the Recreation and Leisure Participation of Children with Disabilities. *Physical & Occupational Therapy in Pediatrics*, 23(1), pp. 63–90. doi: 10.1300/J006v23n01_05
- (13) Lakens, D. (2013) Calculating and reporting effect sizes to facilitate cumulative science: a practical primer for t-tests and ANOVAs. *Frontiers in Psychology*, 4, p. 863. doi: 10.3389/fpsyg.2013.00863
- (14) Law, M., Anaby, D., Teplicky, R., Khetani, M. A., Coster, W. & Bedell, G. (2013) Participation in the home environment among children and youth with and without disabilities. *British Journal of Occupational Therapy*, 76(2), pp. 58–66. doi: 10.4276/030802213X13603244419112
- (15) Lawlor, K., Mihaylov, S., Welsh, B., Jarvis, S. & Colver, A. (2006) A qualitative study of the physical, social and attitudinal environments influencing the participation of children with cerebral palsy in northeast England,. *Pediatric Rehabilitation*, 9(3), pp. 219–228. doi: 10.1080/13638490500235649
- (16) Longo, E., Badia, M. & Orgaz, B. M. (2013) Patterns and predictors of participation in leisure activities outside of school in children and adolescents with Cerebral Palsy. *Research in Developmental Disabilities*, 34(1), pp. 266–275. doi: 10.1016/j.ridd.2012.08.017
- (17) Mei, C., Reilly, S., Reddihough, D., Mensah, F., Green, J., Pennington, L. & Morgan, A. T. (2015) Activities and participation of children with cerebral palsy: Parent perspectives. *Disability and Rehabilitation*, 37(23), pp. 2164–2173. doi: 10.3109/09638288.2014.999164
- (18) McConachie, H., Colver, A. F., Forsyth, R. J., Jarvis, S. N. & Parkinson, K. N. (2006) Participation of disabled children: how should it be characterised and measured?. *Disability and Rehabilitation*, 28(18), pp. 1157–1164. doi: 10.1080/09638280500534507
- (19) Nedović, G., Rapaić, D., Odović, G., Potić, S. & Milićević, M. (2012) *Socijalna participacija osoba sa invaliditetom*. Beograd: Društvo defektologa Srbije.
- (20) Radulović, D., Arežina, T., Đuričić, Z., Bošković, M. & Velašević, J. (2014) Participacija školske dece sa cerebralnom paralizom u aktivnostima kod kuće, u školi i u zajednici. *Zbornik radova 14. kongresa fizijatara Srbije sa međunarodnim učešćem "Timski rad u rehabilitaciji"* (str. 100–101). Beograd, Srbija: Udruženje fizijatara Srbije.
- (21) Raymore, L. A. (2002) Facilitators to leisure. *Journal of Leisure Research*, pp. 37–51. Available at: <http://js.sagamorepub.com/jlr/article/view/632>.
- (22) Rosenbaum, P., Paneth, N., Leviton, A., Goldstein, M., Bax, M., Damiano, D., Dan, B. & Jacobsson, B. (2007) A report: The definition and classification of cerebral

- palsy April 2006. *Developmental Medicine & Child Neurology*, 49(Suppl.109), pp. 8–14. doi: 10.1111/j.1469-8749.2007.tb12610.x
- (23) Rouquette, A., Badley, E. M., Falissard, B., Dub, T., Leplege, A. & Coste, J. (2015) Moderators, mediators, and bidirectional relationships in the International Classification of Functioning, Disability and Health (ICF) framework: An empirical investigation using a longitudinal design and Structural Equation Modeling (SEM). *Social science & medicine* (1982), 135, pp. 133–42. doi: 10.1016/j.socscimed.2015.05.007
- (24) Schneider, M., Hurst, R., Miller, J. & Ustün, B. (2003) The role of environment in the International Classification of Functioning, Disability and Health (ICF). *Disability and rehabilitation*, 25(11–12), pp. 588–595. doi: 10.1080/0963828031000137090
- (25) Shikako-Thomas, K., Majnemer, A., Law, M. & Lach, L. (2008) Determinants of Participation in Leisure Activities in Children and Youth with Cerebral Palsy: Systematic Review. *Physical & Occupational Therapy In Pediatrics*, 28(2), pp. 155–169. doi: 10.1080/01942630802031834
- (26) Simeonsson, R. J., Carlson, D., Huntington, G. S., McMillen, J. S. & Brent, J. L. (2001) Students with disabilities: a national survey of participation in school activities. *Disability and Rehabilitation*, 23(2), pp. 49–63. doi: 10.1080/096382801750058134
- (27) Simeonsson, R. J., Leonardi, M., Lollar, D., Björck-Akesson, E., Hollenweger, J. & Martinuzzi, A. (2003) Applying the International Classification of Functioning, Disability and Health (ICF) to measure childhood disability. *Disability and rehabilitation*, 25(11–12), pp. 602–10. doi: 10.1080/0963828031000137117
- (28) Tadema, A. C., Vlaskamp, C. & Fontaine, H. (2006) The time and effort in taking care for children with PMD: a study on care load [Abstract]. *Profound and multiple disabilities. Journal of Applied Research in Intellectual Disabilities*, 19(3), pp. 261–266. doi: 10.1111/j.1468-3148.2006.00322_13.x
- (29) White, D. & Korotayev, A. (2004) Chapter 5 – Statistical Analysis of Cross-Tabs. Available at: <http://intersci.ss.uci.edu/~drwhite/xc/!XC-BK5.pdf>
- (30) World Health Organization (WHO). (2001) *International Classification of Functioning Disability and Health (ICF)*. Geneva: World Health Organization.
- (31) World Health Organization (WHO). (2007) *International Classification of Functioning, Disability and Health – Children and Youth Version (ICF-CY)*. Geneva: World Health Organization.
- (32) World Health Organization (WHO). (2011) World report on disability, 2011. *American journal of physical medicine rehabilitation Association of Academic Physiatrists*, 91, p. 549. doi: 10.1136/ip.2007.018143
- (33) World Health Organization (WHO). (2013) *How to use the ICF: a practical manual for using the International Classification of Functioning, Disability and Health (ICF)*. Geneva: World Health Organization.

BASIC CHARACTERISTICS OF THE STRUCTURE OF ENVIRONMENTAL FACTORS IMPORTANT FOR PARTICIPATION OF CHILDREN WITH CEREBRAL PALSY

This paper examines the basic characteristics of the structure of environmental factors that are significant for participation in the home environment of children with cerebral palsy as compared to children with typical development. The sample included 110 participants with cerebral palsy and 134 participants with typical development. The Home Environment Section of the Participation and Environment Measure for Children and Youth – PEM-CY (Coster, Law and Bedell, 2010) was used. By comparing these structures, it was confirmed that there were more barriers and fewer facilitators, followed by lower total environmental supportiveness, and a smaller percentage of resources available and/or appropriate in the home environment of participants with cerebral palsy. Each part of the environmental structure had an independent and unique contribution to explaining of statistical differences between groups, while the strongest predictors was a number of barriers. By reducing the number of barriers, or eliminating the aggravating influence of environmental factors, while increasing the facilitating role at the same time, it is possible to integrate the support of the environment and the participatory potential of children from this population.

KEY WORDS: *home environment / barriers / facilitators / involvement / cerebral palsy*

Zbornik Instituta za kriminološka
i sociološka istraživanja
2017 / Vol. XXXVI / 3 / 77-93
Pregledni naučni rad
UDK: 343.12-053.2/.6
343.988:343.541-053.2/.6

POSEBNE MERE ZAŠTITE DETETA U KRIVIČNOM POSTUPKU*

Ivana Stevanović*

Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd

Autorka u radu posebno ukazuje na korake koji se čine na normativnom planu, kako od strane međunarodne zajednice, a prevashodno od strane države, sa ciljem unapređenja prava deteta žrtve svih vidova seksualne eksploracije i seksualnog zlostavljanja u krivičnom postupku, odnosno punu primenu koncepta "pravosude po meri deteta". U radu je dat i prikaz pojedinih projektnih aktivnosti usmerenih na primenu konkretnih rešenja koji treba da obezbede ostvarivanje ovog zahteva.

KLJUČNE REČI: dete / posebne mere / zaštita / umanjenje sekundarne viktimizacije

1. UVOD

U poslednjih nekoliko decenija naročita pažnja na međunarodnom planu posvećena je uspostavljanju delotvorne zaštite maloletnih lica, posebno imajući u vidu neophodnost preuzimanja zakonodavnih i drugih mera za sprečavanje svih vidova seksualne eksploracije i seksualnog zlostavljanja dece,¹ kao i potrebu njihove zaštite, uvažavajući da najbolji interesi deteta i pravo deteta da se njegovo mišljenje čuje i uzme u razmatranje predstavljaju jedan od osnovnih principa u ostvarivanju, poštovanju i zaštiti njihovih prava. Države ugovornice, svesne obima i karaktera ovih

* Ovaj tekst je nastao kao rezultat na projektu "Kriminal u Srbiji: fenomenologija, rizici i mogućnost socijalne intervencije" (broj 47011) koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja RS.

* E-mail: ivanacpd@gmail.com

¹Pod pojmom "dete" međunarodni instrumenti podrazumevaju osobu do navršene 18 godine života.

pojava, posebno povećane međunarodne trgovine decom, iskorišćavanja dece u prostituciji i pornografiji, odnosno sve izražene zloupotrebe računarskih sistema i mreža u cilju regrutovanja dece u pomenute svrhe, pored ostalog, reagovale su i uspostavljanjem novih međunarodnih normi i standarda. U tom smislu, pored jasnog pojmovnog definisanja šta sve treba da sadrže zakonski opisi krivičnih dela na nivou materijalnog krivičnog prava, od izuzetne važnosti su i jasno definisane odredbe koje se odnose na specifičnosti procesnog položaja dece žrtava seksualne eksploatacije i seksualnog zlostavljanja.

Na nivou međunarodnih standarda posebno se insistira na potrebi ustanovljavanja posebnih mera zaštite i pomoći deci, odnosno definisanju odredbe koje promovišu neophodnost uspostavljanja nacionalne i međunarodne saradnje u prevenciji i suzbijanju seksualne eksploatacije i seksualnog zlostavljanja dece (Škulić, 2002: 14). Važan korak predstavlja i uvođenje postavljenih standarda u normativni okvir Republike Srbije ratifikacijom *Fakultativnog protokola uz Konvenciju o pravima deteta o prodaji dece, dečjoj prostituciji i dečjoj pornografiji* (u daljem tekstu: *Protokol*)² i *Konvencije Saveta Europe o zaštiti dece od seksualne eksploatacije i seksualnog zlostavljanja*³, kao i izmene i dopune relevantnog krivičnoprocesnog okvira u skladu sa ratifikovanim konvencijama.

Pored ratifikovanih međunarodnih ugovora i "meko pravo" poput: *Smernica o pravosudnim pitanjima koja se odnose na decu žrtve i decu svedoke krivičnih dela* predstavljaju državama važan putokaz u kom pravcu treba razvijati normativni okvir u posmatranoj oblasti.⁴ U duhu *Smernica o pravosudnim pitanjima koja se odnose na decu žrtve i decu svedoke krivičnih dela*, sa decom treba postupati na brižljiv način uzimajući u obzir njihovu ličnu situaciju, neposredne potrebe, starost, pol, invaliditet i nivo zrelosti uz potpuno poštovanje njihovog fizičkog, mentalnog i moralnog integriteta (*pravo na poštovanje dostojanstva*). Drugo, deca žrtve i svedoci treba da imaju pristup pravdi bez diskriminacije po osnovu rase, boje kože, pola, jezika, vere, političkog ili drugog mišljenja, nacionalnog, etničkog ili socijalnog porekla, imovine, invaliditeta ili drugog statusa (*pravo na zaštitu od diskriminacije*). Treće, deca žrtve i svedoci, njihovi roditelji ili staratelji i punomoćnici, od prvog kontakta sa sudskim procesom kao i tokom njegovog trajanja, treba da budu adekvatno i bez odlaganja informisani inter alia o: (A) dostupnosti zdravstvene, psihološke, socijalne i druge relevantne usluge podrške, (B) ulozi dece žrtava i svedoka u postupku, vremenu, mestu kao i načinu svedočenja, (C) toku i svim odlukama u vezi sa krivičnim postupkom, (D) mogućnostima za ostvarivanje imovinskopravnog zahteva u krivičnom ili parničnom postupku (*pravo na informisanje*). Četvrto, potrebno je obezbediti da deca žrtve i svedoci mogu slobodno

²Zakon o potvrđivanju Fakultativnog protokola uz Konvenciju o pravima deteta o prodaji dece, dečjoj prostituciji i dečjoj pornografiji, "Službeni list SRJ - Međunarodni ugovori", br. 22/02.

³Zakon o potvrđivanju Konvencija Saveta Europe o zaštiti dece od seksualnog iskorišćavanja i seksualnog zlostavljanja, "Službeni glasnik RS - Međunarodni ugovori", br. 1/2010.

⁴Guidelines on Justice in Matters involving Child Victims and Witnesses of Crime, Annex, Odeljak, V-XIV, ECOSOC Resolution 2005/20, <http://www.un.org/en/ecosoc/docs/2005/resolution%202005-20.pdf>, 23.7.2017.

i u skladu sa svojim uzrastom izražavati poglede i zabrinutost u vezi sa njihovim učešćem u sudskom postupku (*pravo na izražavanje mišljenja*). Petو, stručnjaci treba da razviju i sprovode mere za pružanje podrške deci žrtvama i svedocima u cilju olakšava davanja iskaza i razumevanja faza krivičnog postupka (*pravo na stručnu podršku*). Šesto, deca žrtve i svedoci treba da uživaju pravo na privatnost (*pravo na poštovanje privatnosti*). Sedmo, stručnjaci treba da vode računa o osetljivosti dece žrtvama i svedoka obavljajući razgovore sa njima u prostorijama sprecijalno namenjenim za ispitivanje dece kao i prilagođavanjem odvijanja sudskog postupka njihovim potrebama putem pravljenja pauze tokom svedočenja deteta, zakazivanja rasprava u vreme koje odgovara uzrastu i zrelosti deteta, kao i odgovarajućeg sistema obaveštavanja između nadležnih organa kako bi se osiguralo da dete dolazi u sud samo onda kada je to neophodno. Takođe, potrebno je smanjiti broj razgovora i saslušanja dece žrtva i svedoka na najmanju moguću meru kako bi se izbegao nepotrebni kontakt sa drugim učesnicima u postupku. Pored toga, preporuka je da se deca žrtve i svedoci zaštite od unakrsnog ispitivanja od strane odbrane (*pravo na zaštitu dece tokom sudskog postupka*). Osmo, u slučaju opasnosti od ugrožavanja bezbednosti deteta žrtve ili svedoka treba preuzeti odgovarajuće mere zaštite od takvog rizika pre, tokom i nakon okončanja sudskog postupka. Takve zaštitne mere mogu uključivati: (A) izbegavanje direktnog kontakta između dece žrtava odnosno svedoka i okrivljenog; (B) određivanje pritvora u predistražnom postupku, izricanje zabrane napuštanja stana ili drugog oblika lišenja slobode; (C) zaštite dece žrtava i svedoka od strane policije (*pravo na zaštitu bezbednosti*). Deveto, stručnjaci treba da razviju i implementiraju sveobuhvatne i posebno prilagođene strategije i intervencije u slučajevima gde postoji rizik od sekundarne viktimizacije dece žrtava. Prilikom razrade strategija treba da se uzme u obzir priroda viktimizacije, kućno ili zlostavljanje u institucionalnom okruženju, seksualna eksploracija, trgovina ljudima (*pravo na zaštitu od sekundarne viktimizacije*). Konačno, deca žrtve treba da imaju pristup reparaciji kako bi se postiglo potpuno oštećenje, reintegracija i oporavak. Reparacija može uključivati naknadu štete od strane okrivljenog, pomoć iz programa kompenzacije žrtava kojima upravlja država ili naknadu štete u parničnim postupcima (*pravo na reparaciju*).

U kontekstu pristupanja Republike Srbije Evropskoj uniji značajno je spomenuti i *Direktivu EU 2012/29 o uspostavljanju minimalnih standarda o pravima, podršci i zaštiti žrtava krivičnih dela* koja se u članu 24 bavi pitanjem zaštite dece žrtava tokom krivičnog postupka. U tom smislu se nalaže državama članicima da osiguraju da tokom istrage razgovor sa decom žrtvama bude audio-vizuelno snimljen tako da se može koristiti kao dokaz u krivičnom postupku. U skladu sa nacionalnim krivičnim pravom države članice treba da postave specijalnog punoćnika detetu žrtvi krivičnog dela u slučaju kada su nosioci roditeljske odgovornosti onemogućeni da zastupaju decu žrtve zbog sukoba interesa, kao i u slučajevima kada dete nije u pratiјi porodice ili je odvojeno od nje. U slučajevima kada dete žrtva ima pravo na advokata, ono ima pravo na pravni savet i zastupanje, u svoje ime, u postupcima u kojima postoji ili može postojati sukob interesa između deteta žrtve i nosilaca roditeljske odgovornosti. Kada postoji neizvesnost u pogledu starosti žrtve, a postoje

razlozi koji ukazuju da je žrtva dete, žrtva će se za svrhe ove Direktive smatrati detetom.⁵

Imajući navedeno u vidu osnovni cilj rada rada je da posebno ukaže na korake koji se čine na normativnom planu, kako od strane međunarodne zajednice, a prevashodno od strane države, sa ciljem unapređenja prava deteta žrtve u krivičnom postupku, odnosno punu primenu koncepta "pravosuđe po meri deteta". U radu je dat i prikaz pojedinih projektnih aktivnosti usmerenih na primenu konkretnih rešenja koji treba da obezbede umanjenje posledica sekundarne viktimizacije.

2. OPŠTE MERE ZAŠTITE DETETA OŠTEĆENOG/SVEDOKA U KRIVIČNOM POSTUPKU

Zakon o ratifikaciji Fakultativnog protokola uz Konvenciju o pravima deteta o prodaji dece, dečjoj prostituciji i dečjoj pornografiji, između ostalog, obavezuje države ugovornice da usvoje odgovarajuće mere za zaštitu prava deteta (Vučković-Šahović, 2006: 36) u svim fazama krivičnog postupka (član 8. Protokola), a naročito:

- Priznavanjem ugroženosti dece žrtava i prilagođavanjem postupaka da bi se uvažile njihove posebne potrebe, uključujući njihove posebne potrebe kao svedoka;
- Obaveštavanjem dece žrtava o njihovim pravima, njihovoj ulozi i obimu, vremenskom rasporedu i napredovanju postupka i razmatranju njihovih slučajeva;
- Dopuštanjem da se u postupku u kom su ugroženi njihovi lični interesi prezentiraju i razmotre gledišta, potrebe i preokupacije dece žrtava, na način koji je u skladu sa pravilima nacionalnog procesnog prava;
- Obezbeđivanjem odgovarajućih službi podrške deci žrtvama tokom čitavog pravnog procesa;
- Zaštitom, kada je to odgovarajuće, privatnosti i identiteta dece žrtava i preduzimanjem mera u skladu sa nacionalnim pravom kako bi se izbeglo nepodesno širenje informacija koje bi mogle dovesti do identifikovanja dece žrtava;
- Obezbeđivanjem, u odgovarajućim slučajevima, bezbednosti dece žrtava, kao i bezbednosti njihovih porodica i svedoka koji svedoče u njihovo ime, od zastrašivanja i odmazde;
- Izbegavanjem nepotrebognod odlaganja razmatranja slučajeva i izvršavanja naloga ili uredbi o davanju obeštećenja deci žrtvama.

⁵*Directive 2012/29/EU of the European Parliament and of the Council of 25 October 2012, establishing minimum standards on the rights, support and protection of victims of crime, Official Journal of the European Union L 315/57.*

Takođe, u smislu *Protokola*: "Države ugovornice će obezbediti da neizvesnost u pogledu stvarne starosne dobi žrtve ne spreči pokretanje krivičnog postupka, uključujući istražne radnje usmerene na utvrđivanje starosne dobi žrtve. Da u postupanju od strane sistema krivičnog pravosuđa, sa decom žrtvama nezakonitih radnji opisanih u ovom *Protokolu*, najbolji interes deteta bude prioritet". Države ugovornice preduzeće takođe, mere kako bi obezbedile odgovarajuću obuku, posebno pravnu i psihološku, za lica koja rade sa žrtvama nezakonitih radnji zabranjenih prema ovom *Protokolu* i usvojiti mere kako bi zaštitile bezbednost i integritet lica i/ili organizacija uključenih u sprečavanje i/ili zaštitu i rehabilitaciju žrtava takvih nezakonitih radnji.

Zakon o potvrđivanju Konvencije Saveta Europe o zaštiti dece od seksualne eksploracije i seksualnog zlostavljanja izuzetno detaljno reguliše opšte mere zaštite deteta žrtve u krivičnom postupku ali i sam način razgovora sa njim. U tom smislu države ugovornice ove *Konvencije* se obavezuju na preduzimanje neophodnih zakonodavnih i drugih mera, za zaštitu prava žrtava kao i njihovih posebnih potreba u ulozi svedoka, u svim fazama krivičnog postupka, a posebno:

1. upoznavajući ih, sem ako oni ne žele da prime takve informacije, sa službama koje im stoje na raspolaganju, njihovim pravima, njihovoj ulozi kao i praćenju i postupku nakon što podnesu tužbu, o opštem toku postupaka, optužbama kao i ishodu njihovog predmeta;
2. staranjem da barem u slučajevima gde eventualno postoji opasnost za žrtvu ili njenu porodicu, oni mogu da budu obavešteni, ako je neophodno, kada je gonjeno ili osuđeno lice privremeno ili konačno pušteno na slobodu;
3. omogućavanjem da, na način koji je u skladu sa pravilima domaćih postupaka, budu saslušani, izvedu dokaze ili izaberu sredstva putem kojih će predstaviti i na razmatranje staviti svoje stavove, potrebe i interes, neposredno ili preko posrednika;
4. pružajući im odgovarajuće usluge podrške tako da njihova prava i interesi mogu blagovremeno da budu predočeni i uzeti u obzir;
5. zaštitom njihove privatnosti, identiteta i slike o njima i, u skladu sa domaćim propisima, sprečavanjem širenja u javnosti bilo kakvih informacija na osnovu kojih bi se mogao utvrditi njihov identitet;
6. staranjem za njihovu bezbednost, kao i njihove porodice i svedoka u njihovo ime, od zastrašivanja, osvete i obnove viktimizacije;
7. staranjem da se kontakt između žrtava i učinioца u sudu ili organu unutrašnjih poslova izbegne, sem ako nadležni organi ne odrede drugačije u najboljem interesu deteta ili kad je zbog istrage ili postupaka takav kontakt neophodan.

Razgovor sa detetom

Zakon o potvrđivanju Konvencije Saveta Europe o zaštiti dece od seksualne eksploracije i seksualnog zlostavljanja posebno ustanavljava i obavezu da u

situacijama kada se radi o detetu žrtvi seksualnog zlostavljanja, odnosno seksualne ekspoloatacije, države ugovornice preduzimu neophodne zakonodavne i druge mere kojima se obezbeđuje:

1. da se razgovori sa detetom održe bez neopravdanog odlaganja po prijavljivanju činjenica nadležnim organima;
2. da se razgovori sa detetom obave, kada je neophodno, u prostorijama za to projektovanim ili adaptiranim;
3. da razgovore sa detetom vodi stručnjak za to sposobljen i po mogućnosti ista osoba;
4. da broj razgovora bude što manji i to samo onoliko koliko je preko potrebno za potrebe krivičnog postupka;
5. odnosno da dete prati njegov pravni predstavnik ili kada je odgovarajuće, odrasla osoba po njegovom izboru, sem ako sud ne doneše obrazloženu odluku o suprotnom u pogledu te osobe (član 35).

Prilikom razgovora sa maloletnim licem (pogotovo mlađe starosne dobi) važno je.....

1. "Spustiti se na nivo" maloletnog lica (sesti pored nega ali ne suviše blizu da ne ugrozite njegov prostor)
2. Započnite razgovor tako da probudite interesovanje maloletnog lica (počnite razgovor jednostavnim pitanjima, obratite pažnju na neverbalnu komunikaciju – vodite računa i o svom neverbalnom izražavanju...)
3. Objasnite maloletnom licu zašto ste tu i šta nameravate da uradite:
 - *Postaviću ti mnogo pitanja ...*
 - *Ja ću ponavljati ono što si mi rekao/la, ako pogrešim reci mi da sam pogrešno razumeo/la;*
 - *Ukoliko ti treba pauza reci mi i prekinućemo razgovor na nekoliko minuta;*
 - *Kada završim sa pitanjima, ukoliko imaš neka pitanja za mene ja ću pokušati da odgovorim na njih ... (Stevanović, 2017:89)*

Takođe, važno je imati na umu da deca predškolskog uzrasta imaju kapacitet pamćenja kao i odrasli ali oni ne obraćaju uvek pažnju na detalje koje odrasli smatraju relevantnim - problemi vezani za sugestibilnost: maloletna lica (pogotovo mlađeg uzrasta manje su sugestibilna u pogledu činjenica, nego u pogledu intrepretacije tih činjenica);

Maloletna lica ne lažu više od odraslih (već sa pet godina deca razumeju potrebu da govore istinu, dok deca školskog uzrasta već razumeju samu potrebu utvrđivanja činjenica);

Deca već u uzrastu od dve do tri godine mogu jednostavnim jezikom da opišu opaženi događaj;

Sa pet godina deca su u stanju da koriste složenije rečenice;
Sa deset godina deca su u stanju da opišu vreme, procene ravanje, odrede suksesiju ili broj događaja;
Mlađa deca bolje komuniciraju neverbalno;
Sa mlađom decom treba upotrebljavati jednostavni jezik i izbegavati upotrebu zamenica (Stevanović, 2017: 90).

3. POŠTOVANJE PRINCIPA NAJBOLJEG INTERESA DETETA I PRAVA NA PARTICIPACIJU U KRIVIČNIM POSTUPCIMA

Najbolji interes deteta predstavlja jedan od osnovnih principa u ostvarivanju, poštovanju i zaštiti prava deteta. Obaveza države, svih relevantnih institucija, pa i suda jeste da u svim postupcima koji se tiču deteta vode računa o njegovim najboljim interesima. Ujedno najbolji interes deteta predstavlja pravni standard koji se ceni prema okolnostima svakog pojedinačnog slučaja. To znači da se prilikom donošenja svake odluke moraju sagledati okolnosti svakog pojedinačnog slučaja i odluka doneti u najboljem interesu deteta o čijim se pravima odlučuje.

Obaveza postupanja u skladu sa najboljim interesom deteta sadržana je u članu 3. stav 1 *Konvencije o pravima deteta*⁶ u kom članu je propisana obaveza svih javnih ili privatnih institucija socijalnog staranja, sudova, administrativnih organa ili zakonodavnih tela da u svim aktivnostima koje se tiču deteta vode računa o njegovim najboljim interesima (Vučković Šahović, Doek, Zermatten, 2012: 303-309). U tačkama 8. i 9. *Zakona o potvrđivanju Fakultativnog protokola uz Konvenciju o pravima deteta o prodaji dece, dečjoj prostituciji i dečjoj pornografiji*, se posebno ukazuje na to da je država dužna da obezbedi zaštitu najboljeg interesa deteta žrtve u svim fazama krivičnog postupka uz prevashodno priznavanje principa pravičnosti i nepristrasnosti.

Obaveza poštovanja principa najboljeg interesa deteta sadržana je i u drugim međunarodnim dokumentima, posebno od strane Srbije ratifikovanoj *Konvenciji Saveta Evrope o zaštiti dece od seksualnog iskorišćavanja i seksualnog zlostavljanja i Smernicama Komiteta Ministara Saveta Evrope o pravosuđu po meri deteta, a u kojima je jasno ukazano na obavezu postupanja u skladu sa najboljim interesom deteta u krivičnim postupcima, na obavezu zaštite maloletnog oštećenog (deteta svedoka-žrtve) u krivičnom postupku, kao i uspostavljanja sistema pravosuđa po meri deteta*.

Najvažniji aspekt utvrđivanja najboljeg interesa deteta jeste da se detetu omogući da utvrdi svoj najbolji interes. U tom smislu najbolji interes deteta je usko vezan sa pravom deteta na participaciju tj. s pravom deteta da izrazi mišljenje o pitanjima koja ga se tiču i da to mišljenje bude uzeto u obzir prilikom donošenja odluka.

⁶*Konvencija o pravima deteta*, "Službeni list SFRJ - Međunarodni ugovori", br. 15/90.

Prilikom procene najboljih interesa dece koja su u uključena u krivični postupak kao žrtve ili svedoci, važno je uzeti u obzir:

- a. njihove stavove i mišljenja;
- b. sva druga prava deteta, kao što je pravo na dostojanstvo, slobodu i ravnopravno postupanje treba u svakom trenutku da budu poštovana;
- c. svi nadležni organi vlasti treba da usvoje sveobuhvatan pristup kako bi na odgovarajući način uzeli u obzir sve interese o kojima se tu radi, uključujući psihološko i fizičko blagostanje i pravne, socijalne i ekonomiske interese deteta.

Pravo deteta na participaciju je jedan od osnovnih principa prava deteta. Član 12. Konvencije o pravima deteta sadrži obavezu države da obezbedi detetu koje je sposobno da formira mišljenje pravo na slobodu izražavanja mišljenja o svim pitanjima koja se tiču deteta i da posebno pruži mogućnost detetu da bude saslušano u svim sudskim i administrativnim postupcima koji ga se tiču, bilo neposredno ili preko zatupnika ili odgovarajućeg organa, na način koji je u skladu sa nacionalnim pravilima procesnog zakonodavstva. Participacija deteta je u skladu sa shvatanjem deteta kao subjekta prava koje aktivno participira u ostvarivanju svojih prava. Ovo pravo je usko vezano sa pravom deteta na informisanje i pravom deteta na slobodu izražavanja, a što podrazumeva obavezu postupajućih organa da pre izražavanja mišljenja deteta obezbede da dete bude informisano o svim činjenicama koje su od značaja za donošenje odluke i to na jeziku koji je prilagođen detetu, kao i da mu omoguće da svoje mišljenje izrazi slobodno.

3.1. Krivičnopravni sistem i uvažavanje principa najboljeg interesa deteta i prava na participaciju u krivičnim postupcima u Republici Srbiji

U sistemu sveobuhvatne društvene intervencije u cilju zaštite fizičkog, psihičkog i seksualnog integriteta maloletnih lica zaštitna funkcija krivičnog prava je njegova osnovna i najvažnija funkcija. U istorijskom pogledu, zaštita maloletnika od nasilja, zloupotreba i eksploracije počinje od sporadičnih mera krivičnopravne represije, da bi se kroz razvoj sistema porodičnopravne zaštite došlo do složenih normativnih modela društvenog reagovanja. Danas, krivično pravo obezbeđuje osnovnu zaštitu maloletnih lica od ponašanja i postupaka koji predstavljaju napad na njihov život, zdravlje, seksualni integritet, ličnost i vaspitanje (Banić, M., Stevanović, 2015: 6-8). Obim, domaćaj i način delovanja i krivičnopravne zaštite, razlikuje se od nivoa i sadržaja te zaštite. Ključna uloga prava, naročito krivičnog prava u složenom sistemu društvenih intervencija, proističe iz toga što ono definiše oblike ponašanja koji narušavaju standarde odnosa prema maloletnom licu i izražava stepen "društvene (ne)tolerancije" na pojedine oblike ponašanja. Posmatrano iz ugla krivičnog prava, krivični zakon određuje uslove ili situacije koji opravdavaju određeni tip krivičnopravne reakcije, odnosno ponašanje koje povlači određenu krivičnu sankciju (Stevanović (b), 2014: 36-37).

U dvadesetprvom veku teško je uočiti krivičnopravne sisteme koji ne poklanjam znatnu pažnju slučaju kada se kod određenih krivičnih dela maloletno lice javlja kao pasivni subjekt, a za najsavremenije krivičnoprocesne sisteme je karakteristično da

posebnu pažnju posvećuju situacijama u kojima se maloletno lice pojavljuje u ulozi oštećenog, odnosno svedoka u krivičnom postupku. U velikoj meri evropsko kontinentalno pravo sledilo je, u pogledu krivičnopravnog položaja maloletnih lica i njihove zaštite, opšti progres koji je pre svega bio uslovлен razvojem krivičnog, međunarodnog prava. Drugim rečima krivično pravo sledilo je u velikoj meri, i samo kao određeni faktor promena, potrebe društva.

Na ovaj način, posmatrano iz ugla krivičnopravnog položaja maloletnog lica u sistemu krivičnopravne zaštite, od pasivnog subjekta kao lica na kome je preduzeta radnja izvršenja, pomera se ka licu čije je dobro povređeno ili ugroženo i gde se država i njeni organi postavljaju kao garanti tih prava i preuzimaju funkciju njihovog zastupanja u situacijama kada su ona ugrožena, odnosno povređena postupcima roditelja ili drugih osoba kojima je povereno staranje o maloletnom licu (Stevanović (a), 2014: 39). U Republici Srbiji krivičnopravni sistem obezbeđuje osnovnu zaštitu maloletnih lica od ponašanja i postupaka koji ugrožavaju njihov život, zdravlje, seksualni integritet, ličnost i vaspitanje. Naravno, krivičnopravni sistem deluje u sadejstvu s ostalim delovima pravnog sistema, odnosno povezano sa drugim institucionalnim sistemima kao što su: sistem socijalne zaštite, zdravstvo, obrazovanje. Ukoliko krivičnopravnu zaštitu maloletnih lica odredimo kao skup pravnih normi kojim se zakonski daje opis krivičnih dela kojima se ugrožava i/ili povređuju život i telesni integritet, zdravlje, emocionalni i seksualni integritet i vaspitanje, možemo konstatovati da *Krivični zakonik*⁷ sve više proširuje zonu inkriminacije, povećavajući i diferencirajući sistem "krivičnih dela na štetu maloletnih lica."

Sa druge strane, Zakon o maloletnim učiniocima krivičnih dela i krivičnopravnoj zaštiti maloletnih lica (u daljem tekstu: Zakon o maloletnicima)⁸, kao i Zakonik o krivičnom postupku⁹ sadrže niz odredbi čiji je cilj zaštita prava i interesa maloletnih oštećenih lica u postupku.

Krivični predmeti u kojima se pojavljuju maloletna lica kao oštećena ili svedoci treba da budu rešavani ekspeditivno, i može se razmotriti sistem utvrđivanja redosleda po kojima se predmeti uzimaju u ispitivanje prema prioritetu. Treba imati na umu da deca imaju drugačiji doživljaj vremena u odnosu na onaj koji imaju odrasli kao i da je element vremena njima veoma važan. Sudovi bi trebalo da postupaju po pravilima koja će omogućiti da se uspostavi sistem prvenstva kada je reč o posebno teškim ili hitnim slučajevima, ili onda kada bi, u slučaju da se bez oklevanja ne preduzme neki korak, mogle biti nanete nepopravljive posledice.

⁷*Krivični zakonik*, "Službeni glasnik RS" br. 85/05, 88/05 - ispr., 107/05 - ispr., 72/09; 111/09 i 104/13 i *Zakon o izmenama i dopunama Krivičnog zakonika*, "Službeni glasnik RS", br. 94/2016 od 24. novembra 2016.

⁸*Zakon o maloletnim učiniocima krivičnih dela i krivičnopravnoj zaštiti maloletnih lica*, "Službeni glasnik RS" br. 85/05.

⁹*Zakonik o krivičnom postupku*, "Službeni glasnik Republike Srbije", br. 72/2011, 101/2011, 121/2012, i 45/2013 i 55/2014.

Zakon o maloletnicima sadrži posebne odredbe o zaštiti maloletnih lica kao oštećenih u postupku koje propisuju obaveznu specijalizaciju svih postupajućih aktera u ovim postupcima, zaštitu od sekundarne viktimizacije, zabranu suočavanja okrivljenog i oštećenog, načelo hitnosti postupka, obavezno pravno zastupanje. Tako je članom 150. i 151. zakona propisana obavezna specijalizacija iz oblasti prava deteta i krivičnopravne zaštite maloletnih lica svih postupajućih organa posebno sudija, javnih tužilaca, advokata, policije. Član 152. Zakona radi sprečavanja sekundarne viktimizacije i traumatizacije maloletnog oštećenog u postupku propisuje da se kao dokaz koriste video i audio trake kojima se registruje iskaz, pruža mogućnost da se jednom data izjava maloletnika koristi i u kasnijim fazama postupka, da se saslušanje obavi uz pomoć psihologa, pedagoga ili drugog stručnog lica, kao i da se saslušanje obavi u prostorijama van suda i to u stanu maloletnog oštećenog ili drugoj prostoriji, odnosno ovlašćenoj ustanovi-organizaciji stručno ospozobljenoj za ispitivanje maloletnih lica. Javni tužilac, istražni sudija i sudsije u veću dužni su da se odnose prema oštećenom vodeći računa o njegovom uzrastu, svojstvima ličnosti, obrazovanju i prilikama u kojima živi, posebno nastojeći da se izbegnu moguće štetne posledice postupka po njegovu ličnost i razvoj. Članom 153. propisana je i zabrana suočavanja maloletnog lica koje se saslušava kao svedok i okrivljenog, ako je maloletno lice usled prirode krivičnog dela, posledica ili drugih okolnosti, posebno osetljivo, odnosno ako se nalazi u posebno teškom duševnom stanju. Članom 157. Zakona propisana je hitnost postupka pa su svi organi koji učestvuju u postupku dužni da postupaju najhitnije moguće kako bi se postupak što pre završio.

Zakonik o krivičnom postupku takođe sadrži niz odredbi čiji je cilj zaštita prava i interesa maloletnih lica u postupku, kao što su mogućnost izricanja mera bezbednosti i to mere zabrane prilaženja, sastajanja ili komuniciranja sa određenim licem kojom se učiniocu krivičnog dela može zabraniti približavanje oštećenom na određenu udaljenost zabraniti pristup oko mesta stanovanja ili mesta rada oštećenog i zabraniti dalje uznemiravanje oštećenog ako se opravdano može smatrati da bi dalje vršenje takvih radnji od strane učinioca krivičnog dela bilo opasno po oštećenog (član 18, 197 i 198).

Takođe, *Zakonik o krivičnom postupku* sadrži i pravila za saslušanje posebno osetljivih svedoka, kao i mera posebne zaštite zaštićenog svedoka. Status posebno osetljivog svedoka može se odrediti svedoku koji je s obzirom na uzrast, životno iskustvo, način života, pol, zdravstveno stanje, prirodu, način ili posledice izvršenog krivičnog dela, odnosno druge okolnosti slučaja posebno osetljiv i u tom smislu ovim Zakonom je predviđena mogućnost određivanja statusa posebno osetljivog svedoka maloletnom oštećenom licu. Rešenje o određivanju statusa posebno osetljivog svedoka donosi javni tužilac, predsednik veća ili sudija pojedinac. Posebno osetljivom svedoku pitanja se mogu postavljati samo preko organa postupka koji je dužan da se prema njemu odnosi sa posebnom pažnjom, nastojeći da se izbegnu moguće štetne posledice krivičnog postupka po ličnost, telesno i duševno stanje svedoka. Ispitivanje se može obaviti uz pomoć psihologa, socijalnog radnika ili drugog stručnog lica, upotrebot tehničkih sredstava za prenos slike i zvuka, bez prisustva stranaka i drugih učesnika u postupku u prostoriji u kojoj se svedok nalazi. Posebno osetljivi svedok može se ispitati i u svom stanu ili drugoj prostoriji, odnosno

u ovlašćenoj instituciji koja je stručno osposobljena za ispitivanje posebno osetljivih lica. Zakonik propisuje i zabranu suočenja posebno osetljivog svedoka sa okrivljenim, osim ako to sam okrivljeni zahteva, a organ postupka to dozvoli vodeći računa o stepenu osetljivosti svedoka i o pravima odbrane (član 103. i 104.)

Zakonik o krivičnom postupku sadrži i posebne odredbe o merama posebne zaštite zaštićenog svedoka koje obuhvataju ispitivanje zaštićenog svedoka pod uslovima i na način koji obezbeđuju da se njegova istovetnost ne otkrije javnosti, a izuzetno ni okrivljenom i njegovom braniocu. Status zaštićenog svedoka sud može odrediti ako postoje okolnosti koje ukazuju da bi svedok davanjem iskaza ili odgovorom na pojedina pitanja sebe ili sebi bliska lica izložio opasnosti po život, zdravlje, slobodu ili imovinu većeg obima (član 106). Međutim, i pored navedenih odredbi čiji je cilj da se spriči sekundarna viktimizacija i traumatizacija u postupku posebno osetljivih svedoka, veliki problem predstavlja činjenica da *Zakonik o krivičnom postupku* ne isključuje mogućnost unakrsnog saslušanja posebno osetljivih svedoka. Naime, članom 98. stav 3. Zakona propisano je da kad svedok završi svoj iskaz, a potrebno je da se njegov iskaz proveri, dopuni ili razjasni, postaviće mu se pitanja koja moraju biti jasna, određena i razumljiva, ne smeju sadržati obmanu, niti se zasnivati na pretpostavci da je izjavio nešto što nije izjavio, i ne smeju predstavljati navođenje na odgovor osim ako se radi o unakrsnom ispitivanju na glavnom pretresu. Tumačenjem ove odredbe može se zaključiti da je unakrsno ispitivanje posebno osetljivog svedoka moguće na glavnom pretresu. Imajući u vidu da posebno osetljivog svedoka, a naročito oštećenog kome je dodeljen ovaj status u najvećem broju slučajeva za svedočenje predlaže javni tužilac, to bi značilo da na glavnom pretresu odbrana ima mogućnost da unakrsno ispituje ovog svedoka i da mu postavlja sugestivna, obmanjujuća, neodređena i nerazumljiva pitanja. Ispitivanje maloletnog oštećenog na ovaj način lako može dovesti do sekundarne viktimizacije i traumatizacije te je potrebno hitno izmeniti i precizirati ovo zakonsko rešenje i jasno isključiti mogućnost unakrsnog ispitivanja lica kojima je dodeljen status posebno osetljivog svedoka, posebno maloletnih lica (Škulić, 2014: 53-59; Škulić, 2016: 77-78).

Iskazi dece u krivičnom postupku

U predmetu W. S. protiv Poljske, Evropski sud za ljudska prava u Sreazburu je sugerisao koji su to mogući načini za testiranje pouzdanosti iskaza malog deteta koje je žrtva i ukazao je na to da se sve to može postići na način koji je u manjoj meri invazivan od neposrednog ispitivanja. Mogućno je primeniti nekoliko sofisticiranih metoda: saslušanje deteta u prisustvu psihologa i to tako da se pitanja istovremeno u pismenoj formi daju odbrani, ili tako što će se razgovor voditi u prostoriji koja bi podnosiocu predstavke ili njegovom advokatu omogućio da budu prisutni preko video linka ili posebno instaliranih jednostranih ogledala.

Takođe, uvek treba imati na umu da će u cilju posebne zaštite ličnosti maloletnog lica oštećenog, predstavnici pravosudnih organa (javni tužoci i sudske) prilikom preduzimanja, zakonom propisanih ovlašćenja (*Posebni protokol o postupanju*

pravosudnih organa u zaštiti maloletnih lica od zlostavljanja i zanemarivanja, 2009):

- postupati sa naročitom hitnošću, obazrivo, vodeći računa o zrelosti, drugim ličnim svojstvima i zaštiti privatnosti maloletnog lica;
- predstaviti se maloletnom licu i na način na koji ono može da shvati, objasniti šta će se događati, šta se od njega očekuje i obavezno proveriti da li je ono to razumelo;
- informisati maloletno lice i njegovog roditelja, usvojioца ili staraoca o njihovim pravima i službama koje im stoje na raspolaganju radi pružanja pomoći i/ili podrške. Obezbediti da se maloletnom licu daju informacije na način koji je prilagođen njegovom uzrastu i zrelosti i na jeziku koji može da razume;
- uvek kada je to moguće uzeti iskaz od maloletnog lica, posebno maloletnog lica ispod navršenih četrnaest godina života, van prostorija pravosudnih organa, u za njega prirodnom ambijentu;
- uvek kada je to moguće koristiti posebne tehnike za uzimanje iskaza (združeni intervju), odnosno uzimati iskaz putem audio i video linka;
- onemogućiti (u prostorijama pravosudnih organa) kontakt maloletnog lica žrtve zlostavljanja i zanemarivanja kao davaoca iskaza i okrivljenog;
- ukoliko se iskaz maloletnog lica oštećenog - žrtve zlostavljanja i zanemarivanja uzima u prostorijama pravosudnih organa maloletno lice se mora osloboditi nelagodnosti/straha, tako što će ga tužilac, sudija ili stručno lice upoznati sa prostorom i pokazati mu zgradu (obavezno proveriti da li se maloletno lice oseća bezbednim);
- iskaz od maloletnog lica uzimaju samo za to obučeni tužioci i sudije (koji su stekli posebna znanja iz oblasti prava deteta i krivičnopravne zaštite maloletnih lica);
- uzimanja iskaza od maloletnog lica (pogotovo mlađeg uzrasta - ispod 14 godina života) prilagoditi njegovom uzrastu i ličnim svojstvima - rečnik i intonaciju glasa takođe prilagoditi datim okolnostima;
- obrate pažnju na ponašanje maloletnog lica (izraz lica, pokrete tela, uznemirenost, da li pokazuje strah) i da tok uzimanja iskaza prilagode sagledanim reakcijama;
- ne insistirati na određenim pitanjima, na koja je očigledno da maloletno lice ne želi da da odgovor. Imati u vidu da je maloletno lice (pogotovo mlađeg uzrasta – ispod 14 godina života), uplašeno i da mu je neprijatno da priča o određenim događajima;
- objasniti maloletnom licu da nije krivo za ono što se dogodilo;
- uzimanja obaveštenja od maloletnog lica, započeti sa opštim pitanjima, uz obavezno pitanje da li je razumelo postavljeno pitanje, a zatim nastaviti sa pitanja u vezi sa konkretnim činjenicama;

- po završetku uzimanja iskaza, pitati maloletno lice i njegove roditelje, usvojioца ili staraoca, odnosno drugo lice koje je prisustvovalo uzimanju iskaza da li žele da se nešto dopuni, odnosno imaju li eventualne primedbe, što će se uneti u zapisnik i ukoliko to navedena lica zahtevaju izdati im kopiju zapisnika;
- zaštiti maloletno lice i njegovu porodicu od eventualnih medijskih zloupotreba. Prilikom davanja saopštenja ne smeju se navoditi ime, kao ni drugi podaci na osnovu kojih bi se moglo zaključiti o kom licu je reč. Saopštenje može sadržati kratak opis događaja (datum, vreme i šire mesto događaja, kao i podatke o uzrastu i polu maloletnog lica).

3.2. Jedinice za podršku deci žrtvama i svedocima u krivičnom postupku

U okviru projekta: "Unapređenje prava deteta kroz jačanje sistema pravosuđa i socijalne zaštite u Srbiji" Pravosudna akademija i Centar za prava deteta održali su, u periodu od 29. maja do 6. novembra 2016. godine u 89 osnovnih sudova informativne sesije na temu: *Zaštita maloletnog lica kao oštećenog i svedoka u krivičnom postupku*. Ove informativne sesije su organizovane intersektorski, za predstavnike pravosuđa, socijalne zaštite i predstavnike policije. Predavači su bili psiholozi, pedagozi, dečiji psihijatri i drugi iskusni stručnjaci u radu sa decom koji su za to prošli posebnu pripremu, a u okviru pomenutog IPA 2013 projekta.

Na informativnim sesijama prisustvovalo je 1015 učesnika: 393 predstavnika suda, 180 predstavnika tužilaštva, 247 predstavnika centara za socijalni rad, 166 predstavnika policije i 29 predstavnika drugih institucija. Osnovni cilj info-sesija bio je da se profesionalcima, prevashodno nosiocima pravosudnih funkcija, ali i svima onima koji rade sa decom žrtvama, ukaže na značaj umanjenja posledica sekundarne viktimizacije po dete žrtvu ili svedoka u krivičnom postupku, kako se to čini, da se ukaže na aktivnu ulogu stručnjaka u pripremi maloletnog lica za sam postupak, odnosno o tome šta će se dešavati i koje su uloge profesionalaca koji će sa njim neposredno razgovarati, odnosno ukaže na značaj forenzičkog intervjua s ciljem što efikasnijeg postupanja, a vođenog u skladu sa najboljim interesom deteta.

Veliki značaj održanih info-sesija ogledao se i u mogućnosti da učesnicima budu predstavljene novoosnovane *Jedinice za podršku deci žrtvama/svedocima u krivičnim postupcima* s ciljem pružanja podrške posebno ranjivim grupama dece i njihovim porodicama.

Ceo proces bio je praćen definisanjem, publikovanjem i distribucijom: *Smernice za zaštitu dece u krivičnim postupcima*.

Jedinice za podršku deci žrtvama i svedocima u krivičnom postupku formirane su u četiri grada: Beogradu, Nišu, Novom Sadu i Kragujevcu, i funkcionišu na regionalnom nivou. Za realizovanje podrške porodici i deci žrtvama i svedocima u krivičnom postupku, formirani su timovi stručnjaka koji su edukovani za pomoć sudiji i tužiocu pri uzimanju iskaza, za pristup detetu u skladu sa uzrastom i vrstom traume, specifičnim načinima razgovora sa malim detetom i adolescentom, pripremu deteta za sud i pružanju podrške nakon sudskega postupka (Milosavljević-Đukić, Tankosić, Petković, Marković, 2017: 53-59).

Timovi su mobilni, realizuju terenski rad na nivou četiri apelaciona suda, poseduju mobilnu opremu za uzimanje iskaza, a usluga je trenutno besplatna. Usluga *Jedinice* treba da obezbedi; poštovanje načela hitnosti postupka, saslušanje deteta u prisustvu pedagoga, psihologa ili drugog stručnog lica, mogućnost saslušanja deteta van sudnice, bez prisustva okrivljenog i korišćenjem mobilne opreme, a sve u cilju da se izbegne višestruko saslušanje deteta, suočavanje sa okrivljenim i da se uskladi praksa na celoj teritoriji Republike Srbije.

Podrška deci u krivičnom postupku od strane Jedinice podrazumeva:

- 1) umanjenje posledica sekundarne viktimizacije u odnosu na maloletna lica žrtve tokom krivičnog postupka i po njegovom okončanju;
- 2) upoznavanje maloletnog lica sa krivičnim postupkom, odnosno razjašnjavanje uloge svih učesnika na jeziku i način koji je najprilagođeniji uzrastu i zrelosti deteta,
- 3) povećanje sposobnosti maloletnog lica da spremnije i kvalitetnije da iskaz;
- 4) povećanje poverenja maloletnog lica i njegove porodice u krivični postupak.

Jedinica ima ulogu da informiše i pripremi maloletno lice i porodicu za sud, da bude podrška tužiocima i sudu prilikom uzimanja iskaza od maloletnog lica, da sproveđe forenzički intervju sa maloletnim licem i pruži savetodavnu i terapijsku podršku.

ZAKLJUČAK

Republika Srbija se nalazi u središtu procesa realizacije sveobuhvatnih reformi unutar sistema maloletničkog pravosuđa, te je razumljivo što je i akcenat prevashodno stavljen na Poglavlje 23 i Poglavlje 24 u procesu pridruživanja Srbije Evropskoj uniji. Kao jedan od važnih problema u ostvarivanju prava deteta prepoznaje se i relativno nizak nivo svesti o pravima maloletnih lica, kao i o donetim propisima u delu krivičnopravne zaštite, odnosno njihove zaštite kao žrtava i svedoka od posledica sekundarne viktimizacije u krivičnom postupku.¹⁰ Imajući navedeno u vidu u radu je posebno ukazano na korake koji se čine na normativnom planu, kako od strane međunarodne zajednice, a prevashodno od strane države, sa ciljem unapređenja prava deteta žrtve u krivičnom postupku i implementaciju koncepta "pravosuđe po meri deteta", a dat je i prikaz pojedinih projektnih aktivnosti usmerenih na implementaciju konkretnih rešenja.

Inače, "pravosuđe po meri deteta" označava pravosudni sistem koji jemči poštovanje i delotvorno sprovođenje svih prava deteta na najvišem mogućem nivou, ... To je pre svega pravosuđe koje je dostupno, primereno uzrastu, efikasno, prilagođeno potrebama i pravima deteta i usredsređeno na te potrebe i prava, uz poštovanje prava deteta, uključujući pravo na postupak u skladu sa zakonom, pravo da učestvuje u postupku i da razume postupak, na poštovanje privatnog i porodičnog

¹⁰Evropska komisija: Izveštaj o skriningu za Poglavlje 23 - Pravosuđe i osnovna prava, EUMD45/14, http://www.seio.gov.rs/upload/documents/eu_dokumenta/Skrining/Screening%20Report%202023_SR.pdf

života i na integritet i dostojanstvo. Ostvarivanje "pravosuđa po meri deteta" podrazumeva pravosuđe prilagođeno na način da bude primerenije detetu i efikasne postupke dostupne deci uz obezbeđenje neophodne nezavisne pravne reprezentacije. Na ovaj način se omogućava deci da, kada dođu u kontakt sa pravosudnim sistemom, bilo kao svedoci, žrtve (oštećeni) ili kao učinoci krivičnih dela, tužoci i podnosioci pritužbi budu u mogućnosti da na adekvatan način zaštite svoja prava i interes.

Prilagođavanje pravosuđa da bude primerenije deci u Evropi deo je *Agende Evropske unije o pravima deteta*¹¹ i predstavlja jedan od najvažnijih standarda u oblasti prava deteta. Uvažavanje osnovnih načela "pravosuđa po meri deteta" podrazumeva primenu osnovnih principa: principa participacije, uvažavanje najboljih interesa deteta, poštovanje dostojanstva deteta, zaštitu od diskriminacije i vladavinu prava (*Smernice Komiteta Ministara Saveta Evrope o pravosuđu po meri deteta* – III Osnovna načela – od A. do E).¹²

Uvažavanje navedenih principa od posebne je važnosti i u svetu zaštite maloletnih lica kao oštećenih/svedoka od posledica sekundarne viktimizacije u krivičnom postupku.

LITERATURA

- (1) Banić, M., Stevanović, I. (2015) Kako do pravosuđa po meri deteta: zaštita dece žrtava u krivičnim postupcima i stanje u praksi u Republici Srbiji, Beograd: Centar za prava deteta.
- (2) Milosavljević-Đukić, I. Tankosić, B., Petković, J., Marković, M. (2017) "Jedinice za podršku deci žrtavama i svedocima u krivičnom postupku - Domaće pravo i praksa", Temida, br.1, str . 45-64.
- (3) Posebni protokol o postupanju pravosudnih organa u zaštiti maloletnih lica od zlostavljanja i zanemarivanja, 2009, Beograd: Ministarstvo pravde Republike Srbije.
- (4) Posebnim protokolom o postupanju policijskih službenika u zaštiti maloletnih lica od zlostavljanja i zanemarivanja, 2012, Beograd: Ministarstvo unutrašnjih poslova Republike Srbije, dostupno na sjtu: www.mup.gov.rs
- (5) Stevanović, I. (a) (2014) "Krivičnopravni sistem i zaštita maloletnih lica (nacionalni normativni aspekt)", u: Vučković Šahović, N. i dr. Zaštita dece žrtava i svedoka krivičnih dela, Beograd: International Management Group.
- (6) Stevanović, I. (b) (2014) Moje pravo da budem zaštićen, Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.
- (7) Stevanović, I. (2017) "Opšte mere zaštite i iskaz deteta u krivičnom postupku" u: Vodič za sudije i tužioce na temu visokotehnološkog kriminala i zaštite maloletnih lica u Republici Srbiji, Sarajevo: Save the Children & Pravosudna akademija.
- (8) Vučković-Šahović, N. (2006) Eksplatacija dece s posebnim osvrtom na Fakultativni Protokol uz Konvenciju o pravima deteta o prodaji dece, dečijoj

¹¹Agenda Evropske unije o pravima deteta usvojena od strane Evropske Komisije Evropske unije 52011DC0060 od 15. februara 2011. godine 52011DC0060, (52011DC0060, 15. februar 2011. godine).

¹²Smernice Komiteta ministara Saveta Evrope o pravosuđu po meri deteta, usvojene 17. novembra 2010. na 1.098. zasedanju zamenika ministara Saveta Evrope - Redigovana verzija od 31. maja 2011.

- prostituciji i dečjoj pornografiji, Beograd: Centar za prava deteta & Save the Children UK – kancelarija u Beogradu. Vučković Šahović, N., Doek, J., Zermatten, J. (2012) "The CRC Committee's General Comment No. 10", in: The Rights of the Child in International Law, Berne: Stampfli Publications Ltd. Škulić, M. (2002) Krivičnoprocesne mogućnosti zaštite žrtava krivičnih dela povezanih sa trgovinom ljudskim bićima, Temida, br. 1.
- (9) Škulić, M. (2014) "Zaštita dece/maloletnih lica kao oštećenih i svedoka u krivičnom postupku", u: Vučković, Šahović, N. i dr. Zaštita dece žrtava i svedoka krivičnih dela, Beograd: International Management Group - IMG.
- (10) Škulić, M. (2016) "Položaj žrtve/oštećenog u krivičnopravnom sistemu Srbije uopšte i u odnosu na Direktivu EU 2012-29", Kaznena reakcija u Srbiji VI deo, (ur. Đ. Ignjatović), edicija Crimen, Beograd: Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu.

Odabrani domaći i međunarodni instrumenti

- (11) *Agenda Evropske unije o pravima deteta* usvojena od strane Evropske Komisije Evropske unije 52011DCoo60 od 15. februara 2011. godine 52011DCoo60, (52011DCoo60, 15. februar 2011. godine).
- (12) Guidelines on Justice in Matters involving Child Victims and Witnesses of Crime, Annex, Odeljak, V-XIV, ECOSOC Resolution2005/20, <http://www.un.org/en/ecosoc/docs/2005/resolution%202005-20.pdf>, 23. 7. 2017.
- (13) Directive 2012/29/EU of the European Parliament and of the Council of 25 October 2012, establishing minimum standards on the rights, support and protection of victims of crime, Official Journal of the European Union L 315/57.
- (14) Konvencija o pravima deteta, "Službeni list SFRJ - Međunarodni ugovori", br. 15/90.
- (15) Krivični zakonik, "Službeni glasnik RS" br. 85/05, 88/05 - ispr., 107/05 - ispr., 72/09; 111/09 i 104/13 i Zakon o izmenama i dopunama Krivičnog zakonika, "Službeni glasnik RS", br. 94/2016 od 24. novembra 2016.
- (16) Smernice Komiteta ministara Saveta Evrope o pravosuđu po meri deteta, usvojene 17. novembra 2010. na 1.098. zasedanju zamenika ministara Saveta Evrope - Redigovana verzija od 31. maja 2011.
- (17) Zakon o maloletnim učiniocima krivičnih dela i krivičnopravnoj zaštiti maloletnih lica, "Službeni glasnik RS" br. 85/05.¹Zakonik o krivičnom postupku, "Službeni glasnik Republike Srbije", br. 72/2011, 101/2011, 121/2012,i 45/2013 i 55/2014.
- (18) Zakon o potvrđivanju Fakultativnog protokola uz Konvenciju o pravima deteta o prodaji dece, dečjoj prostituciji i dečjoj pornografiji, "Službeni list SRJ - Međunarodni ugovori", br. 22/02.
- (19) Zakon o potvrđivanju Konvencija Saveta Evrope o zaštiti dece od seksualnog iskorišćavanja i seksualnog zlostavljanja, "Službeni glasnik RS - Međunarodni ugovori", br. 1/2010.

*Zbornik IKSI, 3/2017 – I. Stevanović
„Posebne mere zaštite deteta u krivičnom postupku”, (str. 77-93)*

SPECIAL MEASURES OF CHILD PROTECTION IN CRIMINAL PROCEEDINGS

In this paper the author is pointing towards the steps taken on the normative level by the state as well as by the international community with the aim to improve the rights of a child victim of all types of sexual exploitation and sexual abuse in the criminal proceedings i.e. the application of the concept of "child-friendly justice". This paper also gives an overview of certain project activities aimed towards implementation of concrete solutions which should fulfil this demand.

KEYWORDS: *child / special measures / protection / reducing secondary victimisation*

Zbornik Instituta za kriminološka
i sociološka istraživanja
2017 / Vol. XXXVI / 3 / 95-108
Pregledni naučni rad
UDK: 343.846

UTICAJ TRETMANA NA DONOŠENJE ODLUKE SUDA O USLOVNOM OTPUSTU*

Nikola Vujičić*

Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd

Uslovni otpust je tema koja poslednjih godina zavređuje posebnu pažnju naučne i stručne javnosti, pri čemu je za njegovo razumevanje, pored poznavanja pravnih aspekata, neophodno dobro sagledati tretman osuđenih lica, kojom temom se bavi autor u ovom radu. Nakon uvodnih napomena, u prvom delu rada je ukazano na normativni aspekt uslovnog otpusta, sa posebnim osvrtom na odredbe Krivičnog zakonika, Zakona o izvršenju krivičnih sankcija i Pravilnika o tretmanu, programu postupanja, razvrstavanju i naknadnom razvrstavanju osuđenih lica. U drugom delu rada, kritički su sagledani rezultati istraživanja koje je u toku 2016. godine sproveo Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, uz podršku Misije OEBS u Srbiji, a koji se tiču uticaja tretmana na donošenje odluke suda o uslovnom otpustu - primarna i naknadna klasifikacija osuđenih lica, korišćenje proširenih prava i pogodnosti, radno angažovanje i disciplinsko kažnjavanje uslovno otpuštenih lica.

KLJUČNE REČI: uslovni otpust / zakonodavstvo / tretman / istraživanje / praksa

* Ovaj tekst je nastao kao rezultat na projektu "Kriminal u Srbiji: fenomenologija, rizici i mogućnost socijalne intervencije" (broj 47011) koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja RS

* E-mail: nikola.vujicic.law@gmail.com

UVOD

Savremena krivična zakonodavstva danas bi teško mogla biti zamišljena bez postojanja instituta uslovnog otpusta. Međutim, potpuno prihvatanje ideja progresivnog sistema, preciznije ideja čiji se koreni vezuju sa Makonokijev bodovni sistem (Ignjatović, 2016: 177) čini se da u praksi nije nastupilo do današnjih dana. Iako se zatvorska kazna dugo smatrala pravednim odgovorom i najboljim upozorenjem prestupniku da prestane da čini krivična dela (*što ona nesporno, za ona teža krivična dela, i danas jeste*) postoje jaki argumenti u korist ranijeg otpuštanja osuđenika, budući da ono predstavlja značajan mehanizam kojim se utiče na promenu kriminalnog obrasca ponašanja prestupnika (Stevanović, Z. 2016: 428).

Poslednjih godina, ova tema izaziva posebnu pažnju u domaćoj naučnoj i stručnoj javnosti, naročito imajući u vidu činjenicu da je institut uslovnog otpusta, u jednom periodu svoje primene u praksi, predstavljao nedostižan cilj za osuđenika koji je izdržavao zatvorskou kaznu u nekoj od kazneno-popravnih ustanova u Republici Srbiji. Na ovom mestu, može se postaviti pitanje - nije li ovakva praksa sudova u suprotnosti sa osnovnim postavkama krivičnog zakonodavstva, odnosno načelom humanosti?¹ "Teret" nedovoljne primene uslovnog otpusta u praksi, zajednički su podelili sudovi, tužilaštva i kazneno-popravne ustanove. Drugim rečima, nerazumevanje ovog instituta, u praksi je dovodilo da svojevrsnog "ponovnog suđenja" već osuđenog lica (Stevanović, I., Vujičić, 2017: 114).

Za razumevanje uslovnog otpusta, važno je uočavanje činjenice da složena priroda uslovnog otpusta, zbog svoje čvrste funkcionalne povezanosti sa kaznom zatvora, a time i sa krupnim pitanjima koncepta kažnjavanja, svrhe kažnjavanja, kaznene politike, čini da uslovni otpust zadržavajući istu normativnu osnovu, često značajno menja svoju svrhu, a posledično tome menja i svoj uticaj na ostvarenje svrhe kažnjavanja i ishode kaznene politike.² Iako uslovno otpuštanje osuđenih lica predstavlja opšte prihvaćeni institut sa dugom tradicijom, brojna sporna pitanja i polemice i dalje prate i zakonodavna rešenja i praksi uslovnog otpuštanja (Soković, 2014: 35). Nasuprot pobornicima šire primene ovog instituta, opstaje i argumentacija o opravdanosti ukidanja ranijeg uslovnog otpuštanja, pri čemu se u prvi plan ističe da je on nelogičan, kontraproduktivan, nepravedan u odnosu na

¹ Na ovo načelo, u našoj literaturi posebno ukazuje Z. Stojanović, koji se zalaže za jedan humaniji pristup u krivičnom zakonodavstvu, odnosno za što potpuniji primenu principa *ultima ratio* u ovoj materiji. Vid. npr. Stojanović, 2015: 25-26. Slično tome, J. Čirić daje retrospektivu ideje praštanja, odnosno na jedan originalan način je povezuje sa kaznom zatvora, zaključujući da je u procesu individualizacije kazne podjednako važno, ne samo kažnjavanje, već i praštanje (Čirić, 2016: 37).

² O ovom pitanju, slično se izjašnjava i M. Škulić, koji navodi da složnost pravne prirode uslovnog otpusta proističe iz toga što ovaj institut sa jedne strane ima penološku komponentu i svodi se na mehanizam odgovarajućeg "nagrađivanja" osuđenika, dok sa druge strane, po svom efektu praktično menja pravnosnažnu i izvršnu odluku suda o dužini kazne (Škulić, 2016: 365).

žrtvu krivičnog dela³, te da potencijalno ugrožava sigurnost građana (Soković, 2016: 388).

Sve ove, ukratko navedene dileme, poslužile su kao osnov da u toku 2016. godine, u organizaciji Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja i Misije OEBS u Srbiji, bude sprovedeno istraživanje o primeni instituta uslovnog otpusta od strane sudova u Republici Srbiji, u periodu od 2011. do 2015. godine. Imajući u vidu napred izneto, u radu će biti ukazano na osnovne nalaze istraživanja, u pogledu primene tretmana i njegovog uticaja na pozitivan ishod prilikom donošenja odluke suda povodom podnete molbe za uslovni otpust.

1. OSVRT NA ZAKONODAVNI OKVIR

Institut uslovnog otpusta, u osnovi je regulisan odredbama materijalnog krivičnog prava, odnosno odredbama čl. 46. i 47. Krivičnog zakonika (u nastavku: KZ).⁴ Pored KZ, za primenu uslovnog otpusta u praksi, od značaja su i sledeći propisi: Zakonik o krivičnom postupku (u nastavku: ŽKP)⁵ i Zakon o izvršenju krivičnih sankcija (u nastavku: ZIKS)⁶. I nakon poslednjih izmena KZ, pravna regulativa u Republici Srbiji poznaje samo uslovno otpuštanje putem suda, što je u potpunosti u skladu sa zaštitom ljudskih prava i osnovnih sloboda (Pavlović, 2016: 444). Iako zakonodavac, na sreću, nije podlegao pojedinim pritiscima da o ovom pravu osuđenika odlučuje komisija (organ uprave) čini se da izmene u ovoj materiji, iako nedovoljne, u svojim određenim delovima ipak predstavljaju napredak kada je reč o mogućnosti za širu primenu u praksi (Stevanović, I., Vujičić, 2017: 116).

Kada je reč o praksi i uticaju tretmana na donošenje odluke, od posebne važnosti je odredba čl. 46. st. 1 KZ, kojom je propisano da će sud osuđenog koji je izdržao dve trećine kazne zatvora uslovno otpustiti sa izdržavanja kazne, ako se u toku

³ Poslednja u nizu, bićemo slobodni da navedemo - negativnih tendencija koje se pojavljuju u javnosti (česte polemike su i u okvirima Narodne skupštine RS), jeste narodna inicijativa za uvođenje doživotnog zatvora za ubistvo deteta, maloletnika ili bremenite žene. Neulazeći u polemiku oko opravdanosti uvođenja doživotnog zatvora, u kontekstu teme ovog rada, trebalo bi vrlo jasno kritikovati ideju da se onemogući primena instituta uslovnog otpusta na učinioce ovih krivičnih dela. Sve su već izgledi da se, u ovom slučaju, žrtva krivičnog dela, ali i njena porodica, koriste u dnevno-političke svrhe. Apsurd je veći, utoliko pre što se iznose podaci koji su, u najmanju ruku neistiniti, a koji se tiču primene uslovnog otpusta u praksi i izjava po kojima najveći broj osuđenika koji su osuđeni na dugotrajne kazne zatvora, po automatizmu, nakon 2/3 izdržane zatvorske kazne, dobijaju uslovni otpust, te da bi to trebalo sprečiti. Svakako, javnost bi trebalo da bude upoznata sa tim da i one zemље koje predviđaju kaznu doživotnog zatvora za pojedina krivična dela, poput Nemačke, i u odnosu na takve učinioce dozvoljavaju primenu uslovnog otpusta. Up. Vujičić, N. (2017) The conditional release: Implementation in Court Practice and Media Reporting in the Republic of Serbia in the period from 2011 to 2015. U: Stevanović, I. & Pavićević, O. (ur.) *Pravosude i mediji*. Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, str. 281-294.

⁴ Krivični zakonik, *Sl. glasnik RS*, br. 85/2005, 88/2005 - ispr., 107/2015 - ispr., 72/2009, 111/2009, 121/2012, 104/2013, 108/2014 i 94/2016

⁵ Zakonik o krivičnom postupku, *Sl. glasnik RS*, br. 72/2011, 101/2011, 121/2012, 32/2013, 45/2013 i 55/2014.

⁶ Zakon o izvršenju krivičnih sankcija, *Sl. glasnik RS*, br. 55/2014.

izdržavanja kazne tako popravio da se može sa osnovom očekivati da će se na slobodi dobro vladati, a naročito da do isteka vremena za koje je izrečena kazna ne učini novo krivično delo (*mandatorni uslovni otpust*). U nastavku odredbe, zakonodavac nalaže sudu da ocenu o ispunjenosti uslova, bazira na sledećim okolnostima:

- *vladanje osuđenog za vreme izdržavanja kazne* (svodi se na ponašanje osuđenika, o čemu sud saznanja dobija posredno, preko izveštaja koji dostavlja služba za tretman u okviru ustanove u kojoj se osuđenik - podnositelj molbe nalazi u trenutku podnošenja molbe);
- *izvršavanje radnih obaveza, s obzirom na radnu sposobnost osuđenika* (tako, na primer, pojedine kategorije lica - stara lica, trudnice, osobe sa invaliditetom, ne mogu biti diskriminisane ukoliko nisu bile radno angažovane, bez obzira na činjenicu da se radna angažovanost od nastanka ovog isitituta uzima u obzir kao jedan od najvažnijih kriterijuma prilikom donošenja odluke o uslovnom otpustu);
- *druge okolnosti koje ukazuju da osuđeni dok traje uslovni otpust neće izvršiti novo krivično delo* (do poslednjih izmena KZ, ovaj uslov je bio znatno strože postavljen, u smislu da je bilo potrebno utvrditi da je u odnosu na osuđeno lice "postignuta svrha kažnjavanja").
- Zakonodavac postavlja i svojevrsnu zabranu, budući da se ne može uslovno otpustiti osuđeni koji je tokom izdržavanja kazne dva puta kažnjavan za *teže disciplinske prestupe* i kome su *oduzete dodeljene pogodnosti*.⁷

Dakle, sud svoju ocenu bazira pre svega na izveštaju koji dostavlja kaznenopopravna ustanova u kojoj osuđenik izdržava kaznu zatvora. Čini se da se vladanje osuđenog, izvršavanje radnih obaveza i druge okolnosti, najlakše mogu sagledati kroz (proširena) prava i pogodnosti koje je osuđeni, do momenta podnošenja molbe, koristio. U tom pogledu, zavodi bi prilikom sastavljanja izveštaja, pored napomena o radnoj angažovanosti, vladanju, te podacima o disciplinskoj kažnjavanosti, trebalo da dostave суду podatak o korišćenim pogodnostima iz čl. 129 ZIKS, odnosno eventualnim razlozima zbog kojih su oduzete pogodnosti (npr. izvršen disciplinski prestup, reklassifikacija u lošiju tretmansku grupu i sl.).

Pogodnosti iz čl. 129 ZIKS su podeljene u dve grupe, u zavisnosti od činjenice da li je reč o pogodnostima koje se koriste unutar zavoda, odnosno o onim koje osuđeni koristi izvan zavoda. U tom smislu, odredbom čl. 129 st. 1 ZIKS, propisane su sledeće pogodnosti: (1) prošireno pravo na prijem paketa; (2) prošireno pravo na broj poseta; (3) prošireno pravo na krug lica koja mogu posetiti osuđenog (dalji srodnici, prijatelji i drugi); (4) prošireno pravo na prijem poseta bez nadzora u prostorijama za posete; (5) prošireno pravo na prijem poseta u posebnim prostorijama; (6)

⁷ Detaljnije o zakonodavnem okviru, odnosno o vrstama uslovnog otpusta u nas, opozivu i osobenostima uslovnog otpusta u pogledu kazne maloletničkog zatvora, detaljnije vid. Stevanović, I., Vujičić, N. (2017) *Uslovni otpust - norma, praksa i mere unapređenja*. U: Bejatović, S. (ur.) *Reformski procesi i poglavljje 23 (godinu dana posle) - krivičnopravni aspekti*. Beograd: Srpsko udruženje za krivičnopravnu teoriju i praksu, str. 115-119.

prošireno pravo na prijem poseta izvan zavoda i (7) prošireno pravo na pogodniji smeštaj. Upravnik zavoda ove pogodnosti može dodeliti osuđenom koji se posebno dobro vlada i zalaže i ostvaruje napredak u donetom programu postupanja. Pod navedenim uslovima, upravnik zavoda može dodeliti i sledeće pogodnosti vanzavodskog tipa: (1) slobodan izlazak u grad; (2) posetu porodicu i srodnicima o vikendu i praznicima; (3) nagradno odsustvo iz zavoda do sedam dana u toku godine i (4) korišćenje godišnjeg odmora izvan zavoda (čl. 129 st. 2 ZIKS). Iz posebno opravdanih razloga (*u praksi su to najčešće smrt lica sa kojim je osuđeni u bračnoj, vanbračnoj ili kakvoj drugoj zajednici života, potom polaganje ispita, ukoliko je osuđeni u statusu studenta itd.*) osuđenom može biti odobren i vanredni izlazak ili odsustvo iz zavoda do sedam dana (čl. 129 st. 3 ZIKS).

Odluke o dodeljivanju / oduzimanju dodeljenih pogodnosti, upravnik zavoda donosi na obrazložen predlog stručnog tima, u skladu sa propisom koji uređuje tretman, program postupanja, razvrstavanje i naknadno razvrstavanje osuđenih lica (čl. 129 st. 3 ZIKS). U tom pogledu, od velikog značaja je i Pravilnik o tretmanu, programu postupanja, razvrstavanju i naknadnom razvrstavanju osuđenih lica (u nastavku: Pravilnik).⁸ Ovim Pravilnikom, između ostalog, bliže su uređene kategorije osuđenika (A1 - A2 / B1 - B2 / V1 - V2), tretmanska grupa i način raspoređivanja osuđenika u otvoreno, poluotvoreno ili zatvoreno odeljenje. Pravilnik je važan iz razloga što je njim bliže uređen način i obim dodeljivanja posebnih prava i pogodnosti, te je u tom smislu, upravnik zavoda vezan ovim pravilima.

Otvoreno odeljenje - U otvoreno odeljenje razvrstava se osuđeni sa očuvanim kapacitetima za promenu i niskim stepenom rizika, pri čemu mu se određuje kategorija (grupa) A1 ili A2, ukoliko to lice po osobinama ličnosti, vrsti i težini učinjenog krivičnog dela, ranijem načinu života i utvrđenom programu postupanja ima očuvane kapacitete, nizak stepen rizika i od koga se očekuje uspešna reintegracija u društvenu sredinu. Osudenici razvrstani u neku od ove dve kategorije, mogu koristiti sva proširena prava i pogodnosti iz čl. 129 st. 1 i 2 ZIKS. Jedina razlika između ove dve grupe, ogleda se u dužini trajanja odsustva tokom posete porodicu i srodnicima o vikendu i praznicima, kao i dužini korišćenja godišnjeg odmora izvan zavoda.

Poluotvoreno odeljenje - U poluotvoreno odeljenje razvrstava se osuđeni koji ima delimično očuvane kapacitete za promenu i srednji stepen rizika, pri čemu mu se određuje kategorija (grupa) B1 ili B2, ukoliko to lice na osnovu osobina ličnosti, vrste i težine učinjenog krivičnog dela, ranijeg načina života i utvrđenog programa postupanja, ima delimično očuvane kapacitete i srednji stepen rizika. Slično kao i osuđena lica koja se nalaze u otvorenom odeljenju, i oni koji su raspoređeni u poluotvoreno odeljenje, mogu koristiti sva proširena prava i pogodnosti iz čl. 129 st. 1 i 2 ZIKS, s tim što su ona užeg obima, u smislu mogućnosti dobijanja svake konkretnе (pojedinačne) pogodnosti u toku jednog meseca / godine, odnosno vremenskog trajanja odsustva iz zavoda.

⁸ Pravilnik o tretmanu, programu postupanja, razvrstavanju i naknadnom razvrstavanju osuđenih lica, Sl. glasnik RS, br. 66/2015.

Zatvoreno odeljenje - U zatvoreno odeljenje razvrstava se osuđeni od koga se očekuje otežana adaptacija na zavodske uslove, koji predstavlja opasnost za osuđene ili zaposlene, koji ima bitno umanjene kapacitete za promenu i visok stepen rizika. U zatvoreno odeljenje može biti razvrstan i osuđeni sa niskim ili srednjim stepenom rizika, ako se protiv njega vodi krivični postupak za krivično delo za koje je zaprećena kazna zatvora u trajanju od tri godine ili preko tri godine, ako mu je izrečena nova pravnosnažna kazna zatvora u trajanju od tri godine ili preko tri godine, ako izdržava kaznu zatvora u trajanju od pet ili više godina ili ako je na izvršenje kazne priveden po poternici ili sproveden iz pritvora. Ovoj vrsti osuđenika, određuje se grupa V1 ili V2, odnosno ona grupa koju karakteriše nemogućnost korišćenja pogodnosti izvan zavoda, budući da takvi osuđenici na osnovu osobina ličnosti, vrste i težine učinjenog krivičnog dela, ranijeg načina života i utvrđenog programa postupanja, imaju otežanu adaptaciju na zavodske uslove, a predstavljaju opasnost za osuđene ili zaposlene, imaju bitno umanjene kapacitete za promenu i visok stepen rizika. Drugim rečima, ova kategorija osuđenika može koristiti samo pogodnosti iz čl. 129 st. ZIKS (izuzev one iz tačke 6 - prošireno pravo na prijem poseta izvan zavoda).

U kontekstu odredbe čl. 46 KZ, odnosno uslova koje osuđeni mora ispuniti da bi bio uslovno otpušten, nesporno je da za osuđenike raspoređene u otvoreno odeljenje ne bi trebalo da postoje bilo kakve prepreke za primenu navedenog instituta u praksi. Isto tako, smatramo da osuđenom sa visokim stepenom rizika, odnosno koji je razvrstan u zatvoreno odeljenje, u najvećem broju slučajeva ne bi trebalo dozvoliti uslovni otpust. Najspornija su ona lica koja su srednjeg stepena rizika (poluotvoreno odeljenje) budući da ne bi olako trebalo odbaciti mogućnost uslovnog otpuštanja, naročito imajući u vidu da su upitnici za procenu rizika formirani tako da je pojedine skorove vrlo teško popraviti (nekada i nemoguće) bez obzira na činjenicu da konkretno lice dobro vrlada, nije disciplinski kažnjavano, uredno ispunjava radne obaveze i nezloupotrebljava dodeljena prava i pogodnosti. Drugim rečima, srednji stepen rizika ne sme biti okolnost da se molba za uslovni otpust odbije, a pobrojane dodatne okolnosti treba da budu osnov za ocenu opravdanosti primene instituta uslovnog otpusta.

Disciplinsko kažnjavanje - Odredbom čl. 63 st. 3 KZ, propisano je da će se disciplinski kazniti osuđeni koji za vreme izdržavanja kazne zatvora ili maloletničkog zatvora učini krivično delo za koje zakon propisuje novčanu kaznu ili kaznu zatvora do jedne godine. Preciziranje ove materije, izvršeno je u glavi VIII ZIKS. Disciplinski prestupi su definisani, u čl. 156 st. 1 ZIKS, kao teže i lakše povrede pravila reda i bezbednosti, kao i povrede drugih pravila ponašanja osuđenog utvrđenih odredbama ZIKS. Ovde treba imati u vidu i odredbe čl. 157 ZIKS (*teži disciplinski prestupi*) i čl. 158 ZIKS (*lakši disciplinski prestupi*) kojima su detaljno opisana ponašanja (aktivna ili pasivna) osuđenog lica, odnosno kojima je izvršena zakonska klasifikacija određenih ponašanja kao lakših ili težih disciplinskih prestupa.

2. TRETMAN USLOVNO OTPUŠTENIH LICA U SRBIJI

2.1. O istraživanju - metodološke napomene

Predmet istraživanja je analiza primene instituta uslovnog otpusta od strane sudova u Republici Srbiji, u periodu od 2011. do 2015. godine, pri čemu su *uzorak* ispitivane populacije činila pravnosnažno osuđena lica muškog pola, koja su u navedenom periodu izdržavala kaznu zatvora u KPZ u Sremskoj Mitrovici, Požarevcu i Nišu, i koja su u tom periodu uslovno otpuštena.

Od ukupno 1.583 uslovno otpuštenih lica na nivou ova tri zavoda, istraživačima su bile dostupne evidencije (dosije) za 1.470 osuđenika (92,9% od ukupnog broja). Broj evidencija osuđenika koji su obuhvaćeni istraživanjem je reprezentativan, što potvrđuje i podatak da istraživanjem obuhvaćeni uzorak čini oko 60% od ukupnog broja uslovno otpuštenih lica u Republici Srbiji u posmatranom vremenskom periodu. Podaci o broju podnetih molbi, odluci suda i sadržini rešenja o uslovnom otpustu, prikupljeni su iz ličnih listova osuđenika, pravnosnažnih rešenja o uslovnom otpustu, te drugih opštih evidencija koje se vode na nivou svakog kazneno-popravnog zavoda.

Osnovni cilj istraživanja, usmeren je ka identifikovanju faktora koji utiču na donošenje odluke suda o uslovnom otpustu osuđenika, pri čemu je posebno analiziran uticaj tretmana na donošenje odluke o uslovnom otpustu - analiza radnog angažovanja, disciplinskog kažnjavanja i korišćenih prava i pogodnosti. Analiza podataka o tretmanu, izvršena je po prethodno pripremljenom upitniku kojim su obuhvaćena pitanja na osnovu kojih su dobijeni podaci o: odeljenju zavoda u kojem se osuđeni nalazio u trenutku prijema u zavod (primarna klasifikacija) i prilikom puštanja na uslovni otpust (otvoreno, poluotvoreno, zatvoreno ili prijemno odeljenje); tretmanskoj grupi u kojoj se nalazio osuđeni na početku izdržavanja kazne i u trenutku puštanja na uslovni otpust - u smislu gore pomenutog Pravilnika; radnom angažovanju u toku izvršenja zatvorske kazne (da li je osuđeni bio radno angažovan i na koji poslovima, ako nije, zbog čega nije radno angažovan); disciplinskom kažnjavanju (da li je osuđeni bio disciplinski kažnjavan, ako jeste - koliko puta); o proširenim pravima i pogodnostima koje je osuđeni koristio u zatvoru.

Obrada prikupljenih podataka sastojala se prvenstveno u skorovanju i unošenju u bazu programa IBM SPSS statistic vers. 19. Deskriptivnom statistikom vršena su poređenja i ukrštanja posmatranih varijabli istraživanja. U obradi podataka korišćene su metode deskriptivne statistike: frekvencije, procenti, aritmetičke sredine, standardne devijacije i druge statističke metode.⁹

⁹ Detaljnije o metodologiji, vid. Vujičić, N., Stevanović, Z., Ilijić, L. (2017) *Primena instituta uslovnog otpusta od strane sudova u Republici Srbiji*. Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.

2.2. Odeljenje i tretman - primarna i naknadna klasifikacija uslovno otpuštenih lica

Primarna klasifikacija - Najveći broj osuđenih lica na početku izdržavanja kazne zatvora bilo je raspoređeno u zatvoreno odeljenje - 961 (65,8%), u poluotvoreno 444 (30,4%), a u otvoreno odeljenje njih 47 (3,3%). Interesantan je podatak da je 8 osuđenih lica (odnosno oko 0,5%) u prijemnom odeljenju bilo i na početku izdržavanja kazne, ali i prilikom uslovnog otpuštanja. Iako procenat od 0,5% nije od statističkog značaja, moramo se zapitati na koji način je sud mogao da oceni ispunjenost uslova iz čl. 46 KZ, kada navedena lica nisu bila ni radno angažovana, niti su koristila pogodnosti iz čl. 129 ZIKS? Drugim rečima, sudovi su u ovim situacijama cenili samo okolnost da je osuđeni izdržao 2/3 kazne zatvora. Sa druge strane, ne bi trebalo ispustiti iz vida i činjenicu da je tu reč o veoma kratkim kaznama zatvora, iz kog razloga tretman (u smislu primarne klasifikacije) prema osuđenom licu nije ni mogao biti započet.

Naknadna klasifikacija - momenat puštanja na uslovni otpust - Napredovanje u tretmanu, vidljivo je već ukoliko se sagleda odeljenje u koje je osuđeni raspoređen u vreme podnošenja molbe za uslovni otpust. Od ukupno uslovno otpuštenih lica, najamnje njih je bilo raspoređeno u zatvoreno odeljenje - 219 (15%)¹⁰ potom u otvoreno - 374 (25,6%) dok ih je najviše bilo razvrstano u poluotvoreno odeljenje - 865 (58,9%). Odnos primarne i naknadne klasifikacije, dat je u Tabeli br. 1. U istoj tabeli, dati su precizniji podaci, koji se u ogledaju u navođenju podataka o pripadnosti osuđenika nekoj od šest Pravilnikom predviđenih tretmanskih grupa.

Tabela 1. Raspoređenost osuđenih lica u okviru odeljenja i tremanskih grupa u zavodu: odnos primarne klasifikacije i klasifikacije u momentu puštanja na uslovni otpust.

	ODELJENJE U ZAVODU						
	OTVORENO		POLUOTVORENO		ZATVORENO		PRIJEMNO
	A1	A2	B1	B2	V1	V2	
PRIJEM	0,1%	3,2%	1,8%	28,6%	37,8%	28%	0,5%
OTPUST	9,9%	15,7%	32,1%	26,8%	12,7%	2,3%	0,5%

Napredovanje u tretmanu - ovo je jedna od najvažnijih kategorija, kada je reč o usvajanju / odbijanju molbe za uslovni otpust. Napretkom u tretmanu, u smislu

¹⁰ Istraživanjem je obuhvaćeno i 111 lica koja nisu državlјani Republike Srbije (108 stranih državlјana i 3 apatrida - lica bez državljanstva) a koja su dobila uslovni otpust u periodu od 2011. do 2015. godine. Ovi osuđenici, izdržavali su zatvorsku kaznu u kazneno-popravnom zavodu u Sremskoj Mitrovici, u zatvorenom odeljenju (i prilikom primarne klasifikacije i u trenutku uslovnog otpuštanja). U skladu sa pravilima koja se primenjuju na nivou zavoda, ova lica nisu ni mogla biti raspoređena u poluotvoreno ili otvoreno odeljenje (opravdanje: otežana adaptacija na zavodske uslove, usled jezičke barijere, radna neangažovanost usled nedostatka radnih mesta itd.). Dakle, u pogledu 111 lica (50,7% od ukupnog broja lica koja su raspoređena u zatvoreno odeljenje u trenutku uslovnog otpuštanja) nisu postojale objektivne mogućnosti za raspoređenost u neko drugo odeljenje, izuzev zatvorenog. Shodno navedenom, u širem smislu se može smatrati da je samo 7,5% uslovno otpuštenih lica iz zatvorenog odeljenja, imalo mogućnost napredovanja. Vid. Vujičić, N., Stevanović, Z., Ilijić, L. (2017: 35-36).

ovog istraživanja, smatran je svaki prelazak iz grupe sa manjim u onu grupu koja pruža veći stepen prava i pogodnosti. Drugim rečima, napredak u tretmanu, ne znači nužno prelazak iz npr. poluotvorenog u otvoreno odeljenje, već je dovoljno da je osuđeno lice primarno bilo klasifikovano u B2 tretmansku grupu, a da je naknadno reklasifikovano u B1 grupu, koja pruža nešto viši obim prava i pogodnosti. Na isti način, samo u suprotnom pravcu, sagledano je i nazadovanje u tretmanu, pri čemu kategorija "nema napretka u tretmanu" znači da je određeno lice i u trenutku primarne klasifikacije i u momentu uslovnog otpusta bilo raspoređeno u istu tretmansku grupu. U ovom pogledu, istraživanje je pokazalo da je 81,2% uslovno otpuštenih lica napredovalo u tretmanu, bez napretka je njih 18,3%, dok je 0,5% nazadovalo u tretmanu. Nema sumnje da je napredak u tretmanu dobar razlog (preciznije, jedan od najbitnijih uslova) za usvajanje molbe, budući da ono, po prirodi stvari, u sebi obuhvata činjenicu da osuđeno lice uredno izvršava radne obaveze, nezloupotrebljava dodeljene pogodnosti, dobro vlada, odnosno da nije disciplinski kažnjavano. Primenom tumačenja *argumentum a contrario*, dolazi se do opravdanog zaključka da neko ko nije napredovao u tretmanu (*ili još gore, neko ko je nazadovao u tretmanu*) ne bi trebalo da bude uslovno otpušten. Nameće se logično pitanje - Zašto bismo uslovno otpustili nekoga ko ne poštuje pravila ponašanja unutar kazneno-popravnog zavoda, odnosno, da li je sud u takvoj situaciji pravilno procenio da se osuđeni "u toku izdržavanja kazne tako popravio da se može sa osnovom očekivati da će se na slobodi dobro vladati, a naročito da do isteka vremena za koje je izrečena kazna ne učini novo krivično delo"? (čl. 46 KZ). Čini se da nije!

Kakav je uticaj tretmana i odeljenja na dužinu uslovnog otpustu? - Ukrštanjem varijabli dužina uslovljene kazne i tretmanske grupe u kojoj se osuđeni nalazi u momentu podnošenja molbe za uslovni otpust, uočene su statistički značajne razlike u pogledu dužine uslovljene kazne. U otvorenom odeljenju (grupe A1 / A2) prosečna dužina uslovljene kazne iznosi 163 dana, u poluotvorenom (grupa B1 / B2) 146 dana, u zatvorenom (V1 / V2) 96 dana, dok je u prijemnom odeljenju prosečna dužina uslova oko 40 dana. Drugim rečima, što je osuđeno lice raspoređeno u bolju tretmansku grupu i uslovljena kazna je duža.

2.3. Proširena prava i pogodnosti uslovno otpuštenih lica

Korišćenje proširenih prava i pogodnosti iz čl. 129 ZIKS, pored toga što predstavlja dobar indikator za puštanje na uslovni otpust, može se reći da u nekom širem kontekstu ono na neki način predstavlja i adaptaciju osuđenog lica na život izvan zavoda, naročito ako se ima u vidu korišćenje pogodnosti iz čl. 129 st. 2 tač. 2 i 4 ZIKS, odnosno poseta porodicu i srodnicima o vikendu i praznicima i korišćenje godišnjeg odmora izvan zavoda. Pogodnosti iz čl. 129 st. 2 ZIKS, po pravilu koriste samo zatvorenici koji se nalaze u otvorenom ili poluotvorenom odeljenju, na način i u obimu kako je to objašnjeno ranije (vid. Poglavlje 1). Međutim, iako je ukupno 1.239 lica (*od ukupno obrađenih 1.470 dosjeva osuđenih lica*) u momentu uslovnog otpuštanja bilo raspoređeno u otvoreno ili poluotvoreno odeljenje, nisu svi koristili navedene pogodnosti. U odnosu na pomenutu brojku, slobodan izlazak u grad,

uredno je koristilo 612 osuđenih lica (49,3%); posetu porodici i srodnicima o vikendu i praznicima je koristilo njih 1.074 (86,6%), nagradno odsustvo iz zavoda 252 (20,3%) dok je ukupno 442 lica koristilo godišnji odmor izvan zavoda (35,6%). Pogodnost iz čl. 129 st. 1 tač. 6 - prijem poseta izvan zavoda, kao najširu pogodnost iz pomenutog stava, koristilo je 1.140 uslovno otpuštenih lica (92%).

Za razliku od ovih pet pobrojanih pogodnosti, koje su svi zavodi ujednačeno unosili u izveštaje, situacija nije takva sa pogodnostima iz čl. 129 st. 1 tač. 1, 2, 3, 4, 5 i 7 ZIKS. Tokom prikupljanja podataka, primećeno je da pojedini zavodi u svojim izveštajima ne navode sve pogodnosti koje je osuđeni koristio u toku izdržavanja kazne zatvora, odnosno navode samo one pogodnosti koje su, odlukom upravnika, poslednje dodeljene osuđenom. Sigurno je da su takva lica koristilla pogodnosti manjeg obima, međutim, iz izveštaja koji su dostavljeni sudu, nije vidljivo koje su sve pogodnosti iz čl. 129 st. 1 ZIKS koristila. Iz tog razloga, ovde će biti navedeni podaci koji su bilo dostupni istraživačkom timu: (1) prošireno pravo na prijem paketa - 695; (2) prošireno pravo na broj poseta - 643; (3) prošireno pravo na krug lica koja mogu posetiti osuđenog (dalji srodnici, prijatelji i drugi) - 581; (4) prošireno pravo na prijem poseta bez nadzora u prostorijama za posete - 305; (5) prošireno pravo na prijem poseta u posebnim prostorijama - 224; (7) prošireno pravo na pogodniji smeštaj - 437.

2.4. Radno angažovanje uslovno otpuštenih lica

Radna angažovanost je jedan od najbitnijih elemenata, kako pri oceni napretka u tretmanu, te time i dodeljivanja napred pomenutih proširenih prava i pogodnosti, tako i u oceni suda da li će konkretno lice biti uslovno otpušteno. U populaciji uslovno otpuštenih lica, 86,7% je bilo radno angažovano, a 13,3% ne. Važno je imati u vidu da 7,5% osuđenih lica (stranih državljanina) usled jezičke barijere, ali i nedostatka radnih mesta, nisu imala mogućnost da budu radno angažovana, te bi se u tom smislu moglo smatrati da svega 5,8% uslovno otpuštenih lica nije bilo radno angažovano. Najčešći razlozi radne neangažovanosti su nedostatak radnih mesta - 39% i nesposobnost za rad - 36%. Pored ova dva razloga, tu su i drugi opravdani razlozi, poput starosti, raspoređenosti osuđenog lica u prijemno odeljenje itd.

U pogledu radnog angažovanja, treba pomenuti da je ono usko povezano sa dodeljivanjem pogodnosti iz čl. 129 st. 2 tač. 3 ZIKS - nagradno odsustvo iz zavoda, koje su osuđena lica najčešće dobijala u toku radnog angažovanja za vreme vanredne odbrane zemlje od poplava tokom maja meseca 2014. godine. U izveštajima kazneno-popravnih zavoda, posebno je naglašavan i pozitivno cenjen ovakav tip radnog - volonterskog zalaganja.

Sa druge strane, važno je naglasiti da je deo uslovno otpuštenih lica prolazio i posebne obuke, u okviru kojih je postojala i praktična nastava, koja se ogledala u vidu radnog angažovanja na radnim mestima koja su povezana sa deficitarnim zanimanjima na tržištu rada u Republici Srbiji. Reč je o projektu "Podrška stručnom obrazovanju i obuci u zatvorskim ustanovama u Srbiji", odnosno o sledećim deficitarnim zanimanjima: pekarstvo, štampanje sito štampom, zavarivanje,

stolarstvo i povrtarstvo (Knežić, 2016: 290). Od ukupnog broja uslovno otpuštenih lica, njih 40 (2,7%) prošlo je ovaj vid obuke, što je posebno uzeto u obzir prilikom ocene suda o opravdanosti primene instituta uslovnog otpusta.

Ukrštanjem varijabli "dužina uslovljene kazne" i "radna angažovanost", uočene su statistički značajne razlike u pogledu dužine uslova, budući da je prosečna dužina ranijeg otpusta duža za 42 dana kod osuđenih lica koja su bila radno angažovana u toku izdržavanja zatvorske kazne, u odnosu na ona koja nisu.

2.5. Disciplinsko kažnjavanje uslovno otpuštenih lica

Istraživanjem obuhvaćeni period je od 2011. do 2015. godine, što znači da u pogledu instituta uslovnog otpusta nije pravljena razlika između lakših i težih disciplinskih prestupa, budući da je zakonsko preciziranje da mora biti reč o težim disciplinjskim stupima, izvršeno tek poslednjim novelama KZ, što je u ranijoj praksi značilo da npr. neko je učinio tri lakša disciplinska prestupa nije mogao biti uslovno otpušten; suprotno tome, neko ko je dva puta disciplinski kažnjen za teže disciplinske prestupe, mogao je dobiti uslovni otpust. Kvalitativno, a ne samo kvantitativno razlikovanje, trebalo bi u narednom periodu da doprinese široj primeni uslovnog otpusta u praksi.

U posmatranoj populaciji uslovno otpuštenih lica, bez disciplinskih prestupa je bilo 91,7% lica. Od preostalih 8,3% uslovno otpuštenih lica, 91 osuđeno lice je jednom disciplinski kažnjeno, a dva puta 27 lica. Sam institut uslovnog otpusta, u pogledu kriterijuma disciplinskog kažnjavanja, u dva slučaja je primenjen protivno odredbama čl. 46 KZ, budući da su oba lica više od dva puta disciplinski kažnjavana. Ovde je važno napomenuti da nije došlo do brisanja disciplinskih mera iz evidencije u smislu odredbe čl. 175 st. 2 ZIKS, kojom je propisano da se disciplinska mera briše "ako osuđenom ne bude izrečena nova disciplinska mera u roku od godinu dana od dana izrečene disciplinske mere za lakše prestupe, a u roku od tri godine od dana izrečene disciplinske mere za teže disciplinske prestupe".

Kada je reč o ukrštanju varijabli "disciplinsko kažnjavanje" i "dužina uslovljene kazne", nisu uočene statistički značajne razlike u pogledu uticaja disciplinskog (ne)kažnjavanja na dužinu uslovnog otpusta, što znači da sudovi u ovom pogledu nisu pravili značajniju razliku između disciplinski kažnjavanih podnosiča molbe i onih koji to nisu. Može se reći da je takva praksa u skladu sa standardom koji je postavljen u odredbi čl. 46 KZ.

ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Da bi se institut uslovnog otpusta shvatio na pravi način, nije dovoljno sagledati samo odredbe materijalnog i prosecnog krivičnog zakonodavstva. Šta više, to je poslednja faza, koju nije moguće primeniti bez pažljivog sagledavanja činjenica koje su važne za ocenu ispunjenosti uslova za njegovu primenu. Te činjenice - okolnosti, pre svega su vezane za izvršenje kazne zatvora, odnosno za ocenu celokupnog rada sa osuđenim licem. Na prvi pogled, moglo bi se reći da je dovoljno pročitati izveštaj

kazneno-popravne ustanove u kojoj osuđeni izdržava kaznu zatvora i na njemu bazirati odluku. Međutim, praksa je pokazala da sudovi i tužiocи često ne razumeju ono što je navedeno u izveštaju, te se tako dešavalo da uslovni otpust bude dopušten samo onim licima koja su raspoređena u otvoreno odeljenje. Tačnije, nije se na jedan viši, kvalitativan način, sagledao celokupan tretman koji je primenjen prema osuđenom licu, iako to odredba čl. 46 KZ od suda zahteva.

Ukoliko u konkretnom slučaju nije došlo do bilo kakvog napredovanja u tretmanu (ili je došlo do nazadovanja) smatramo da ne bi trebalo dozvoliti uslovno otpuštanje lica. Istraživanje je pokazalo da je čak 18,3% uslovno otpuštenih lica bilo bez bilo kakvog napretka u tretmanu (0,5% je nazadovalo) u kom slučaju se može postaviti pitanje opravdanosti primene ovog instituta u praksi. Naravno, uslovno otpuštanje ovakvih lica, ne mora nužno značiti da će ona zasigurno izvršiti neko novo krivično delo. Međutim, u praksi treba biti dosledan i primenu uslovnog otpusta dozvoliti samo kada postoje izgledi da se konkretno lice tako popravilo "da se može sa osnovom očekivati da će se na slobodi dobro vladati, a naročito da do isteka vremena za koje je izrečena kazna neće učiniti novo krivično delo". U vezi sa napretkom u tretmanu, neophodno je vrlo jasno naznačiti i uzeti u obzir činjenicu da postoji mogućnost napredovanja / nazadovanja i unutar samih odeljenja u kojima su lica na izdržavanju kazne zatvora raspoređena. Stoga, napredak u tretmanu je i prelazak iz grupe B2 u grupu B1, što samo po sebi može biti dovoljan indikator u pogledu opravdanosti osuđenikove molbe. Ovo posebno iz razloga što najveći broj osuđenih lica se upravo nalazi u poluotvorenom odeljenju. Ukoliko bi se uslovni otpust dozvoljavao samo licima koja su raspoređena u otvoreno odeljenje, imali bismo znatno lošiju situaciju u praksi, kada je reč o njegovoj primeni.

Napredak u tretmanu teško je zamisliv bez radnog angažovanja i korišćenja proširenih prava i pogodnosti, iz kog razloga je neophodno u izveštajima decidno navesti na kojim poslovima je osuđeni bio radno angažovan, a ukoliko nije - iz kojih razloga (opravdanih ili neopravdanih). Ista situacija je i sa pravima i pogodnostima koje je osuđeni koristio. Kada je reč o disciplinskom kažnjavanju, u kontekstu poslednjih izmena KZ, smatramo da je u izveštajima neophodno navesti da li je reč o lakšim ili težim disciplinskim prestupima, odnosno navesti njihov broj.

Na kraju, kada sagledamo sve što je izneto, a naročito zakonsku regulativu, prikazano istraživanje i do sad izneta mnogobrojna razmišljanja na ovu temu u domaćoj naučnoj i stručnoj javnosti, čini se da praksa u Republici Srbiji poznae samo fakultativni uslovni otpust. Drugim rečima, iako postoji izvestan napredak u primeni uslovnog otpusta u praksi, čini se da ideja mandatornog uslovnog otpusta nije u potpunosti zaživila u praksi.

LITERATURA

- (1) Ćirić, J. (2016) Praštati i kažnjavati. U: Stevanović, I. & Batrićević, A. (ur.) *Krivične i prekršajne sankcije i mere: izricanje, izvršenje i uslovni otpust*. Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, str. 29-39.

- (2) Knežić, B. (2016) Obrazovna (ne)prikladnost vaspitača u KPZ. U: Stevanović, I. & Batrićević, A. (ur.) *Krivične i prekršajne sankcije i mere: izricanje, izvršenje i uslovni otpust*. Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, str. 283-293.
- (3) Ignjatović, Đ. (2016) *Kriminologija*. Beograd: Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu.
- (4) Pavlović, Z. (2016) Posebnosti uslovnog otpusta de lege lata et de lege ferenda. U: Stevanović, I. & Batrićević, A. (ur.) *Krivične i prekršajne sankcije i mere: izricanje, izvršenje i uslovni otpust*. Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, str. 439-450.
- (5) Soković, S. (2016) Uslovni aspekt - penološki aspekti. U: Stevanović, I. & Batrićević, A. (ur.) *Krivične i prekršajne sankcije i mere: izricanje, izvršenje i uslovni otpust*. Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, str. 387-400.
- (6) Soković, S. (2014) Uslovni otpust - sporna pitanja i savremena normativna rešenja, *Crimen*, 1/14, str. 35-49.
- (7) Stevanović, I., Vujičić, N. (2017) Uslovni otpust - norma, praksa i mere unapređenja. U: Bejatović, S. (ur.) *Reformski procesi i poglavlje 23 (godinu dana posle) - krivičnopravni aspekti*. Beograd: Srpsko udruženje za krivičnopravnu teoriju i praksi, str. 115-128.
- (8) Stevanović, Z. (2016) Uslovni otpust u Srbiji : progresivna ili regresivna rešenja. U: Stevanović, I. & Batrićević, A. (ur.) *Krivične i prekršajne sankcije i mere: izricanje, izvršenje i uslovni otpust*. Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, str. 427-438.
- (9) Stojanović, Z. (2016) *Krivično pravo - opšti deo*. Beograd: Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu.
- (10) Škulić, M. (2016) Uslovni otpust sa stanovišta krivičnog materijalnog i krivičnog procesnog prava. U: Stevanović, I. & Batrićević, A. (ur.) *Krivične i prekršajne sankcije i mere: izricanje, izvršenje i uslovni otpust*. Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, str. 363-386.
- (11) Vujičić, N. (2017) The conditional release: Implementation in Court Practice and Media Reporting in the Republic of Serbia in the period from 2011 to 2015. U: Stevanović, I. & Pavićević, O. (ur.) *Pravosude i mediji*. Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, str. 281-294.
- (12) Vujičić, N., Stevanović, Z., Ilijić, Lj. (2017) *Primena instituta uslovnog otpusta od strane sudova u Republici Srbiji*. Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.

Propisi:

- (13) Krivični zakonik, *Sl. glasnik RS*, br. 85/2005, 88/2005 - ispr., 107/2015 - ispr., 72/2009, 111/2009, 121/2012, 104/2013, 108/2014 i 94/2016.
- (14) Zakon o izvršenju krivičnih sankcija, *Sl. glasnik RS*, br. 55/2014.
- (15) Pravilnik o tretmanu, programu postupanja, razvrstavanju i naknadnom razvrstavanju osuđenih lica, *Sl. glasnik RS*, br. 66/2015.

THE EFFECT OF TREATMENT ON THE COURT DECISION ABOUT CONDITIONAL RELEASE

The topic of this paper is analysis of implementation of the institute of conditional release in practice of the courts of the Republic of Serbia in the period from 2011 to 2015, based on the population of persons released on parole from the penal-correctional institutions in Sremska Mitrovica, Požarevac and Niš, with a special emphasis on the treatment of convicted persons. The author believes that knowledge of the treatment of convicted persons is a necessary precondition for the quality implementation of the conditional release institute in practice. When we talking about progression in treatment, the research showed that 81,2% of prisoners had progression in prison treatment, 18,3% is without progress, while 0,5% returned to the treatment group with a lower degree of prison rights. For a positive court decision on conditional release, it is also important: working engagement of the convicted person, use of special rights outside prison by convicts, good behavior, absence of disciplinary punishment (the maximum deviation allowed by the law is at most two disciplinary penalties for serious disciplinary offenses). Although there is some progress in the implementation of conditional release in practice, it seems that the idea of mandatory conditional release has not fully applied in practice. This is something that should be changed in practice.

KEY WORDS: *conditional release / legislation / treatment /
research study / practice*

Zbornik Instituta za kriminološka
i sociološka istraživanja
2017 / Vol. XXXVI / 3 / 109-119
Pregledni naučni rad
UDK: 343.97
316.624-053.6

PRENOŠENJE ANTISOCIJALNOG PONAŠANJA MEĐU I UNUTAR GENERACIJA

Marina Kovačević-Lepojević*

Milica Kovačević*

Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju Univerziteta u Beogradu

Istorija kriminalnog ponašanja izdvaja se kao porodični rizični faktor značajan za ispoljavanje delinkventnog i agresivnog ponašanja adolescenata. S tim u vezi preispituju se nezavisni uticaji roditelja i sibinga. Od posebne važnosti je ispitivanje načina prenošenja antisocijalnog ponašanja. Cilj rada je sagledavanje zastupljenosti i mehanizama međugeneracijskog i unutargeneracijskog prenošenja antisocijalnog ponašanja.

Rezultati relevantnih istraživačkih studija upućuju na to da se u većini porodica kod kojih jedan član ispoljava antisocijalno ponašanje, ono prenosi horizontalno i/ili vertikalno na druge članove porodice. Pol i uzrast adolescenata i njihovih roditelja i sibinga nalaze se značajnim za razumevanje antisocijalnog ponašanja. Bez obzira na indirektne veze drugih rizičnih faktora u objašnjenju prenošenja antisocijalnog ponašanja, prepoznaje se snažan i nezavistan direktni uticaj antisocijalnog ponašanja roditelja ili sibinga na antisocijalno ponašanje adolescenata. U radu se nude kratke smernice za programe koji deluju na rizični faktor istorija kriminalnog ponašanja roditelja.

KLJUČNE REČI: antisocijalno ponašanje / međugeneracijska tranzicija antisocijalnog ponašanja / unutargeneracijska tranzicija antisocijalnog ponašanja / rizični faktor

* E mail: marina.lepojevic@gmail.com

* E mail: bucak80@gmail.com

UVOD

Interesovanja istraživača iz oblasti kriminologije nedvosmisleno potvrđuju aktuelnost pitanja prenošenja antisocijalnog ponašanja među generacijama (intergeneracijsko, transgeneracijsko, vertikalno, u sklopu više generacija) ili unutar jedne generacije (intrageneracijsko, horizontalno, najčešće među siblinzima). S tim u vezi, postavljaju se pitanja u kojoj meri je međugeneracijsko i unutargeneracijsko prenošenje antisocijalnog ponašanja zastupljeno i koji faktori utiču na to. Na primer, da li je pol roditelja, dece i braće i sestara relevantan. Da li u razmatranje prenošenja antisocijalnog ponašanja treba uključiti i porodične konflikte, roditeljski nadzor, nizak socioekonomski status porodice i druge porodične i sredinske faktore i kojim intervencijama bi prenošenje antisocijalnog ponašanja moglo da se redukuje.

Kao važno izdvaja se pitanje razlika u stepenu prenošenja antisocijalnog ponašanja. S tim u vezi, u radu je prihvaćen termin antisocijalnog ponašanja upravo kako bi se obuhvatili sví nivoi problema u ponašanju, od eksternalizovanih problema, preko maloletničke delinkvencije do kriminalnog ponašanja odraslih. Antisocijalno ponašanje je široko određeno tako da odražava neuspeh pojedinca da svoje ponašanje uskladi sa očekivanjima neke figure autoriteta (npr. roditelj ili nastavnik), društvenim normama ili pravima drugih ljudi (Frick, 1998: 9). Na primer, neposlušnosti ili raspravljanje sa drugima predstavljaju odraz konflikata sa autoritetom, bežanje iz škole ili od kuće izraz kršenja društvenih normi, a krađa, silovanje ili vandalizam predstavljaju kršenje ljudskih prava (Frick, 1998). Istraživači prepoznaju međusobnu zavisnost i povezanost aspekata antisocijalnog ponašanja (Hyde et al., 2015). Na primer, oni koji su u konfliktu sa autoritetom, neretko ozbiljno povređuju ljudska prava.

Cilj rada predstavlja sagledavanje zastupljenosti međugeneracijskog i unutargeneracijskog prenošenja antisocijalnog ponašanja. Posebno, preispituju se ključni mehanizmi prenošenja antisocijalnog ponašanja. Na kraju, a na osnovu saznanja o zastupljenosti i mehanizmima prenošenja antisocijalnog ponašanja autorke izdvajaju intervencije kojima se deluje na rizični faktor istorija kriminalnog ponašanja u porodici.

MEĐUGENERACIJSKO PRENOŠENJE ANTISOCIJALNOG PONAŠANJA

Zastupljenost međugeneracijskog prenošenja antisocijalnog ponašanja

U literaturi se nalaze snažni dokazi o prenošenju antisocijalnih obrazaca ponašanja među generacijama (Bailey, Hill, Oesterle & Hawkins, 2009; Kim, Capaldi, Pears, Kerr & Owen, 2009; Raudino, Fergusson, Woodward & Horwood, 2013; Thornberry, Freeman-Gallant, Lizotte, Krohn & Smith, 2003).

Ročesterska razvojna studija mlađih nudi podatke o transgeneracijskom prenošenju obrazaca ponašanja počevši od 1988. godine (Thornberry et al., 2003). Istraživački nalazi svedoče o međugeneracijskom kontinuitetu u ispoljavanju antisocijalnog ponašanja. Međutim, utvrđeno je da se antisocijalno ponašanje učestalije prenosi sa očeva na decu, nego sa majki na decu (Thornberry et al., 2003). Istraživanje rađeno na uzorku od 209 roditelja i 331 njihove biološke dece kao deo šire studije u Krajstičru (Christchurch) na Novom Zelandu od preko 1200 dece praćenih 30 godina počevši od 1977. godine dalo je zanimljive podatke o međugeneracijskom prenošenju antisocijalnog ponašanja (Raudino et al., 2013). U sklopu Oregonske studije mlađih sprovedeno je istraživanje međugeneracijske transmisije eksternalizovanih i internalizovanih problema s akcentom na polne razlike na uzorku od 206 mlađih parova i njihove biološke dece koja su praćena 20 godina (Kim et al., 2009). Istraživački nalazi upućuju na kontinuitet u ispoljavanju internalizovanih problema kod majke u tri generacije i to nezavisno od pola deteta. I internalizovani i eksternalizovani problemi majke predviđaju eksternalizovane probleme kod dečaka u drugoj generaciji. Internalizovani i eksternalizovani problemi kod devojčica su se dali predvideti putem komplementarnih ponašanja očeva, što nije pronađeno kod dečaka. Kada je ispoljavanje eksternalizovanih problema kod majki u pitanju nije prepoznat uticaj na ponašanje devojčica, iako su internalizovani problemi majke generalno predviđali i internalizovane i eksternalizovane probleme (Kim et al., 2009). Međutim, pitanje je koliko se međugeneracijsko prenošenje eksternalizovanih i internalizovanih problema može razumeti bez ispitivanja međusobnog odnosa drugih rizičnih faktora koji deluju u porodici, školi i zajednici.

U istraživanju u kome je učestvovalo oko 1395 pitsburdških dečaka uzrasta 8, 11 i 14 godina utvrđena je povezanost antisocijalnog ponašanja kod tri generacije rođaka (očevi, majke, sinovi, čerke, ujaci, tetke, dede i babe) (Farrington, Jolliffe, Loeber, Stouthamer-Loeber & Kalb, 2001). Naime, utvrđeno je da postoji velika zastupljenost prestupnika u pojedinim porodicama, pri čemu ukoliko je jedan rođak uhapšen, velika je verovatnoća da će i drugi to biti. Prema samoiszkazima dečaka, ocenama roditelja ili nastavnika, podacima o hapšenju ili sudskom procesuiranju, hapšenja rođaka u sve tri generacije su predikovala delinkvenciju dečaka. Najsnažnija prediktorska varijabla bila je antisocijalno ponašanje očeva i to nezavisno od ostalih varijabli. Autori su utvrdili da je ta veza još značajnija ukoliko su dečaci imali mlade majke, živeli u lošem kraju i imali nizak nivo osećanja krivice. Prisutna je velika koncentracija kriminalnog angažovanja u manjem broju porodica. Preciznije, u 8% porodica bilo je ukupno 43% uhapšenih osoba, što bi prosečno bilo oko pet osoba koje su bile uhapšene po porodici (Farrington et al., 2001).

Na osnovu kembridžke studije o razvoju delinkvencije, nakon razmatranja podataka prikupljenih od strane 411 londonskih dečaka iz 397 porodica koji su praćeni od 8 do 32 godine, pri čemu su podaci prikupljeni putem intervjua, a od 10 do 40 godina putem kriminalne evidencije, utvrđeno je da je 601 od 2203 članova porodice bilo osuđeno (Farrington, Barnes & Lambert, 1996). Čak 61% porodica je imalo bar jednog osuđenog člana, dok je polovina osuđenih poticala iz 6% porodica. Tri četvrtine osuđenih očeva i majki su imali bar jedno osuđeno dete. Zatim, tri

četvrtime porodica koje su imale osuđenu čerku imale su i osuđenog sina. Utvrđeno je da je hijerarhijsko prenošenje prestupničkog ponašanja među generacijama zastupljenije kod članova porodice muškog pola (Farrington et al., 1996). Istraživači su u pomenutoj studiji utvrdili da je odsustvo roditelja zbog odsluženja kazne zatvora u potpunosti objašnjavalo kasnije ispoljavanje težih oblika antisocijalnog ponašanja sinova (Murray & Farrington, 2005). Podaci ukazuju na to da osuđenost roditelja utiče i na školski neuspeh, zloupotrebu droge, a kasnije i na nezaposlenost (Murray & Farrington, 2008). Rezultati kembrižske studije ukazuju na to da roditelji sa prestupničkim ponašanjem počinju relativno kasno. Na primer, očevi oko 27., a majke oko 33. godine. Jedna četvrtina osuđenih očeva nije prestala sa prestupničkim ponašanjem ni posle 45. godine, a majki ni posle 48. godine. Prosečna dužina kriminalne karijere očeva je 16, a majki 15 godina (Farrington, Lambert & West, 1998). Poslednji podaci kembrižske studije pokazuju da je 43% sinova kojima su očevi bili osuđeni takođe bilo osuđeno zbog nekog krivičnog dela za razliku od 18% osuđenih sinova očeva koji nisu bili osuđeni (Farrington, Ttofi & Grgo, 2017). Prenošenje antisocijalnog ponašanja se pokazalo kao najizraženije za neovlašćeno nošenje oružja, razbojništvo, pretnje, krađu automobila i drugo (Farrington et al., 2017).

Iako se u navedenim rezultatima neretko razmatraju teži oblici antisocijalnog ponašanja koji nastaju u vezi sa prestupničkim ponašanjem roditelja, rezultati istraživanja ukazuju na to da su prediktori agresivnog i neagresivnog ponašanja kod dece, adolescenata i odraslih bez obzira na težinu antisocijalnog ponašanja isti ili vrlo slični (Farrington, 1989).

Mehanizmi međugeneracijskog prenošenja antisocijalnog ponašanja

Istraživanja međugeneracijskog prenošenja nude različite mehanizme koji objašnjavaju tranziciju antisocijalnih problema i to: nizak socioekonomski status, slab roditeljski nadzor, slaba uključenost roditelja, separacija dece od očeva, grubo i nedosledno disciplinovanje, preterana reaktivnost roditelja, mlade majke, život u velikim porodicama, genetski faktori, faktori socijalne stigmatizacije i drugo (Bailey et al., 2009; Farrington et al., 2017; Farrington et al., 2001; Farrington & Welsh, 2008; Raudino et al., 2013; Simons, Simons & Hancock, 2012; Thornberry et al., 2003).

Autori nude šest mogućih objašnjenja prenošenja kriminalnog ponašanja među generacijama (Farrington et al., 2001).

Prvo, ukazuje se na mogućnost međugeneracijskog kontinuiteta u izloženosti višestrukim rizičnim faktorima (na primer: siromaštvo, maloletnička trudnoća, nizak socioekonomski status) (Farrington et al., 2001). Dato objašnjenje potkrepljuju zaključci pregleda ključnih istraživačkih studija koje ukazuju na to da članovi iste porodice sa generacije na generaciju mogu biti izloženi kombinaciji rizičnih faktora poput siromaštva, maloletničkih trudnoća, primene fizičkog kažnjavanja i slično (Farrington & Welsh, 2008). Rezultati desetogodišnjeg praćenja londonskih dečaka koji su iskusili separaciju u prvih 10 godina života ukazuju na to

da je trauma dece usled roditeljske odsutnosti povodom odsluženja kazne zatvora mnogo značajniji prediktor i to svih 14 oblika antisocijalnog i delinkventnog ponašanja, čak do 40 godina, u odnosu na druge vrste separacija (zbog bolesti, smrti i slično) i to nevezano za to da li je dete već bilo rođeno (Murray & Farrington 2005).

Druge objašnjenje podrazumeva dva procesa i to: socijalnu homogamiju i fenotipsko sparivanje. Socijalna homogamija pretpostavlja sparivanje antisocijalnih partnera tako što žive u istom kraju, idu u iste škole, kafiće i drugo. Fenotipsko sparivanje pretpostavlja da se izbor antisocijalnih partnera vrši tako što se sparaju osobe koje su slične po individualnim karakteristikama koje predstavljaju kombinaciju faktora nasledja i sredine (Farrington et al., 2001). Ovo objašnjenje je svakako primerenije za unutargeneracijsko prenošenje antisocijalnog ponašanja.

Treće objašnjenje bazira se na teoriji socijalnog učenja, gde antisocijalno ponašanje dece biva podstaknuto antisocijalnim ponašanjem očeva koje predstavlja predmet imitacije po sebi. Međutim, autori napominju sumnje u relevantnost pomenutog objašnjenja usled nedostatka istraživačkih dokaza (Farrington et al., 1996). Slično prethodnom, i ovo objašnjenje je primerenije za objašnjenja prenošenja antisocijalnog ponašanja među siblinzima ili vršnjacima (Dishion, Spracklen, Andrews & Patterson, 1996).

U sklopu četvrtoog objašnjenja autori ukazuju na važnost sredinskih faktora (na primer, slab roditeljski nadzor) kao mehanizma prenošenja međugeneracijskog kriminalnog ponašanja. Autori sugerisu da je roditeljski stil mnogo potentniji medijator pri ispoljavanju antisocijalnog ponašanja kod očeva nego kod majki (Thornberry et al., 2003). Utvrđeno je da je roditeljski stil koji odlikuje toplina i konzistencija u vezi sa ređim ispoljavanjem antisocijalnog ponašanja. Naime, uključenost jedne generacije u antisocijalno ponašanje ostvaruje direktnе i indirektnе veze (preko stila roditeljstva) sa antisocijalnim ponašanjem naredne generacije. Međutim, transgeneracijsko prenošenje stilova roditeljstva utvrđeno je samo kod majki. Posrednička uloga niskog socioekonomskog statusa posebno mesto nalazi kod majki koje su najčešće primarni staratelj deteta. Roditeljski stil i antisocijalno ponašanje u vezi je sa ispoljavanjem antisocijalnog ponašanja u narednoj generaciji, ali samo kod adolescenata muškog pola (Bailey et al., 2009; Raudino et al., 2013; Thornberry et al., 2003). Kao deo studije socijalnog razvoja u Sijetu i međugeneracijskog projekta sprovedeno je istraživanje međugeneracijske transmisije eksternalizovanih problema i s tim u vezi ispitani uticaj ključnih roditeljskih karakteristika (roditeljski nadzor i grubo i nedosledno disciplinovanje) (Bailey et al., 2009). Rezultati istraživanja ukazuju na to da grubo i nedosledno disciplinovanje i roditeljski nadzor ostvaruju međugeneracijski kontinuitet. Kontinuitet u ispoljavanju eksternalizovanih problema utvrđen je posmatrajući adolescentne i njihove roditelje. Eksternalizovani problemi koje su roditelji prijavljivali u adolescenciji bili su u vezi sa zloupotrebotom psihoaktivnih supstanci u odrasloj dobi, što je uticalo na ispoljavanje eksternalizovanih problema kod adolescenata. Međutim, ispostavilo se da kontinuitet u roditeljskim postupcima ne objašnjava kontinuitet u ispoljavanju eksternalizovanih problema. Uočen je mali efekat indirektnе veze grubog i nedoslednog disciplinovanja u primarnim porodicama roditelja na ispoljavanje eksternalizovanih problema kod dece, ali ne i

roditeljskog nadzora. Nije uočen medijatorski doprinos konflikata među roditeljima ni sociodemografskih faktora. Izostajanje medijatorskog doprinosa roditeljskog nadzora može se objasniti uzrasnom strukturom uzorka jer roditeljski nadzor ima značajniji uticaj u kasnom detinjstvu i adolescenciji (Bailey et al., 2009). Utvrđeno je da je međugeneracijsko prenošenje antisocijalnog ponašanja delimično posredovano i putem preterane reaktivnosti roditelja koja se ogleda u preteranom izražavanju ljutnje, izirritiranosti i psovaju (Raudinoet al., 2013). Prema rezultatima kembričke studije osuđenost očeva se značajno smanjuje sa kontrolom navedenih medijatora: iznajmljivanje stana, slab roditeljski nadzor, fizičko kažnjavanje dece i separacija od očeva (Farrington et al., 2017).

Peto objašnjenje prepostavlja posredovanje genetskih faktora pri objašnjenju uticaja antisocijalnog ponašanja roditelja na antisocijalno ponašanje dece (Farrington et al., 2001). U literaturi se često postavljaju pitanja da li je uticaj porodice na antisocijalno ponašanje u stvari genetski (Simon et al., 2012). U pozadini ovakvih razmišljanja stoe razmatranja o povezanosti između genetskih i sredinskih uticaja u objašnjenju antisocijalnog ponašanja dece (pasivno, reaktivno ili aktivno). Navedeno objašnjenje prenošenja antisocijalnog ponašanja roditelja prepostavlja pasivnu vezu između gena i sredine, pri čemu se svaka povezanost između antisocijalnog ponašanja roditelja i dece gubi ukoliko kontrolišemo genetske faktore (Farrington et al., 2001). Oblici antisocijalnog ponašanja su u različitoj meri određeni nasleđem. Na primer, istraživački nalazi ukazuju na to da su za agresivno ponašanje kod dece pretežno odgovorni geni, dok je ponašanje kojim se krše pravila određeno kako genetskim, tako i uticajem sredine (Burt, 2009; Eley et al., 2003).

U sklopu šestog objašnjenja skreće se pažnja na faktor stigmatizacije porodica u kojima jedan od roditelja ispoljava kriminalno ponašanje. Autori ističu da kriminalna (sudska i policijska) i druga evidencija (na primer, evidencija socijalnih službi) može biti razlog učestalijeg prepoznavanja delinkvenata koji potiču iz porodica sa kriminalnom istorijom. Osim toga, autori prepoznaju da se deca čiji roditelji vrše krivična dela češće prepoznaju kao delinkventi i od strane vršnjaka, nastavnika, a i češće se o tome sami izjašnjavaju (Farrington et al., 2001).

Rezultati istraživanja ukazuju na to da postoji kontinuitet u ispoljavanju antisocijalnog ponašanja i to nezavisno od drugih porodičnih i roditeljskih varijabli (Bailey et al., 2009; Murray & Farrington 2005; Raudinoet al., 2013; Thornberry et al., 2003). Na primer, rezultati istraživanja ukazuju na to da faktor transgeneracijskog prenošenja antisocijalnog ponašanja ostaje značajan čak i posle kontrole drugih rizičnih faktora koji su delovali u porodici (Beaver, 2013; Murray & Farrington 2005). S tim u vezi, može se prepostaviti da bi uticaji genetskih ili sredinskih faktora koji nisu uključeni u analizu medijacije transgeneracijske transmisije objasnili navedene rezultate.

UNUTARGENERACIJSKO PRENOŠENJE ANTISOCIJALNOG PONAŠANJA

Zastupljenost unutargeneracijskog prenošenja antisocijalnog ponašanja među siblinzima

Iako su u odnosu na proučavanje uticaja koje na ispoljavanje antisocijalnog ponašanja kod adolescenata imaju interakcije sa roditeljima ili druženje sa vršnjacima koji ispoljavaju antisocijalno ponašanje odnosi među siblinzima zapostavljeni, istraživački nalazi ukazuju na njihovu važnu ulogu u vezi sa ispoljavanjem antisocijalnog ponašanja (Bullock & Dishion, 2002; Buist, 2010; Defoe et al., 2013; Snyder, Bank & Burraston, 2005).

U istraživanju u kome su učestvovali 52 multietničke gradske porodice od kojih je polovina imala dete koje je od strane istraživača određeno kao rizično, utvrđeno je da je udruživanje siblinga u vidu koalicije radi promocije devijantnih obrazaca ponašanja i negativnih stavova prema roditeljima u detinjstvu pozitivno predviđalo ispoljavanje eksternalizovanih problema u adolescenciji (Bullock & Dishion, 2002). Ta veza je ostala stabilna čak i kada je kontrolisano druženje sa delinkventnim vršnjacima (Bullock & Dishion, 2002). Australijska longitudinalna studija rađena na uzorku od 374 para siblinga (istopolnih i raznopolnih) ukazala je na to da postoji snažna povezanost ponašanja kojim se krše pravila kod siblinga (na osnovu samoiskaza i izveštavanja majki). Veza ne gubi na značaju ukoliko se kontroliše agresivnost i nepovoljni sredinski faktori.

Rani konflikt među siblinzima i izloženost devijantnom ponašanju starijeg brata u detinjstvu i zajedničko učestovanje u devijantnim aktivnostima u adolescenciji povećava rizik od antisocijalnog ponašanja mlađeg siblinga. Taj uticaj je još veći ukoliko je manja razlika u godinama. Pretpostavlja se da siblinzi u tom slučaju više vremena provode zajedno, te učestvuju u antisocijalnim aktivnostima. Problemi u prilagođavanju su prisutniji kod mlađeg siblinga muškog u odnosu na ženski pol (Defoe et al., 2013; Fagan & Najman, 2003; Snyder et al., 2005). Snaga uticaja ponašanja kojim se krše pravila siblinga zavisi od toga da li su istopolni (snažnija kod dva dečaka) i da li se roditelji antisocijalno ponašaju (Fagan & Najman, 2003). Mlađa sestra češće prijavljuje traumatična iskustva kao posledica druženja sa delinkventnim vršnjacima (Snyder et al., 2005). Logitudinalna studija koja je rađena na uzorku od 497 holandskih adolescenata oba pola u četiri talasa, potvrđuje pretpostavke o uticaju eksternalizovanih problema starijeg siblinga na razvoj eksternalizovanih problema kod mlađeg siblinga oba pola (Defoe et al., 2013), što se može smatrati tipičnim pravcem delovanja s obzirom da i drugi istraživači potvrđuju ovaj nalaz (Buist, 2010). Kako je potvrđeno u drugim studijama (Snyder et al., 2005; Bullock & Dishion, 2002), uticaj eksternalizovanih problema siblinga ostaje nezavistan u odnosu na negativne interakcije sa roditeljima i druženje sa vršnjacima koji ispoljavaju eksternalizovane probleme u ponašanju (Defoe et al., 2013). Prema tome, uticaj eksternalizovanih problema siblinga na razvoj eksternalizovanih problema se pokazao stabilnim i bidirekcionim (Defoe et al., 2013).

Mehanizmi prenošenja antisocijalnog ponašanja među siblinzima

Postavlja se pitanje mehanizama putem kojih dolazi do prenošenja antisocijalnih obrasca siblinga. Objasnjenja se pretežno baziraju na teoriji socijalnog učenja (Bandura, 1977).

Teorija treninga devijantnosti se iako nastala u želji istraživača da objasne prenošenje antisocijalnog ponašanja u dijadnim vršnjačkim odnosima, neretko koristi za objašnjenje razvoja antisocijalnog ponašanja mlađeg siblinga (Dishion et al., 1996). Autori su istraživali proces komunikacije između adolescenata uzrasta 13-14 godina i to da li ima sadržaja u vezi sa kršenjem pravila i kakav je kvalitet komunikacije (da li se smeju, reaguju pozitivnim emocijama na priču o ponašanjima kojim se krše pravila). Došlo se do saznanja da se putem treninga devijantnosti nakon dvogodišnjeg praćenja delinkventno ponašanje razvijalo nezavisno od toga da li je prethodno izmereno delinkventno ponašanje u dijadnoj vezi (Dishion et al., 1996). Na polju vršnjačkih odnosa prema rezultatima američke studije u kojoj je učestvovalo 96 dečaka, 48 parova najboljih drugova (24 agresivnih i 24 neagresivnih parova), prosečnog uzrasta 11,6 godina, utvrđeno je da agresivni dečaci i njihovi prijatelji češće ispoljavaju ponašanje kojim se krše pravila nego neagresivni, uz međusobno podsticanje (Bagwell & Coie, 2003).

Sa druge strane, odnosi sa siblinzima se mogu pokazati kao polje koje je zgodno za uvežbavanje negativnih interakcija koje u duhu teorije koerzije dete ostvaruje sa roditeljima (Patterson, 1984). Istraživački nalazi ukazuju na to da su siblinzi učestvovali u 59% koerzivnih interakcija deteta koje je procenjeno kao agresivno. Napadi su nastupali najčešće u neutralnim situacijama kada je sibling gledao televizijski program ili imao neku aktivnost. Ono po čemu se razlikuju porodice sa koerzivnim interakcijama i normativne porodice je osim veće učestalosti koerzivnih interakcija neadekvatna reakcija na agresivno ponašanje koje služi samo kao povod za pokretanje koerzivnih interakcija čitavog porodičnog sistema (Patterson, 1984). Rezultati istraživanja iako podvlače longitudinalnu vezu između eksternalizovanih problema siblinga i kasnijih eksternalizovanih problema adolescenata i horizontalnu vezu između negativnih interakcija među siblinzima i eksternalizovanih problema adolescenata, negiraju longitudinalnu vezu između negativnih interakcija među siblinzima i kasnijim eksternalizovanim problemima adolescenta (Defoe et al., 2013). Pretpostavka o razvoju delinkventnog ponašanja mlađeg siblinga s pogoršanjem kvaliteta međusobnog odnosa siblinga nije potvrđena u trogodišnjoj longitudinalnoj studiji u kojoj je učestvovalo 249 parova holandskih adolescenata uzrasta 11-15 godina (Buist, 2010). U istraživanju u kome je učestvovao po jedan mlađi brat ili sestra sa najmanjom razlikom u godinama u odnosu na brata koji se antisocijalno ponaša iz 105 porodica, utvrđeno je da neefektivno roditeljstvo na primer, ne ostvaruje direktni negativan uticaj na prilagođavanje mlađih siblinga, već je on posredovan antisocijalnim ponašanjem starijeg brata, kao i druženjem sa antisocijalnim vršnjacima (Snyder et al., 2005). Istraživački nalazi svakako sugerisu da kriminalitet roditelja objašnjava samo mali deo kriminalnog ponašanja siblinga (Van de Rakt, Nieuwbeerta& Apel, 2009).

ZAKLJUČAK

Istraživanja međugeneracijskog prenošenja antisocijalnog ponašanja ukazuju na to da: se antisocijalno ponašanje komplementarno prenosi sa majki na sinove i očeva na čerke, s tim da je kriminalitet očeva u odnosu na majke prepoznat kao važniji i češće ispitivan faktor; ne postoji dovoljno dokaza o razlikama u nivoima i oblicima antisocijalnog ponašanja u kontekstu međugeneracijskog prenošenja antisocijalnog ponašanja; bez obzira što prenošenje antisocijalnog ponašanja može biti posredovano različitim porodičnim rizičnim faktorima poput slabog roditeljskog nadzora, grubog i nedoslednog disciplinovanja, niskog socioekonomskog statusa i drugo, postoji jak nezavistan uticaj antisocijalnog ponašanja roditelja. Na osnovu analize mediatorskih varijabli koje utiču na međugeneracijsko prenošenje antisocijalnog ponašanja izdvajaju se intervencije: trening roditeljskih veština (radi unapređivanja roditeljskih veština i roditeljskih postupaka), kognitivnobihevioralni trening (kako bi se povećala samokontrola i smanjili stavovi koji pogoduju kriminalnom ponašanju), trening profesionalne orientacije (kako bi se smanjila nezaposlenost i socioekonomska deprivacija) i trening veština komunikacije (kako bi se unapredili odnosi u porodici) (Farrington et al., 2017). Osim toga, mesto nalaze i progami usmereni konkretno na prevenciju i redukciju antisocijalnog ponašanja sa akcentom na različite tipove prestupništva i/ili pojedinačne intervencije.

Istraživanja unutargeneracijskog prenošenja antisocijalnog ponašanja ukazuju na to da: je pol i uzrast siblinga u prenošenju antisocijalnog ponašanja značajan u smeru stariji brat – mlađi brat; da je uticaj antisocijalnog ponašanja siblinga značajan nezavisno od uticaja porodice ili vršnjaka; kao i da je trening devijantnosti najadekvatnije objašnjenje za razumevanje prenošenja antisocijalnog ponašanja među siblinzima. Na osnovu analize interpretiranih studija primećuju se problemi u metodologiji prikupljanja podataka. Istraživačke studije najčešće traju više decenija, zahtevaju značajna sredstva, pri čemu je veoma teško kontrolisati druge rizične faktore koji utiču na antisocijalno ponašanje, posebno imajući u vidu složenost porodičnih procesa i međusobnu povezanost i faktora rizika. Na osnovu istraživačkih nalaza porodične i roditeljske intervencije prepoznaju se kao najznačajnije intervencije kojima se deluje na transmisiju kriminalnog ponašanja među siblinzima kao na primer: multisistemska porodična terapija, psihodinamska porodična terapija, trening roditeljskih veština i drugo (Wagner, Borduin, Sawyer& Dopp, 2014; Woolfenden, Williams& Peat, 2002).

LITERATURA

- (1) Bailey, J. A., Hill, K. G., Oesterle, S. & Hawkins, J. D. (2009). Parenting practices and problem behavior across three generations: monitoring, harsh discipline, and drug use in the intergenerational transmission of externalizing behavior. *Developmental Psychology, 45*(5), 1214.
- (2) Bagwell, C. L. & Coie, J. D. (2004). The best friendships of aggressive boys: Relationship quality, conflict management, and rule-breaking behavior. *Journal of Experimental Child Psychology, 88*(1), 5-24.

- (3) Bandura, A. (1977). Self-efficacy: toward a unifying theory of behavioral change. *Psychological Review*, 84(2), 191-215.
- (4) Beaver, K. M. (2013). The familial concentration and transmission of crime. *Criminal Justice and Behavior*, 40(2), 139-155.
- (5) Buist, K. L. (2010). Sibling relationship quality and adolescent delinquency: A latent growth curve approach. *Journal of Family Psychology*, 24(4), 400-410.
- (6) Bullock, B. M. & Dishion, T. J. (2002). Sibling collusion and problem behavior in early adolescence: Toward a process model for family mutuality. *Journal of Abnormal Child Psychology*, 30(2), 143-153.
- (7) Burt, S. A. (2009). Are there meaningful etiological differences within antisocial behavior? Results of meta-analysis. *Clinical Psychology Review*, 29(1), 163-178.
- (8) Defoe, I. N., Keijsers, L., Hawk, S. T., Branje, S., Dubas, J. S., Buist, K., ...&Meeus, W. (2013). Siblings versus parents and friends: longitudinal linkages to adolescent externalizing problems. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 54(8), 881-889.
- (9) Dishion, T. J., Spracklen, K. M., Andrews, D. W.& Patterson, G. R. (1996). Deviancy training in male adolescent friendships. *Behavior Therapy*, 27(3), 373-390.
- (10) Eley, T. C., Lichtenstein, P.& Moffitt, T. E. (2003). A longitudinal behavioral genetic analysis of the etiology of aggressive and nonaggressive antisocial behavior. *Development and Psychopathology*, 15(2), 383-402.
- (11) Fagan, A. A. & Najman, J. M. (2003). Sibling influences on adolescent delinquent behaviour: an Australian longitudinal study. *Journal of Adolescence*, 26(5), 546-558.
- (12) Farrington, D. P., Barnes, G. C. & Lambert, S. (1996). The concentration of offending in families. *Legal and Criminological Psychology*, 1(1), 47-63.
- (13) Farrington, D. P., Lambert, S. & West, D. J. (1998). Criminal careers of two generations of familymembers in the Cambridge Study in Delinquent Development. *Studies on Crime and Crime Prevention*, 7, 85-106.
- (14) Farrington, D. P., Ttofi, M. M.& Crago, R. V. (2017). Intergenerational Transmission of Convictions for Different Types of Offenses. *Victims & Offenders*, 12(1), 1-20.
- (15) Farrington, D. P., Jolliffe, D., Loeber, R., Stouthamer-Loeber, M. & Kalb, L. M. (2001). The concentration of offenders in families, and family criminality in the prediction of boys' delinquency. *Journal of Adolescence*, 24(5), 579-596.
- (16) Farrington, D. P. (1989). Early predictors of adolescent aggression and adult violence. *Violence and Victims*, 4(2), 79-100.
- (17) Farrington, D. P.& Welsh, B. C. (2008). *Saving Children from a Life of Crime: Early Risk Factors and Effective Interventions*. New York: Oxford University Press.
- (18) Frick, P. J. (1998). *Conduct Disorders and Severe Antisocial Behavior*. Springer Science & Business Media.
- (19) Hyde, L. W., Burt, S. A., Shaw, D. S., Donnellan, M. B. & Forbes, E. E. (2015). Early starting, aggressive, and/or callous-unemotional? Examining the overlap and predictive utility of antisocial behavior subtypes. *Journal of Abnormal Psychology*, 124(2), 329-342.
- (20) Kim, H. K., Capaldi, D. M., Pears, K. C., Kerr, D. C., & Owen, L. D. (2009). Intergenerational transmission of internalising and externalising behaviours across three generations: gender specific pathways. *Criminal Behaviour and Mental Health*, 19(2), 125-141.
- (21) Murray, J.& Farrington, D. P. (2005). Parental imprisonment: effects on boys' antisocial behaviour and delinquency through the life course. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 46(12), 1269-1278.
- (22) Patterson, G. R. (1984). Siblings: Fellow travelers in coercive family processes. *Advances in the Study of Aggression*, 1, 173-215.

- (23) Raudino, A., Fergusson, D. M., Woodward, L. J. & Horwood, L. J. (2013). The intergenerational transmission of conduct problems. *Social Psychiatry and Psychiatric Epidemiology*, 48(1), 465–476.
- (24) Simons, R., Simons, L. G. & Hancock, D. L. (2012). Linking family processes and adolescent delinquency: issues, issues, theories and research findings. In B. Feld & Bishop, D. (Eds.), *Juvenile Crime and Juvenile Justice* (pp. 175-201). NY: Oxford University Press.
- (25) Snyder, J., Bank, L. & Burraston, B. (2005). The consequences of antisocial behavior in older male siblings for younger brothers and sisters. *Journal of Family Psychology*, 19(4), 643.
- (26) Thornberry, T. P., Freeman-Gallant, A., Lizotte, A. J., Krohn, M. D., & Smith, C. A. (2003). Linked lives: The intergenerational transmission of antisocial behavior. *Journal of Abnormal Child Psychology*, 31(2), 171-184.
- (27) Van de Rakt, M., Nieuwbeerta, P. & Apel, R. (2009). Association of criminal convictions between family members: Effects of siblings, fathers and mothers. *Criminal Behaviour and Mental Health*, 19(2), 94-108.
- (28) Wagner, D. V., Borduin, C. M., Sawyer, A. M. & Dopp, A. R. (2014). Long-term prevention of criminality in siblings of serious and violent juvenile offenders: A 25-year follow-up to a randomized clinical trial of multisystemic therapy. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 82(3), 492-499.
- (29) Woolfenden, S. R., Williams, K. & Peat, J. K. (2002). Family and parenting interventions for conduct disorder and delinquency: a meta-analysis of randomised controlled trials. *Archives of Disease in Childhood*, 86(4), 251-256.

INTERGENERATIONAL AND INTRAGENERATIONAL TRANSMISSION OF ANTISOCIAL BEHAVIOR

The history of criminal behavior stands out as an important family risk factor for delinquency and aggressive behavior of adolescents. The independent influences of parents and sibling are questioned. Of particular importance is the examination of mechanisms for transmitting antisocial behavior. The aim of the paper is to examine prevalence and mechanisms of intergenerational and intragenerational transmission of antisocial behavior.

The results of relevant research studies suggest that in most families where one member exhibits antisocial behavior, he transmits it horizontally and/or vertically to other family members. The gender and age of adolescents and their parents and siblings are significant for understanding transmission of antisocial behavior. Regardless of the indirect links of other risk factors in explaining the transmission of antisocial behavior, a strong and independent direct influence of the antisocial behavior of parents or sibling on the antisocial behavior of adolescents is recognized. The paper offers guidelines for programs that affect the risk factor history of criminal behavior in family.

KEY WORDS: antisocial behavior / intergenerational transition of antisocial behavior / intragenerational transition of antisocial behavior / risk factor.

Zbornik Instituta za kriminološka
i sociološka istraživanja
2017 / Vol. XXXVI / 3 / 121-133
Pregledni naučni rad
UDK: 343.541/.546

PREGLED ALTERNATIVNIH SANKCIJA I PROGRAMA U RADU SA POČINITELJIMA SEKSUALNIH DELA

Ljiljana Ćumura*
Društvo članova Matice srpske Bačka Palanka

Bilo kakav vid nasilja, a pogotovo seksualno zlostavljanje maloletnih lica sa pravom se označava kao najteži vid nasilja u porodici, ali i nasilja uopšte. Iako je putem medija javnost upoznata sa rasprostranjenosću seksualnog zlostavljanja i zloupotrebe dece, ne možemo reći da postoji zainteresovanost za dublje i detaljnije bavljenje temom i faktorima koji uzrokuju ovakav vid ponašanja, a kamoli traganje za različitim vrstama terapije i podrške seksualnim zlostavljačima, u cilju promene ličnosti i zaštite potencijalnih budućih žrtava. Stiče se utisak da javnost i dalje pokazuje snažno nezadovoljstvo u odnosu na ponuđena zakonska rešenja, uz izražavanje potrebe za novim, pa i radikalnjim pristupom. Međutim, nova zakonska rešenja omogućuju, između ostalog, i primenu alternativnih sankcija i mera restorativnog karaktera, koje se decenijama unazad već primenjuju u svetu. Autorka predstavlja različite vrste programa i restorativnih mehanizama koji se primenjuju u radu sa počiniteljima seksualnih dela, naglašavajući da u javnosti još uvek nije dovoljno razvijena svest o prirodi i značaju alternativnih metoda lečenja i rehabilitacije i da iznalaženje pravednih zakonodavnih rešenja za počinitelje seksualnih dela nije nimalo jednostavan niti lak zadatak.

KLJUČNE REČI: seksualno zlostavljanje / nasilje / krivično delo / restorativna pravda / forenzički pacijenti

* E-mail: ljcumura@yahoo.com

1. SEKSUALNO ZLOSTAVLJANJE – POJAM I VRSTE

Seksualno zlostavljanje nije samo tabu tema današnjice, već se i kroz istoriju dosta retko, nevoljno, sa gnušanjem i oprezom pričalo o tome. Javnosti je dugo trebalo da prihvati postojanje seksualno zlostavljane dece. Nažalost, u društvu je i dalje prisutna snažna predrasuda da je o ovakvim stvarima najbolje ne pričati. Van Vijk i Bunman (2017) ističu da je od osamdesetih godina tema seksualnog zlostavljanja dece postala dosta česta u anglosaksonskim akademskim istraživanjima (v. Davis & Leitenberg, 1987). U početku, fokus je bio na žrtvama zlostavljanja (v. Brownmiller, 1975), da bi se poslednjih godina pažnja usmerila i na počinioce (v. Bullens & Van Wijk, 2004) (Van Wijk & Boonmann, 2017). Žegarac (2004) potvrđuje da je "pojačana pažnja javnosti zadobijena tek početkom sedamdesetih i osamdesetih godina i to u Zapadnoj Evropi i SAD, pojavom studija Batlera, Filkenhora i nekoliko drugih autora između 1978. i 1984. godine, i naročito uključivanjem štampanih i elektronskih medija iznošenjem šokantnih priča odraslih osoba koje su preživele seksualnu zloupotrebu" (Žegarac, 2004: 28).

U nacionalnoj studiji, sprovedenoj od strane Incest Trauma Centra iz Beograda, navodi se da je tokom intervjuja 49% dece prvi put o temi seksualnog nasilja razgovaralo upravo tada, a kao razlog ističu dugogodišnje čutanje i uporno čuvanje tabu teme od strane 51% roditelja, ali i obrazovnog sistema, gde je samo 10.2% škola otvoreno pričalo o temi seksualnog nasilja (Bogavac i dr., 2015: 10).

Nasilje je vrlo složena pojava, uzrokovanu različitim faktorima. Dobro poznavanje dinamike, uzroka i posledica nasilja preduslov je svrhovitoj intervenciji i kvalitetnoj prevenciji. Brojni teorijski pristupi (sociološki, psihološki, integrativni) s različitih aspekata pokušavaju objasniti nasilje. Kod *sociološkog pristupa* ističe se da su za nasilje odgovorni porodica i društvo u kojem živimo, *psihološki model* ističe psihološke karakteristike ličnosti i psihopatološke tendencije, dok *integrativni model* predstavlja spoj sociološkog i psihološkog pristupa.

Nasilje ili zlostavljanje može biti: 1) *telesno* ili *fizičko* - nanošenje telesnih povreda, vršenje aktivnosti kod kojih može doći do povrede ili različiti oblici telesnog zlostavljanja: šamaranje, guranje, udaranje rukama, nogama i predmetima, čupanje kose, ugrizi, stvaranje opeketina, ispuštanje, drmusanje i slično; 2) *emocionalno ili psihičko* - predstavlja najrasprostranjeniji vid nasilja i podrazumeva nanošenje povreda rečima i delima: ponižavanje, ismevanje, optuživanje, deranje, urlanje, zastrašivanje pretnjama, zadirkivanje, vređanje, kritikovanje, verbalne i emocionalne pretnje, kao i ignorisanje, odbacivanje i izolovanje u smislu emocionalnog zanemarivanja; 3) *seksualno* - ljubljenje, dodirivanje, prisiljavanje na polni odnos, nekontaktne seksualne aktivnosti (izlaganje deteta pogledu, seksualnim aktivnostima, voajerizam, prikazivanje pornografskog materijala ili navođenje deteta da se ponaša na seksualne, uzrasno neprihvatljive načine); 4) *ekonomsko* - situacije kada partner/ka ili supružnik/ca ne daje novac za potrebe porodice, sprečavanje pronalaska posla, ne dozvoljavanje uvida i pristupa porodičnoj zaradi, uzimanje zarade partner/ke i ograničavanje potrošnje, zahtev za opravdavanje svakog troška i

drugo; 5) *zanemarivanje* - neispunjavanje osnovnih detetovih *telesnih* (uskraćivanje i nepružanje hrane, odeće, stanovanja i zaštite od moguće povrede), *emocionalnih* (nepružanje nežnosti i ljubavi ili drugih oblika emocionalne podrške), *obrazovnih* (neupisivanje deteta u školu ili neomogućavanje školovanja kod kuće) i *zdravstvenih* potreba (nebriga da se detetu pruži odgovarajuća preventivna zaštita).

Ne umanjujući posledice i važnost navedenih oblika zlostavljanja i zanemarivanja, u tekstu će pažnja biti više usmerena ka seksualnom zlostavljanju, a potom i mogućnostima za uvođenje novina i alternativnih mera u krivičnopravni zakon, sa osvrtom i na žrtvu i na počinjoca.

Pod *seksualnim zlostavljanjem* se podrazumeva "navođenje ili primoravanje deteta ili mlade nepunoletne osobe na učešće u seksualnim aktivnostima" (Žegarac, 2004: 32). Uključuje vaginalni, analni ili oralni odnos i ostale forme kontakta sa maloletnikom koje se sprovodi u seksualne svrhe. Pored toga postoji i seksualna eksploracija koja se odnosi na korišćenje dece za prostituciju, pornografiju ili druge slične aktivnosti (Žegarac, 2004). Seksualno nasilje u užem smislu obuhvata "svaki vid zadovoljavanja seksualnih potreba i nagona primenom fizičke, psihičke ili neke druge sile ili nadmoći" (Milosavljević, 1998: 44), dok u širem smislu podrazumeva "svaki vid verbalnog, gestovnog ili fizičkog kontakta sa seksualnim sadržajem najmanje dve osobe bilo kog pola, na skali od seksualnih poruka, lascidnih reči i priča i ponuda, do naglašenog pokazivanja seksualnih simbola, dodirivanja, pokušaja ili ostvarenog seksualnog odnosa i silovanja [...]" (Milosavljević, 1998: 44).

U Krivičnom zakoniku Republike Srbije, seksualno nasilje prema deci i maloletnicima obuhvata sledeća krivična dela: *Silovanje* (čl. 178 st. 3 i st. 4); *Obljuba nad nemoćnim licem* (čl. 179 st. 3 i st. 4); *Obljuba zloupotrebom položaja* (čl. 181 st. 2, 3 i st. 4 i 5 u vezi sa st. 2 i 3); *Nedozvoljene polne radnje* (čl. 182) i *Posredovanje u vršenju prostitucije* (čl. 184 st. 2). Kao posebna krivična dela uperena protiv deteta sa težom sankcijom javljaju se: *Obljuba sa detetom* (čl. 180); *Podvodenje i omogućavanje vršenja polnog odnosa* (čl. 183); *Prikazivanje pornografskog materijala i iskorišćavanje dece za pornografiju* (čl. 185a) i *Iskorišćavanje računarske mreže ili komunikacije drugim tehničkim sredstvima za izvršenje krivičnih dela protiv polne slobode prema maloletnom licu* (čl. 185b). Zakonodavac je predvideo i *rodoskrvnenje* (čl. 197) iz grupe krivičnih dela protiv braka i porodice, kao još jedno krivično delo koje se može izvršiti prema maloletniku.

"Iako ređe nego muškarci, žene se, ukupno gledano, takođe gone i osuđuju za nasilje u porodici. Međutim, to je u Srbiji bilo potpuno zanemareno i nedovoljno istraženo. [...] Skorašnji primeri neodgovarajuće primene zakonskih rešenja o nasilju u porodici, u kojima su žrtve tretirane kao izvrsioci i obrnuto, potvrđuju hipotezu da se to dešava zbog stereotipa, predrasuda, kao i nedostatka znanja i smernica za primenu zakona u praksi. Štaviše, statistički podaci za Srbiju pokazuju da je broj žena osuđenih za nasilje u porodici u 2009. godini (111) skoro dvostruko veći u odnosu na 2007. godinu (58), dok je u istom periodu broj osuđenih muškaraca takođe zabeležio rast ali koji je znatno manji (27%)" (Nikolić Ristanović, 2013: 5).

2. TIPOLOGIJA POČINILACA

Muškarci su najčešće klasifikovani u četiri grupe počinitelja: fiksirani, regresivni, doživljajni i sociopatski tip počinitelja (Marčeta, 2008). Kad je u pitanju tipologija počiniteljki, Marčeta navodi da su istraživanja u Sjedinjenim Američkim Državama i Velikoj Britaniji postavila sledeće kategorije: ljubavnica, saučesnica, prethodno opterećena počiniteljka i atipična počiniteljka, dok Enders predlaže podelu na šest profila: mlade počiniteljke, počiniteljke koje zlostavljaju zajedno s muškarcima, sadistkinje, pedofilke, počiniteljke koje "čitav život posvećuju deci" i psihički bolesne i zavisne počiniteljke (Marčeta, 2008).

Međutim, i među mladima ima počinilaca seksualnih krivičnih (zlo)dela. Po tipologiji koju su postavili Peri i Orhard (Perry i Orchard, 1992) mlađi počinitelji se svrstavaju u sledeće grupe: naivni eksperimentator, nedovoljno socijalizovan adolescent, pseudosocijalizovan adolescent, seksualno agresivan, seksualno kompulzivan, poremećen, impulsivan i adolescent-počinitelj pod uticajem grupe. Greathouse i saradnici (2015) takođe predstavljaju detaljan pregled tipologije počinitelja, počiniteljki i mlađih počinitelja/ki.

Kako Marčeta (2008) navodi "seksualni napadi mlađih nisu se shvatali ozbiljno sve do sedamdesetih godina, već su se smatrali znatiželjnim ili eksperimentalnim ponašanjem i bezopasnom prolaznom fazom" (Marčeta, 2008: 21). Ali, nasilno ponašanje mlađih nije eksperiment, već oblik devijantnog i delinkventnog ponašanja koje će postati učestalije i ozbiljnije ako se takve osobe ne uključe u tretman.

Kada su u pitanju deca mlađa od 14 godina, koja su počinila krivično delo, bitno je istaći da ona ne mogu biti krivičnopravno odgovorna, pa se zbog toga govorи o "seksualno nasilnoj deci". Marčeta skreće pažnju da, iako se ne radi o novom fenomenu, nema dovoljno empirijskih istraživanja o seksualno agresivnoj deci. Takođe, treba biti oprezan i razlikovati normalni razvoj i ispoljavanje dečje seksualnosti, s jedne i patologiju, s druge strane. Ne treba dozvoliti da se normalno i primereno seksualno sazrevanje i znatiželja uvrste u patologiju, ali isto tako se često zanemare i potcene seksualni napadi koji proizilaze iz igre doktora i pacijenta (Marčeta, 2008).

3. RESTORATIVNA PRAVDA

Škulić (2015) ističe da je cilj modela restorativnog pravosuđa "da učinilac bude *socijalno reintegriran*, primenom mera koje podrazumevaju odgovarajuće učešće u postupku sledećih osnovnih subjekata: žrtve krivičnog dela, samog učinioца, kao i šire društvene zajednice. U zemljama koje primenjuju ovaj model, odnosno čiji pravni sistemi sadrže jake elemente modela restorativnog pravosuđa i koje smatraju posebno značajnim takav tzv. restorativni pristup, od posebne su važnosti određene specifične aktivnosti, poput medijacije, odnosno odgovarajućeg posredovanja između učinioца krivičnog dela i žrtve, realizovanje tzv. porodičnih konferencija, kao

i drugih pristupa koji uključuju i podrazumevaju jačanje veze između članova lokalne zajednice” (Škulić, 2015: 49).

Međutim, da li je moguća i kakvi su efekti primene restorativne pravde ili nekih drugih alternativnih mera u radu sa odraslim počiniteljima težih krivičnih dela, među kojima je i seksualno zlostavljanje? Da bismo dali odgovor na ovo pitanje, neophodno je sagledati značenje restorativne pravde i njene mogućnosti u odnosu na retributivno pravosuđe, kao i primere primene.

U centru *retributivne pravde* nalazi se *prestup*, dok se ceo proces zasniva na sistemu kažnjavanja, uz tri prisutna elementa: sudija – tužba – odbrana. U retributivnom postupku počinitelj je stigmatizovan u društvu, a žrtva zanemarena i diskriminisana što nepovoljno utiče na proces njenog oporavka od traume izazvane krivičnim delom; kazna nije adekvatna materijalna i moralna satisfakcija za žrtvu, segment rehabilitacije je totalno zanemaren, izvršiocu krivičnog dela se izdvajaju/smeštaju u posebne ustanove i *nema pomirenja odnosno oprosta* (Ćumura Žizić, 2016a, 2016b).

Za razliku od retributivne pravde, kod *restorativne pravde* u centru se nalazi *povreda*, a u procesu uključeni žrtva, prestupnik i zajednica. Osnova restorativne pravde je *restitucija*, odnosno naknada ili popravljanje štete nastale krivičnim delom. Restorativna pravda izjednačava počinitelje zločina sa njihovim žrtvama, tretirajući obe strane kao ravnopravne. Ona zanemaruje potrebe pojedinca, koje nekad i mogu biti zanemarene u ime veće svrhe, a i čitavog društva (Ćumura Žizić, 2016b). Zbog toga, kako Čopić (2007) navodi, restorativna pravda "teži da restaurira, odnosno popravi posledice prošlog događaja (izvršenog krivičnog dela), odnosno da uspostavi balans između potreba i interesa svih zainteresovanih strana (žrtve, učinioca i članova zajednice), kako bi se obezbedio oporavak žrtve od traume preživljene viktimizacije, uticalo u pravcu prevencije budućih kriminalnih ponašanja i uspostavila harmoniju u zajednici koja je narušena izvršenjem krivičnog dela" (Čopić, 2007: 33).

Iz navedenog možemo zaključiti da *retributivna pravda* nije dovoljna satisfakcija za žrtve iz razloga što stranke ne mogu predlagati rešenje sporova, već su odlučuje u konkretnom slučaju i donosi odluku, bez saglasnosti stranaka, dok u *restorativnom postupku* žrtva i počinitelj mogu predlagati rešenja. Pored toga, najveći značaj restorativne pravde je što su pomirenje i oprost mogući, dok, kako smo napomenuli, kod retributivne pravde pomirenja nema.

Čopić (2012) ističe da se "razvoj koncepta restorativne pravde smatra jednim od najznačajnijih dostignuća savremenog krivičnopravnog sistema i kriminalne politike. Restorativna pravda je doživela snažnu ekspanziju u mnogim državama [...] postala 'katalizator reforme celokupnog krivičnopravnog i penalnog sistema' [...] i, kako pokazuju brojne studije, našla svoju primenu na različitim nivoima i u različitim slučajevima: od primarnih delinkvenata i lakših krivičnih dela do težih oblika kriminaliteta, koji uključuju i elemente nasilja, i učinilaca koji pokazuju sklonosti ka vršenju krivičnih dela. Pri tome, jedan od mogućih vidova primene restorativne pravde je uvođenje restorativnih mehanizama u zatvore ili druge

ustanove u kojima se izvršavaju krivične sankcije institucionalnog karaktera. To, pak, predstavlja poseban izazov” (Ćopić, 2012: 191).

3.1. Restorativni mehanizmi

Ćopić (2012) analizira iskustva pojedinih zemalja i navodi nekoliko formi koje se odnose na uvođenje restorativnih mehanizama u zatvore:

- *posredovanje* (između žrtava i učinilaca, tj. zatvorenika) i *rasprave* kao vid rešavanja sukoba unutar zatvora "omogućava uspostavljanje kontakta između osuđenika za određena krivična dela, s jedne, i žrtava tih ili sličnih delikata, sa druge strane (individualni ili grupni susreti)" (Ćopić, 2012: 192-193), sa ciljem da žrtve "dođu u neposredan kontakt sa učiniocima krivičnih dela i da iznesu svoje stavove, potrebe, mišljenja i osećanja, posebno ukoliko ovakva vrsta programa nije bila dostupna ili nije bila prihvatljiva u nekoj ranijoj fazi krivične procedure. Drugim rečima, cilj ove vrste posredovanja je da se žrtve i njihova iskustva učine vidljivim i stvarnim samim učiniocima" (Isto), odnosno osuđenicima se "daje prilika da izraze svoje kajanje, da shvate gubitak koji je nastao na strani žrtve, da postanu svesni sopstvene odgovornosti, što može da deluje pozitivno u pogledu specijalne prevencije. Najzad, ove vrste susreta i dijaloga trebalo bi da doprinesu i dostizanju određenog stepena oporavka i žrtve i učinioца" (Ćopić, 2012: 194-195).
- *edukacija* zatvorenika i zatvorskog osoblja o restorativnoj pravdi - podrazumeva razvijanje kulture i veština rešavanja sukoba na konstruktivan način (i to kako na relaciji učinilac-žrtva, tako i između samih zatvorenika, ali i između zatvorenika i zatvorskog osoblja). Ćopić (2012) navodi primer programa "Fokusiranje na žrtvu" koji je razvijen u jednom zatvoru u Hamburgu u Nemačkoj i "sastoji se od osam delova raspoređenih u dve sesije u trajanju od po četiri sata. Obuka polazi od apstraktne diskusije o tome ko su žrtve, tj. šta jednu osobu čini žrtvom, da bi se potom prešlo na diskusiju o viktimizaciji osoba iz neposrednog okruženja zatvorenika kako bi oni izneli svoja mišljenja i osećanja u vezi sa tim, i došlo do razmatranja ličnog iskustva zatvorenika kao žrtava ili učinilaca" (Ćopić, 2012: 197).
- *formiranje grupa za pomirenje između žrtve i učinioца (victim offender reconciliation group)* primenjuje se u Kaliforniji (SAD) u jednom od zavoda za izvršenja kazne lišenja slobode. "Program obuhvata sastanke između zatvorenika i različitih grupa žrtava, koje se jednom nedeljno pozivaju da dođu u zatvor i govore o onome što im se dogodilo, posledicama koje je krivično delo izazvalo, svojim osećanjima i potrebama. Tokom okupljanja razvija se dijalog između žrtava i zatvorenika" (Ćopić, 2012: 198).
- *razvijanje reparatornih programa* ogleda se u stvaranju osnova za naknadu štete žrtvi i zajednici i doprinošenje socijalnoj inkluziji osuđenika nakon izdržane kazne. Ćopić navodi primer eksperimentalnog kompenzacionog fonda za zatvorenike u Belgiji koji je osnovan 2000. godine sa ciljem da "omogući insolventnim osuđenicima da dobiju određenu pomoć od fonda kako bi nadoknadiili štetu žrtvi. Tome nužno mora da prethodi saglasnost žrtve. Pri tome,

ukoliko žrtva i zatvorenik pristanu, mogu i da se sretnu u prisustvu posrednika i kroz dijalog postignu sporazum o obavljanju društveno korisnog rada od strane osuđenika. [...] Ovaj program može da se posmatra i kao restorativan jer uključuje aktivno i žrtvu, ali istovremeno i kao reparatoran, jer vodi materijalnoj naknadi štete prouzrokovane krivičnim delom” (Ćopić, 2012: 198).

Iako ima mnogo primera dobre prakse za primenu restorativnih metoda u radu sa osuđenicima, ipak su uočene i neke prepreke. Pre svega, nisu svi osuđenici spremni da prihvate ideju restorativne pravde niti da prihvate odgovornost za učinjeno krivično delo, uticaj zatvorske kulture doprinosi da zatvorenici sebe doživljavaju kao žrtve korumpiranog državnog aparata (policajaca, tužilaca, sudija, zatvorskog osoblja), a okruženje koje je devijantno otežava proces posredovanja, odnosno transformacije pojedinca (Ćopić, 2012).

S druge strane, uvođenje restorativne pravde u zatvore je višestruko korisno za zatvorenike jer "restorativna pravda u zatvoru podstiče sopstveni sistem vrednosti kod zatvorenika i osećaj humanosti, uvodi društvenu zajednicu u zatvor i čine zatvorsku populaciju vidljivijom, ali omogućava i da društvo prepozna odgovornost prema ovoj kategoriji svojih građana. Takođe, restorativna pravda u zatvoru omogućava da zatvorenici sagledaju svoje ponašanje i štetu koju su naneli žrtvi, da razumeju potrebe i osećanja žrtve, ali isto tako da nauče da razrešavaju sopstvene konflikte na konstruktivan način" (Ćopić, 2012: 201).

Uvođenje mera alternativnog karaktera u Zakon i uspostavljanje, kako Šarac i saradnici (2015) navode "modela zaštite u zajednici (*community care*), koji treba da stvori uslove za primenu koncepta restorativne pravde i omogući promene koje idu u pravcu snaženja preventivnog, vaspitno-pedagoškog karaktera" je pokušaj da se, "angažovanjem svih strana uključenih u prestup - žrtve, prestupnika i lokalne zajednice, nađe najbolje moguće rešenje i promoviše partnerstvo i zajednička odgovornost" (Šarac, 2015: 41). Stevanović (2012) takođe ističe da krivičnopravni sistem mora biti povezan sa ostalim delovima pravnog sistema, kao i sa drugim institucionalnim sistemima (sistem socijalne zaštite, zdravstvo, obrazovanje).

4. PROGRAMI ALTERNATIVNOG KARAKTERA

Kada je u pitanju kreiranje *programa* za mlade počinioce krivičnih dela tretman uglavnom uključuje *individualan i grupni rad* i usmeren je na ponašanje i kognitivne karakteristike adolescenta. Cilj takvih modela tretmana adolescente seksualnog nasilnika je smanjiti negiranje i povećati odgovornost, povećati saosećanje za žrtvu, stvoriti uvid u sled događaja, baviti se viktimizacijom samog mladog prekršitelja, sprovesti seksualno obrazovanje, koristiti procedure uslovljavanja za menjanje devijantnih obrazaca uzbudivanja, promeniti kognitivno iskrivljenje vezano za neprimereno seksualno ponašanje, razviti društvene veštine i kontrolu ljutnje (Perry i Orchard, 1992). Marčeta (2017) takođe navodi da se u okviru ambulantnog lečenja vrlo često nude i *grupne terapije*, koje imaju za cilj "rad na ciklusu zlostavljanja, rad na saosećanju sa žrtvom i prevenciju recidivizma" (Marčeta, 2017: 65).

Prema Luca-Mrđen (2005) rad sa mladim počiniocima seksualnih dela obuhvata intervencije koje su usmerene na specifično nasilništvo adolescenta, tj. maloletnika. Takav rad/tretman je usmeren na greške u razmišljanju adolescenta, devijantne obrasce uzbudivanja i vrednosti, devijantno ponašanje i na različite intrapersonalne i interpersonalne poteškoće koje većina mladih ispoljava u tom periodu. Seksualno nasilništvo je veoma specifično i teško je pronaći prave uzroke i razloge takvog ponašanja, pa se stručnjaci suočavaju sa teškoćom kojim problemima se treba prvo baviti. Ono što se pokazalo kao najdelotvornije je "početi s tretiranjem adolescentovog seksualno nasilnog ponašanja. Jednom kad adolescent počne razumevati svoje devijantno ponašanje i obrasce uzbudivanja, mogu se uvesti intervencije kojima se tretiraju razni drugi problemi (npr. slabe socijalne veštine, porodični problemi). [...] Tokom tretmana treba obratiti pažnju na vrstu i učestalost prekršaja, odabir žrtve, motivaciju i korištenje odbrambenih mehanizama" (Luca-Mrđen, 2005: 12-13).

4.1. Multisistemska terapija

Luca-Mrđen izdvaja *multisistemsku terapiju* (MST) kao model tretmana koji pokazuje pozitivne promene kod mladih koji su počinili seksualno zlostavljanje, a zasnovana je na identifikovanim uzrocima ozbiljnog antisocijalnog ponašanja i na socijalno-ekološkoj teoriji ponašanja. Terapija obuhvata rad u prirodnom okruženju, odnosno sa porodicom, kod kuće, sa vršnjacima i nastavnicima u školi, u komšiluku. U takvim situacijama akcenat je na osnaživanju roditelja kako bi stekli potrebne veštine za rešavanje poteškoća koje se javljaju u vaspitanju adolescenta. Rad sa roditeljima, starateljima ili nastavnicima je izuzetno bitan, jer se od njih očekuje da budu podrška adolescentu u suočavanju s porodičnim i drugim problemima (Luca-Mrđen, 2005).

4.2. Farmakološki tretman i lečenje medikamentima

Pored psihoterapijske i psihosocijalne metode lečenja u mehanizme krivičnopravne zaštite lica od seksualnog nasilja možemo svrstati i *lečenje medikamentima*, odnosno *hemiju kastraciju* - farmakološki tretman kojim se utiče na seksualni nagon i seksualno ponašanje čoveka. Miladinović-Stefanović (2014) ističe da su mnogobrojna istraživanja pokazala da su određeni lekovi, kao na primer medroksiprogesteron acetat (MPA), Provera ili Depo-Provera veoma efikasni u "supresiji seksualno devijantnih fantazija i ponašanja u odnosu na pedofiliju, ali vojerizam i ekshibicionizam, kao i da je sa stopom recidivizma od 18% prema 58% mnogo delotvorniji u odnosu na psihoterapiju" (Miladinović-Stefanović, 2014: 56). Mera hemijske kastracije primenjuje se u Danskoj, Velikoj Britaniji, Francuskoj, Izraelu, Poljskoj, Rusiji, Rumuniji i Moldaviji, ali isključivo uz pristanak nasilnika. Marčeta (2017) ističe da kod lečenja medikamentima treba praviti razliku između hormonske/antihormonske terapije i terapije psihofarmakološkim sredstvima.

Međutim, iako se ideja sprečavanja seksualne delinkvencije primenom farmakološkog tretmana može učiniti primamljivom, trebalo bi naglasiti da je

njegovo pravno uobličavanje povezano sa mnogobrojnim problemima, kao što su: regulisanje pravne prirode i uslova za primenu, trajanje mere, posledice nepridržavanja, finansiranje troškova izvršenja. Uprkos efikasnosti koja je primećena u primeni hemijske kastracije, "krupan problem tretmana jeste i to što se njime ne ostvaruju trajni efekti, te se mora sprovoditi doživotno, a ne treba zanemariti ni niz negativnih sporednih efekata - bol u predelu abdomena, povećanje nivoa kortizola u krvi, depresija, dijabetes melitus, glavobolja, nesanica, kamen u žući, hipertenzija, pojava valunga, stvaranje tromba, ginekomastija, oštećenje jetre, smanjenje gustine koštane mase, atrofija testisa" (Miladinović-Stefanović, 2014: 56).

Farmakološki tretman i lečenje medikamentima izaziva brojne polemike. Pre svega, da li je to za počinioce kazna (ako uzmemu u obzir sve prethodno navedene negativne efekte) ili je mera bezbednosti? Na koji način koristiti farmakološki tretman: da li time usloviti ili podstaći počinioce za dobijanje uslovnog otpusta, ili je ipak odrediti kao poseban zatvorski tretman? Miladinović-Stefanović (2014) iznosi zaključak da je hemijska kastracija samo uslovno prihvatljiva; ona nije pravi odgovor za sve učinioce, te ne sme biti obavezna, a njeno izricanje treba usloviti pribavljanjem saglasnosti od učinioca, kao i pribavljanjem stručnog mišljenja o opravdanosti.

Marčeta (2017) navodi da je uprkos tome što se poslednjih godina povećala ponuda terapija i mogućnosti lečenja, postojeća istraživanja još nisu dala zadovoljavajući odgovor na pitanje: "koja je terapija najefikasnija i najprimerenija za koju grupu prestupa, pod kojim uslovima socijalizacije i kojim specifičnim obeležjima ličnosti, u kojem savremenom referentnom sistemu i pod kojim institucionalnim uslovima. Čak i na pitanje, da li je delotvornija pojedinačna ili grupna terapija još uvek nema odgovora" (Marčeta, 2017: 96).

4.3. Različiti pristupi lečenja počinitelja

Ponuda lečenja počinitelja se razlikuje prema institucionalnim okolnostima, u koje ubrajamo: ambulantno lečenje, lečenje u socijalno-terapeutskim ustanovama i prinudni smeštaj, dok u teoretsko terapeutske pristupe svrstavamo: *kognitivno-bihevioristički* (usmeren na prestup, kriminalno ponašanje i učenje obrazaca ponašanja) i *psihodinamički pristup* (usmeren na strukturu ličnosti počinitelja). Iskustva pokazuju da je najdelotvornije kad se navedeni teoretsko terapeutiski pristupi kombinuju, odnosno kad koristimo psiho-dinamičku pojedinačnu terapiju sa biheviorističko-terapeutskom usmerenom grupnom terapijom, kao i pristup *sistemске terapije* usmerene na porodicu, uz uključivanje osoba u koje počinitelj ima poverenje. Pored navedenih, Marčeta navodi još četiri stila terapije, koja su postavili Pfeflin i Maršal: *konfrontirajući stil*, *pre-identificirajući stil*, *objektivni stil* i *pozitivni stil* (Marčeta, 2017). Primena više različitih metoda zajedno, odnosno višedimenzionalnost je neophodna.

Međutim, ono što se može zaključiti iz analize navedenih stilova terapije počinitelja je da ne postoji koncept lečenja i rehabilitacije za koje bi se moglo reći da su se pokazali uspešnim. Kako Marčeta navodi "još je uvek prilično rašireno mišljenje da

’seksualni zlostavljači nisu u stanju prihvatići terapiju’, te da s obzirom na visoke kvote recidivizma terapija nema velike uspešnosti” (Marčeta, 2017: 51).

5. PRIMERI LEČENJA U FORENZIČKIM KLINIKAMA

Pored navedenih restorativnih mehanizama koji se primenjuju u zatvorima, multisistemske terapije, hemijske kastracije i drugih modela tretmana, prisutni su brojni primeri dobre prakse lečenja osuđenika i forenzičkih pacijenata u psihijatrijskim bolnicama i ustanovama.

Maršal (n.d.) predstavlja primere rada četiri centra pri Kanadskoj korektivnoj službi ("The Clearwater" program u Saskačvenu, Regionalni centar za lečenje RTC u Ontariju, Kazneno popravni dom "Warkworth" u Trend Hilsu i institucija "Bath" u Batu, Ontario) i navodi istraživanja Hansona i saradnika koji su 2002. godine prikupili informacije o 43 studije u kojima su predstavljeni različiti ishodi lečenja počinitelja seksualnih dela i uticaj recidivizma nakon terapije (Marshall, n.d.: 76-77).

Jukić (2013) navodi primer rada u Klinici za psihijatriju "Vrapče" u Hrvatskoj gde su osmislili i početkom 2012. godine uveli program "intermitentnog lečenja" forenzičko-psihijatrijskih pacijenata koji se leče na slobodi. "Interdisciplinarnom saradnjom stručnjaka cele bolnice i angažmanom tri zavoda - Zavod za forenzičku psihijatriju, Zavod za bolesti zavisnosti i Zavod za socijalnu psihijatriju, sprovodi se program lečenja nasilnika zavisnika i onih s nekim drugim psihičkim smetnjama. Početni rezultati su ohrabrujući pa se očekuje da isti program bude prihvaćen i u drugim psihijatrijskim ustanovama" (Jukić, 2013: 1).

U Srbiji su centri za socijalni rad u Nišu, Beogradu i Kragujevcu pokrenuli zajednički program za počinioce nasilja u partnerskim odnosima i sprovode terapiju koja je namenjena počiniocima lakšeg i srednjeg oblika porodičnog nasilja (fizičkog nasilja bez težih posledica, koje se često javlja u kombinaciji sa psihičkim i ekonomskim nasiljem), osobama koje nisu zavisne od alkohola ili psihootaktivnih supstanci i koje su spremne da preuzmu odgovornost za svoje postupke, kao i da promene dosadašnje ponašanje.

Pored navedenog programa bitno je istaći i rad *forenzičkih klinika* (psihijatrijsko-forenzičkih specijalnih bolnica) koje predstavljaju ustanovu gde su smeštene osobe (pacijenti sa mentalnim poremećajima koji su počinili krivična dela tzv. forenzički pacijenti) koje su upućene radi psihijatrijskog ispitivanja ili veštačenja, a kojima je određena mera pritvora ili se nalaze na izdržavanju kazne zatvora (Palibrk i dr., 2016). Prema podacima iz "Izveštaja o forenzičkim ustanovama" (Palibrk i dr., 2016) na teritoriji Republike Srbije postoji nekoliko ustanova u koje su, radi hospitalnog lečenja, smešteni forenzički pacijenti, a to su: Specijalna zatvorska bolnica u Beogradu i tri specijalne bolnice za psihijatrijske bolesti (u Vršcu, Gornjoj Toponici i Novom Kneževcu). Lečenje forenzičkih pacijenta, ali u ambulantnim uslovima, obavlja se i u drugim zdravstvenim ustanovama: kliničko-bolničkim centrima, opštim bolnicama, Klinici za psihijatrijske bolesti "Dr Laza Lazarević" i Institutu za mentalno zdravlje u Beogradu.

Rad sa počiniocima seksualnih dela i nasilja u porodici je veoma kompleksan zadatak, ali nije nemoguć. Skandinavske zemlje, pogotovo Norveška, takođe imaju pozitivna iskustva u sprovođenju programa i radu sa počiniocima nasilja. Tokom učešća u programu, počinioci nasilja uče da prepoznaju agresiju i sagledavaju njene posledice na porodicu, decu, partnerske odnose i seksualnost.

Marčeta navodi karakteristike i primere lečenja ambulantnog lečenja na klinici Charité u Berlinu, Klinici za psihijatriju u Stralsundu, na forenzičkom odeljenju Rajnske klinike u Langenfeldu i Klinike za gerijatrijsku psihijatriju Haina (Marčeta, 2008; Marčeta, 2017).

No, Marčeta (2017) iznosi dilemu da li je terapija za počinitelje pomoći ili kazna, jer napominje da "počinitelji negiraju i trivijalizuju svoje ponašanje, a time i posledice koje su prouzrokovali žrtvama. Nemaju unutrašnju motivaciju i ne osećaju nikakav pritisak sažaljenja koji bi ih mogao pokrenuti na terapiju, već im je za to neophodan spoljašnji 'pritisak'. Osim toga, ni jedan počinitelj (ili gotovo ni jedan) ne dolazi dobrovoljno na terapiju" (Marčeta, 2017: 53). Da li se onda prava prevencija ogleda u izricanju strogih kazni zatvora koje su adekvatne tom krivičnom delu ili treba težiti primeni neke od alternativnih sankcija i restorativnih mehanizama?

ZAKLJUČAK

Da bi se izvršenje alternativnih sankcija ustalilo u našem društву kao nešto što je "korisno, humano i efikasno, društvo treba da prihvati i posmatra alternativne sankcije i mere restorativnog karaktera kao korisnija, humanija i efikasnija rešenja od zatvorskih kazni, pri čemu se treba rukovoditi i interesima društvene zajednice i samog pojedinca" (Promocija alternativnih krivičnih sankcija, 2015: 6).

I pored napretka do kojeg je došlo, u praksi i dalje postoji potreba za boljom saradnjom između različitih sektora u planiranju i sprovođenju politike u ovoj oblasti, kao i za unapređenjem normativnog okvira u smislu njegovog daljeg usaglašavanja sa međunarodnim normama i standardima, odnosno zahtevima prakse. U javnosti još uvek nije dovoljno razvijena svest o prirodi i značaju alternativnih metoda lečenja i rehabilitacije, te pomenutih vrsta terapije, iako nova zakonska rešenja omogućuju i tzv. širu primenu alternativnih sankcija ali i mera restorativnog karaktera, koje se decenijama unazad već primenjuju u svetu.

Koja od navedenih terapija i mehanizama lečenja i rehabilitacije je najdelotvornija u radu sa počiniteljima seksualnih dela pokazaće vreme i istraživanja, ali je svakako bitno podvući da je "terapija počinitelja kao mogućnost prevencije recidivizma ujedno i prevencija žrtava" (Marčeta, 2008: 73), stoga ne treba odustajati od terapijskog lečenja i rada sa osuđenicima, jer je to pokušaj stvaranja bezbednijeg i sigurnijeg okruženja i društva uopšte.

LITERATURA

- (1) Brownmiller, S. (1975) *Against Our Will: Men, Women, and Rape*. Pelican Books.

- (2) Bullens, R. A. R. & Wijk, A. Ph. van. (2004) European Perspectives on Juveniles who Sexually Abuse. U: O'Reilly, Marshall, Carr & Beckett (ur.). *Handbook of clinical interventions for young people who sexually abuse*. New York: Hove, Brunner-Routledge, str. 409-418.
- (3) Bogavac, Lj. i dr. (2015) *Nacionalna studija o društvenom problemu seksualnog zlostavljanja dece u Republici Srbiji – finalni izveštaj*. Beograd: Incest Trauma Centar.
- (4) Čopić, S. (2007) Pojam i osnovni principi restorativne pravde. *Časopis Temida – Restorativna pravda i prava žrtava*. Beograd: Viktimološko društvo Srbije, str. 25-35.
- (5) Čopić, S. (2012) Restorativna pravda i zatvor: neka strana iskustva. *Zbornik IKSI*, 1/2012, Beograd: IKSI, str. 191-203.
- (6) Ćumura Žižić, Lj. (2016a) Kriminalitet maloletnika i mere alternativnog karaktera. *Časopis za teoriju i kritiku socijalnih ideja i prakse "Socijalna misao"*, 3(2016). Beograd: IP Socijalna misao.
- (7) Ćumura Žižić, Lj. (2016b) Primena vaspitnih naloga u radu sa maloletnicima. U: Kuburić, Z. (2016) *Sistemi socijalne sigurnosti*. Novi Sad: Univerzitet u Novom Sadu i Filozofski fakultet, str. 323-347.
- (8) Davis, G. E., & Leitenberg, H. (1987) Adolescent sex offenders. *Psychological bulletin*, 101(3).
- (9) Greathouse S. M. et al. (2015) *A Review of the Literature on Sexual Assault Perpetrator Characteristics and Behaviors*. Research Report. Calif, Santa Monica: RAND Corporation. Dostupno na: <http://www.rand.org/t/RR1082>, stranici pristupljeno 10.11.2017.
- (10) Jukić, V. (2013) Psihijatrijsko-pravni aspekt nasilničkog ponašanja i model organizacije provođenja liječenja nasilnika. *Socijalna psihijatrija*, Zagreb: Klinika za psihijatriju Vrapče, str. 184-196.
- (11) Krivični zakon Republike Srbije, *Službeni glasnik RS*, br. 26/77.
- (12) Krivični zakonik, *Službeni glasnik RS*, br. 85/05, 88/05, 107/05, 72/09 i 111/09.
- (13) Luca-Mrđen, J. (2005) *Adolescent seksualni nasilnik*. Zagreb: Poliklinika za zaštitu djece Grada Zagreba. Dostupno na: <https://hrcak.srce.hr/file/4650>, stranici pristupljeno 1.9.2017.
- (14) Marčeta, S. (2008) *Tatertherapie bei sexuellem Missbrauch – Strafe oder Hilfe?*, Friedensau: Theologische Hochschule Friedensau (master rad).
- (15) Marčeta, S. (2017) *Terapija seksualnih zlostavljača – kazna ili pomoć?*, Novi Sad: Univerzitet u Novom Sadu.
- (16) Marshall, W. L. (n.d.) *Treatment of sexual offenders and its effects*. Dostupno na: http://www.unafei.or.jp/english/pdf/RS_N072/N072_12VE_Marshall.pdf, stranici pristupljeno 11.11.2017.
- (17) Milosavljević, M. (1998) *Nasilje nad decom*, Beograd: Fakultet političkih nauka.
- (18) Miladinović-Stefanović, D. (2014) Hemijска kastracija – prihvatljivo sredstvo za sprečavanje krivičnih dela protiv polne slobode prema maloletnim licima? *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Nišu*, Niš: Univerzitet u Nišu, str. 52-71.
- (19) Palibrk, Lj. i dr. (2016) *Izveštaj o stanju u ustanovama za lečenje forenzičkih pacijenata u Srbiji*. Tematski izveštaj u elektronskoj formi, Beograd: Helsinski odbor za ljudska prava u Srbiji.
- (20) Perry, G. P. & Orchard, J. (1992) *Assessment & treatment of adolescent sex offenders*. Sarasota: Professional Resource Press.
- (21) Petrović, A. (2011) Mere alternativnog karaktera u našem maloletničkom krivičnom pravu – vaspitni nalozi i posebne obaveze. *Glasnik prava, UDC 34(5)*, Kragujevac: Pravni fakultet, Dostupno na: <http://www.jura.kg.ac.rs/index.php/sr/513.htm>, stranici pristupljeno 18.11.2015.

- (22) Petković, N. i dr. (2010) Analiza stavova javnosti u Srbiji prema fenomenu seksualne zloupotrebe dece. *Temida*, 4(2010).
- (23) *Promocija alternativnih krivičnih sankcija i mera restorativne pravde - izveštaj i preporuke* (2015) Beograd: Fondacija Centar za demokratiju i Vlktimološko društvo Srbije.
- (24) Stevanović, I. (2012) Granice i mogućnosti krivičnopravne zaštite maloletnih lica. *Zbornik IKSI*, 1(2012), Beograd: IKSI, str. 69-83.
- (25) Škulić, M. (2015) Reforma maloletničkog krivičnog prava u Srbiji. U: Stevanović, I. (ur.) *Maloletnici kao učinioци i žrtve krivičnih dela i prekršaja*. Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, str. 39-69.
- (26) Šarac, N. i saradnici (2015) Model zaštite u zajednici – jedan od preduslova za ostvarivanje pozitivnih promena u oblasti maloletničkog pravosuđa. *Druga godišnja Konferencija "Dani maloletničkog pravosuđa"* (41), Beograd: Centar za prava deteta.
- (27) Žegarac, N. (2004) *Deca koja čekaju: izazovi i trendovi profesionalne prakse u zaštiti dece od zlostavljanja*, Beograd: Save the Children UK/Beogradska kancelarija i Centar za prava deteta.
- (28) Wijk, A. van & Boonmann, C. (2017) (ur.) Juveniles who sexually abuse; the search for distinctive features. Chapter 3. U: S. Righthand & W. Murphy (ur.). *Handbook of assessment and treatment of adolescents who have sexually offended*. Vermont: The Safer Society Press, Brandon, str. 49-76. Dostupno na: http://www.beke.nl/doc/2017/Anton_van_Wijk_Cyril_Boonmann_2017_%20Juveniles_who_sexually_abuse_The_search_for_distinctive_features.pdf, stranici pristupljeno 11.11.2017.

OVERVIEW OF ALTERNATIVE SANCTIONS AND PROGRAMS IN WORK WITH SEXUAL ASSAULT PERPETRATION

Any form of violence, especially sexual abuse of minors, is rightly referred to as the most difficult aspect of domestic violence, and violence in general. Although the public is, through media, familiar with the widespread of sexual abuse and exploitation of children, we cannot say that there is an interest in deeper and more detailed work on these issues and the factors that cause this type of behavior. Especially, seeking and searching for different types of treatment and support for sexual abusers, in order to change personality and protection of potential future victims. One gets the impression that the public continues to show strong dissatisfaction with the proposed legal solutions, while expressing the need for a new, and even more radical approach. However, the new legislation allow, among other things, the implementation of alternative sanctions and measures of restorative character, which are already being applied in the world for decades. The author analyzes different types of therapy and restorative approach for perpetrators of sexual offenses, emphasizing that public awareness of the nature and importance of alternative methods of treatment and rehabilitation is still not sufficiently developed, and that the finding of equitable legislative solutions for perpetrators of sexual offenses is not at all simple or easy task.

KEY WORDS: sexual abuse / criminal offense / restorative justice / forensic patients

OBRAZOVANJE OSUĐENIKA: NAČIN DA SE BUDE SLOBODAN

Autorke Branislave Knežić

Ove godine, 2017. se u izdanju Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja pojavila knjiga dr Branislave Knežić: "**Obrazovanje osuđenika: način da se bude slobodan**". Već po svom naslovu ova monografija intrigira, te bi možda čitanje ove knjige trebalo započeti od kraja, odnosno od zaključnih razmatranja, gde autorka kaže: "krivi nismo, nevini još manje". Ovu, na prvi pogled kontradiktornost, autorka pojašnjava dalje pa kaže: "kod egzemplarnog kažnjavanja (a uvek kada se radi o generalnoj prevenciji, pa i ne samo generalnoj prevenciji, reč je i o egzemplarnom kažnjavanju – primedba autora prikaza) odnosno, reč je o tome da primerom kazne izrečene učiniocu, nekom drugom nešto treba poručiti." Zar to ne govori dovoljno o tome da oni koji su proglašeni krivim, ipak nisu baš tako i toliko krivi, iako naravno nisu ni nevini. Nakon toga bi se čitalac ove knjige morao vratiti na njen početak, na citirane reči Dostojevskog: "robijaš zna i sam da je robijaš, ali nikakvim žigovima i nikakvим okovima nećeš naterati čoveka da zaboravi da je čovek". Uostalom, treba li čoveka toliko poniziti i naterati ga da zaboravi da je čovek?

Između ta dva stava na početku i na kraju, nalazi se tekst ove studije, tekst koji je veoma zanimljiv i lako čitljiv, čak i za one koji nisu ni pravnici, niti se bave osuđenim licima. U tome je posebna vrlina ove publikacije. Knjiga se naravno bavi temom slobode, što jeste poseban izazov za autorku, koja na početku konstataju da je "duhovna sloboda jedina koja nije ograničena spolja", dodajući pri tome da čitava ova tematika obuhvata brojne antropološke, ontološke, filozofske, metafizičke, etičke, teološke i druge aspekte slobode. Zbog toga se Branislava Knežić i ne upušta u te zamršene i beskonачne rasprave o slobodi, nego na jedan elegantan način, kaže da je "biti slobodan u ovom radu, razmatrano u smislu 'ne biti u zatvoru'". To međutim ne znači da u ovoj knjizi na mnogim mestima nema opštih, filozofskih razmatranja, kojima je autorka inače u svojim radovima sklona i koja ona ume da na vrlo lep način prezentuje široj čitalačkoj publici.

U knjizi se najpre govori o zakonskim rešenjima i svrsi zatvorske kazne, o stanju u zatvorima, o tome šta se stvarno događa, a pre svega o prenaseljenosti zatvora. Zatim se analizira i značaj dobrog tretmana, odnosno analiziraju se vrste i oblici tretmana. Analizira se takođe i struktura osuđenika po polu, starosti, nivou obrazovanja, krivičnom delu, dužini kazne, recidivizmu, a takođe je dat i prikaz strukture

zatvorskog osoblja po službama i obrazovanju. Ne mogu se zanemariti ni komparativni statistički podaci o relativnom broju osuđenika u zemljama bivše Jugoslavije, kao i kretanja u Srbiji u poslednjih nekoliko godina. Ti podaci rečito govore o porastu broja zatvorenika u Srbiji – Srbija je, posle Crne Gore i Makedonije, zemlja sa najvećim brojem zatvorenika u regionu. Šta više, ukupan broj zatvorenika je u periodu 2000 – 2014. skoro dupliran. Od prvobitnih 6.160, došlo se do 10.288 zatvorenika. Da se više učinilo na smanjenju nezaposlenosti, ili na povećanju obrazovanja najšire populacije, situacija bi možda bila drugačija. Sve to pobuduje na različita razmišljanja o različitim socio-političkim problemima u Srbiji. Jednostavno rečeno, u ovoj knjizi svako će pronaći ponešto za sebe.

Nakon što konstatiše da istorija organizovanog obrazovanja osuđenika nije duga, naša se autorka pita a čemu uopšte obrazovanje osuđenika, te u tom smislu ona posebno govori o: promeni ponašanja, o smanjenju nezaposlenosti i recidivizma, ali isto tako i o povećanju društvene uključenosti profesionalnih znanja, povećanju sposobnosti socijalnih komunikacija, što podrazumeva različite socijalne veštine, kao i veštine za obavljanje osnovnih građanskih dužnosti, kao i ospozobljavanje za rešavanje različitih problema u porodici.

Još je Sokrat smatrao da zlo kao takvo, nije nešto što je immanentno čoveku, već da ono prvenstveno proizilazi iz neznanja, a da će ukoliko čovek bude posedovao više znanja, verovatnoća njegovog zlog činjenja – ponašanja, biti smanjena. Potpisnik ovih redova nije baš siguran u ovo, ali, Branislava Knežić kao da se u jednoj određenoj meri slaže sa ovim razmišljanjima, iako i sama izražava određene dileme po pitanju toga šta je to resocijalizacija, te se pita, između ostalog, "da li je resocijalizacija zabluda da se prisilinom postupcima, pa bilo to i obrazovanje, može osuđenik privesti odgovornosti?" Zaista, reč je o jednom primerenom pitanju, koje je na mestu.

Naravno, ova knjiga, kao i svaki ozbiljan naučni rad ne nudi gotove odgovore i recepte, već pre svega postavlja pitanja. Osim toga, ono što je značajno kod ove monografije, osim zanimljivog, pomalo pesničkog, pomalo filozofskog stila, jeste i spisak korišćene literature. U tom smislu treba reći da Branislava Knežić nije tu literaturu navodila zato da bi sebe prikazala kao eruditu koji puno toga zna i puno toga je pročitao, a jeste tako, već zato da bi nekim budućim istraživačima ove ili neke slične teme, ukazala kuda i kako treba da traže odgovore na pitanja koja zapravo nikada ni ne mogu biti definitivno razrešena. Imajući to u vidu, mi na kraju moramo zaključiti da ova knjiga neće "skupljati prašinu" negde u nekim bibliotekama, već da će se vrlo često nalaziti u rukama onih istraživača – naučnika, koji će se baviti problematikom obrazovanja, problematikom resocijalizacije i drugim sličnim temama. Osim toga, ne samo kao upućivanje na drugu literaturu, ova će knjiga i sama imati svoj život u nekim budućim fusnotama, nekih budućih knjiga. Treba li bolje preporuke za čitanje ove knjige?

Dr Jovan Ćirić, sudija Ustavnog suda Srbije

Zbornik Instituta za kriminološka
i sociološka istraživanja
2017 / Vol. XXXVI / 3 / 137-139
Prikaz naučnog skupa

**PRIKAZ MEĐUNARODNOG NAUČNOG SKUPA
"VIII GODIŠNJA KONFERENCIJA VIKTIMOLOŠKOG
DRUŠTVA SRBIJE ŽRTVE IZMEĐU BEZBEDNOSTI,
LJUDSKIH PRAVA I PRAVDE: LOKALNI
I GLOBALNI KONTEKST"**

Ana Batrićević*

Nikola Paunović*

Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd

Međunarodni naučni skup "VIII godišnja konferencija Viktimološkog društva Srbije Žrtve između bezbednosti, ljudskih prava i pravde: lokalni i globalni kontekst" priređen je u Beogradu 30. novembra i 1. decembra 2017. godine. Organizator skupa je Viktimološko društvo Srbije, nezavisno i neprofitno udruženje građana, koje okuplja veliki broj humanistički orijentisanih stručnjaka koji se bave zalaganjem za prava svih žrtava, razvoj viktimalogije, unapređenje zaštite žrtava krivičnih dela, kršenja ljudskih prava, rata i drugih oblika viktimalizacije.

Ovom prilikom obeleženo je i dvadeset godina postojanja Viktimološkog društva Srbije, na svečanosti u Svečanoj sali Skupštine grada Beograda 29. novembra 2017. godine. Povodom obeležavanja dvadeset godina svog rada, Viktimološko društvo Srbije izdalo je publikaciju pod nazivom "Viktimološko društvo Srbije: dvadeset godina zalaganja za prava svih žrtava", koju su priredile dr Vesna Nikolić-Ristanović, direktorka Viktimološkog društva Srbije, i dr Sanja Čopić, predsednica Upravnog odbora Viktimološkog društva Srbije. Publikacija sadrži informacije o Viktimološkom društву Srbije, njegovom razvoju, sprovedenim projektima i brojnim drugim aktivnostima i ostvarenim rezultatima od njegovog osnivanja do danas.

Na Svečanosti su uručene nagrade Viktimološkog društva Srbije. Nagradu za unapređenje prava žrtava dobili su prof. dr Marc Groenhuijsen, predsednik Svetskog viktimaloškog društva i profesor na Pravnom fakultetu Univerziteta u Tilburgu u Holandiji, i Vesna Stanojević, koordinatorka Savetovališta protiv nasilja u porodici iz Beograda. Nagrada za doprinos razvoju nekonfliktog i sveobuhvatnog pristupa

* E-mail: a.batricevic@yahoo.com

* E-mail: dzoni925@gmail.com

bavljenju ratom i ratnim zločinima – "Treći put" dodeljena je prof. dr Stephan Parmentier, profesoru na Pravnom fakultetu Katoličkog univerziteta Leuven u Belgiji i generalnom sekretaru Međunarodnog udruženja za kriminologiju. Nagrada talentovanom mladom istraživaču dodeljena je dr Vidi Vilić, Zorici Jankov, master defektološkinji, i Bojanu Đokiću, studentu doktorskih studija istorije. Pored toga, zaslužnim članovima i članicama, kao i drugim pojedincima, organizacijama i institucijama uručene su zahvalnice za doprinos razvoju Viktimološkog društva Srbije i unapređenju prava žrtava.

Na konferenciji je učestvovao veliki broj izlagača iz zemlje i inostranstva. Izlaganja su tokom oba dana konferencije bila organizovana u okviru nekoliko plenarnih i tematskih sesija, a izložene su i poster prezentacije učesnika.

Centralno mesto među temama zastupljenim na Konferenciji zauzela je problematika veze između koncepata bezbednosti, ljudskih prava i pravde. U tom kontekstu, posebna pažnja posvećena je kritičkoj analizi sledećih pitanja: položaja žrtava u okviru globalnih i lokalnih odgovora na kriminalitet, bezbednosnih pretnji i izazova i drugih oblika kršenja ljudskih prava. Tokom Konferencije, učesnici su diskutovali o pitanjima da li i u kojoj meri društveni odgovori na različite oblike viktimizacije omogućavaju žrtvama jednak pristup pravdi, poštovanje prava žrtava i izlaženje u susret njihovim potrebama. Tom prilikom, oni su podelili svoja iskustva u primeni standarda predviđenih relevantnim međunarodnim i evropskim dokumentima, sa akcentom na one koje propisuje Direktiva Evropske unije o uspostavljanju minimalnih standarda o pravima, podršci i zaštiti žrtava kriminaliteta. Učesnici su potom izneli svoja zapažanja o budućim koracima i merama radi unapređenja zaštite prava žrtava i njihovog celokupnog položaja. Naročito je važno istaći da je temama koje su bile zastupljene na Konferenciji Viktimološko društvo Srbije doprinelo kampanji "Šesnaest dana aktivizma protiv nasilja nad ženama".

Tokom prvog dana konferencije, 30. novembra, održane su sledeće plenarne sesije: Plenarna sesija 1: Dvadeset godina zalaganja Viktimološkog društva Srbije za prava žrtava u Srbiji: društveni kontekst, izazovi, rezultati i pogled u budućnost i Plenarna sesija 2: Žrtve između bezbednosti, ljudskih prava i pravde. Istog dana, održane su sledeće tematske sesije: Tematska sesija 1: Pomoć, podrška i zaštita žrtava, Tematska sesija 2: Žrtve i zakonodavstvo: Primena Zakona o sprečavanju nasilja u porodici u Srbiji, Tematska sesija 3: Viktimizacija, internet, strah od kriminaliteta i zaštita dece u sudskom postupku i Tematska sesija 4: Službe za podršku žrtvama.

U toku drugog dana sesije, radovi učesnika prezentovani su u okviru sledećih plenarnih sesija: Plenarne sesije 3: Žrtve, ljudska prava i globalna nesigurnost, Plenarna sesija 4: Zaboravljene i nevidljive žrtve, kao i u sklopu sledećih tematskih sesija: Tematska sesija 5: Bezbednost, viktimizacija i ljudska prava, Tematska sesija 6: Različiti oblici viktimizacije, Tematska sesija 7: Žrtve nasilja u porodici i žene kao žrtve nasilja: podrška i zaštita.

Na ovom međunarodnom naučnom skupu Institut za kriminološka i sociološka istraživanja predstavili su: dr Sanja Čopić, viša naučna saradnica Instituta za

kriminološka i sociološka istraživanja i predsednica Upravnog odbora Viktimološkog društva Srbije sa samostalnim radom "Unapređenje položaja žrtava u Srbiji: na empirijskim dokazima zasnovana zalaganja Viktimološkog društva Srbije za izmene zakona i prakse radom" i koautorskim radom sa Jasminom Nikolić, članicom Upravnog odbora Viktimološkog društva Srbije "Službe za žrtve u Srbiji: Rezultati istraživanja", dr Aleksandra Bulatović, naučna saradnica Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja sa radom "Bezbednost kao društvena dobrobit", kao i dr Ana Batrićević, naučna saradnica Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja i MA Nikola Paunović, doktorant na Pravnom fakultetu Univerziteta u Beogradu, sa radom: "Ekološki terorizam - viktimološki aspekti i mehanizmi prevencije".

RECENZENTI KOJI SU RECENZIRALI RADOVE TOKOM 2017. GODINE

Da recenzije rukopisa ne moraju biti reda radi napisane, blistavo su pokazali svojim očekivano odgovornim naučno-kritičkim vrednovanjem tekstova, recenzenti našeg Časopisa:

Prof. dr Aleksandar Jugović, Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju Univerziteta u Beogradu

Prof. dr Biljana Simeunović-Patić, Kriminalističko-poličijska akademija, Beograd

Prof. dr Božidar Banović, Fakultet bezbednosti Univerziteta u Beogradu
Prof. dr Danijela Ilić-Stošović, Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju Univerziteta u Beogradu

Prof. dr Đorđe Đorđević, Kriminalističko-poličijska akademija, Beograd
Prof. dr Dragan Jovašević, Pravni fakultet Univerziteta u Nišu

Prof. dr Goran Knežević, Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu

Prof. dr Goran Nedović, Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju Univerziteta u Beogradu

Prof. dr Milana Ljubičić, Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu

Prof. dr Nevena Vučković Šahović, Pravni fakultet Univerziteta UNION u Beogradu

Prof. dr Sladana Jovanović, Pravni fakultet Univerziteta UNION u Beogradu

Prof. dr Vesna Gojković, Fakultet za pravne i poslovne studije dr Lazar Vrkić, Novi Sad

Prof. dr Zoran Ilić, Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju Univerziteta u Beogradu

Prof. dr Zorica Mršević, Institut društvenih nauka, Beograd

Dr Veljko Turanjanin, Pravni fakultet Univerziteta u Kragujevcu

Dr Jovan Ćirić, sudija Ustanovnog suda, Beograd

Dr Leposava Kron, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd

Dr Aleksandra Bulatović, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd

Dr Janko Međedović, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd

Dr Sanja Ćopić, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd

Dr Zoran Stevanović, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd

Dr Ljeposava Ilijć, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd

UREDНИЦЕ

TEHNIČKA UPUTSTVA AUTORKAMA I AUTORIMA ČLANAKA ZBORNIKA INSTITUTA ZA KRIMINOLOŠKA I SOCIOLOŠKA ISTRAŽIVANJA

1. Članak treba da bude obima do 20 strana kucanog teksta duplog proreda. Koristiti font Times New Roman, latiničnim pismom i veličinu slova 12.
2. Prva stranica teksta treba da sadrži: naslov rada, ime i prezime autora/autorke, apstrakt (do 150 reči) i 4-5 ključnih reči.

2.1 Odmah iza prezimena autora (na prvoj stranici) otvoriti fusnotu u kojoj treba dati naziv institucije u kojoj autor radi, zvanje autora i e-mail. U slučaju koautorskih radova, navesti podatke za svakog koautora/koautorku posebno.

Primer: Jovan JOVANOVIĆ*

2.2 U apstraktu moraju da budu jasno navedeni predmet i cilj rada, kao i osnovne teme koje će biti pokrivene.

3. Naslove pojedinih odeljaka u tekstu dati u sledećem obliku:

1. Naslov odeljka (Times New Roman, 12, Bold)

1.1. Podnaslov 1 (Times New Roman, 12, Italic)

1.1.1. Podnaslov 2 (Times New Roman, 12, Regular)

Primer: 1. **Službe koje pružaju pomo žrtvama**

1.1. Kategorije korisnika

1.1.1. Žene i deca

4. Koristiti **harvardski sistem citiranja**. Na kraju citata u tekstu otvoriti zagradu i u njoj upisati prezime autora, godinu objavlјivanja i broj strane.

Primer: (Stevanović, 2009: 152).

Kada ima dva ili tri autora trebalo bi ih odvojiti zapetom (npr. Knežić, Savić, 2012).

Kada ima preko tri autora, trebalo bi navesti prezime prvog autora uz dodatak "i dr." (npr. Hawley i dr., 2013).

U slučaju da dva autora imaju isto prezime, navesti i prvo slovo njihovih imena (npr. I. Stevanović, Z. Stevanović, 2015).

Kada se navodi sekundarni izvor, potrebno je napisati "prema" (npr. Ćopić prema Nikolić-Ristanović, 2011).

Ukoliko se navodi više radova različitih autora u istoj zagradi potrebno ih je razvojiti znakom tačka i zapeta (npr. Hannah-Moffat, 2005; Kemshall, 2002). U tom slučaju radove bi trebalo poređati prema prvom slovu prezimena.

4.1. U fusnotama davati samo propratne komentare, članove zakona i Službene glasnike.

4.2. Strana imena pisati izvorno.

5. Ukoliko se u tekstu nalaze slike ili tabele, na odgovarajućem mestu u tekstu uputiti na njih, npr. (Tabela 2).

Naslove dati iznad slika i tabela.

* Dr Jovan Jovanović je docent na Fakultetu...u Beogradu. E-mail: jovan@primer.net

Primer: Tabela 1. Struktura viktimizacije prema polu

6. Obavezno priložiti popis **literature** na kraju teksta. Navesti sve citirane bibliografske jedinice abecednim redom, prema prezimenu prvog autora. Bibliografska jedinica treba da sadrži:

za knjige: prezime i prvo slovo imena autora, godina izdanja u zagradi, naslov knjige (kurzivom), mesto izdanja, naziv izdavača.

Primer: Milutinović, M. (1977) *Penologija*. Beograd: Savremena administracija.

za poglavlja u knjizi: prezime i prvo slovo imena autora, godina izdanja u zagradi, naslov poglavlja, u: prvo slovo imena (urednika), prezime (urednika), skraćena oznaka uredništva (u zagradi), naslov knjige (kurzivom), mesto izdanja, naziv izdavača, broj prve i poslednje strane poglavlja.

Primer: Blagojević, M. (2013) Transnationalization and its Absence: The Balkan Semiperipheral Perspective on Masculinities. U: Hearn, J., Blagojević, M. & Harrison, K. (ur.) *Transnational Men: Beyond, Between and Within the Nations*. New York: Routledge, str. 261-295.

za članke u časopisima: prezime i prvo slovo imena autora, godina izdanja u zagradi, naziv članka, naziv časopisa (kurzivom), volumen časopisa (kurzivom) u zagradi broj časopisa i broj prve i poslednje strane članka.

Primer: Ivanović, M. (2015) Droga, umetnost, kriminal. *Zbornik Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja*, 34(4), str. 193-202.

za dokumenta preuzeta sa interneta: pored web strane upisati datum pristupa internet stranicama sa kojih su preuzeta.

Primer: <http://webrzs.stat.gov.rs/WebSite/Public/PageView.aspx?pKey=2>, stranici pristupljeno 5.10.2012

Pre web strane može stajati i ime autora (ako je poznat) kao i naslov teksta. U tom slučaju ispred web strane dopisati - dostupno na:

za zakone: pored imena zakona napisati u kom je Službenom glasniku objavljen.

Primer: Zakon o krivičnom postupku, Službeni glasnik RS, br.58/04.

za saopštenja sa naučnih skupova: prezime i prvo slovo imena autora, godina u zagradi, naslov rada, naziv konferencije (kurzivom), broj strane u knjizi apstrakata u zagradi, mesto izdanja, naziv izdavača.

Primer: Petrušić, N. & Stevanović, I. (2011) Pravna zaštita dece u Srbiji i međunarodni standardi. *Prva godišnja konferencija Viktimološkog društva Srbije - Prava žrtava i EU: izazovi pružanja pomoći žrtvama* (str. 87-102). Beograd: Viktimološko društvo Srbije & Prometej.

za članke iz novina: prezime i prvo slovo imena autora, godina i dan u zagradi, naslov teksta, naziv novina, broj strane.

Primer: Jovanović, A. (2012, 5.decembar) Otkriveni plagijati naučnih radova, Blic, str. 5.

Moguće je navesti i web izdanje novina, kada se umesto strane stavlja - dostupno na:

a zatim web adresa stranice i datum pristupa stranici.

Dodatna napomena: U popisu literature ne sme biti bibliografskih jedinica koje se ne navode u tekstu rada, a moraju biti sve jedinice koje se pominju, uključujući zakone, izveštaje, ali i web strane (koje idu u sekcijskom Internet izvoru u okviru Literature).

7. Obavezno priložiti na kraju rukopisa: naslov rada, apstrakt i ključne reči na engleskom jeziku.

Svi članci se anonimno recenziraju od strane dva kompetentna stručnjaka/stručnjakinje, na osnovu čega Redakcija donosi odluku o štampanju. Rukopisi se ne vraćaju.

Radovi ne smeju biti već objavljeni, niti predati za objavljinjanje na nekom drugom mestu.

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

343+316

ZBORNIK Institut za kriminološka i sociološka istraživanja / urednice
Branislava Knežić, Ivana Stevanović. - God. 1, br. 1 (1972)- . - Beograd : Institut za
kriminološka i sociološka istraživanja, 1972- (Beograd : Pekograf). - 24 cm

Tri puta godišnje.
ISSN 0350-2694 = Zbornik Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja
COBISS.SR-ID 5474306